

ƏBÜLFƏZ QULİYEV

**MƏHƏMMƏD AĞA
ŞAHTAXTLININ
PUBLİSİSTİKASI**

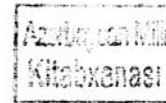
ƏBÜLFƏZ QULİYEV

*Bu kitab Naxçıvan Muxter Respublikası
Ali Məclisinin Sədri cənab Vasif Talıbovun 27 fevral
2006-cı il tarixdə Məhəmməd ağa Şahtaxtlının anadan
olmasının 160 illiyinin qeyd olunması və xatirəsinin
abədləşdirilməsi haqqında imzaladığı sərəncamdan irəli
gələn vəzifələrə uyğun olaraq hazırlanmışdır*

106654

**MƏHƏMMƏD
AĞA
ŞAHTAXTLININ
PUBLİSİTİKASI**

*AMEA Naxçıvan Bölməsi Rəyasət Heyətinin
23.09.2016-cı il tarixli 07 / 11 nömrəli (pr.7)
qərarı ilə çapı məsləhət görülmüşdür.*

**“Elm və təhsil”
Bakı – 2016**

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu

ÖN SÖZ

Elmi redaktor: *akademik İsa Həbibbəyli*

Rəyçilər: *Fərman Xəlilov*
filologiya üzrə elmlər doktoru

Əli Həşimli
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Əbülfəz Aman oğlu Quliyev. Məhəmməd Ağa Şahtaxtlının publisistikası. Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2016, 128 səh.

Kitabda görkəmli nəşir və ictimai xadim Məhəmməd ağa Şahtaxtlının həyatı, yaradıcılıq yolu və publisistikası tədqiq və təhlil olunmuşdur. Monoqrafiyada böyük müfəkkirin publisistik yaradıcılığı əsasən iki dövrə ayrılmuş, onun daha çox I Dünya Müharibəsinə qədərki dövrdə qələmə aldığı publisistik əsərləri tədqiqatə cəlb edilmişdir.

ISBN 978-9952-8176-3-2

© Ə.A.Quliyev, 2016

Zəngin tarixə, böyük elmi və mədəni irsə malik Azərbaycan xalqı görkəmli ictimai xadimlər yetirmişdir. Azərbaycanın ən qədim diyarı, 5000 ildən artıq şəhər mədəniyyəti tarixinə malik olan Naxçıvan torpağı tarixə tanınmış sülalələr, görkəmli şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Nəsirəddin Tusi, Məhəmməd Hinduşah Naxçıvani, Kəlbəli xan, Ehsan və Cəmşid Naxçıvani, Hüseyn Cavid, Cəlil Məmmədquluzadə, Məhəmməd Tağı Sidqi, Əliqulu Qəmküsar, XX əsrin görkəmli siyasət və dövlət xadimi Heydər Əliyev və başqaları Naxçıvan torpağının unudulmaz övladları kimi tarixə öz adlarını qızıl hərflərlə yazdırmışlar.

Xalqımızın mədəni inkişafında böyük rol oynamış möhtəşəm, nəhəng maarifçilərin bir çoxunun irsi sovet dövründə çox az öyrənilmiş və ya birtərəfli şəkildə tədqiq edilmişdir. Sovet ideoloji sistemi belə dövlət, siyasət və mədəniyyət xadimlərinin bəy, xan nəslindən olmasını bəhanə edərək onların elmi və ədəbi-mədəni irsinə kölgə salmağa çalışmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyi münasibətilə təşkil olunmuş Dövlət Komissiyasının 9 fevral 1999-cu ildə keçirilən iclasında söylədiyi nitqindən alınmış aşağıdakı cümlələr bu baxımdan diqqəti cəlb edir: "Hansı partiyaya, hansı siyasi qüvvəyə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq kim Azərbaycanın milli mənafelərinin keşiyində durubsa, ona xidmət göstəribsə, o insanlar həmişə hörmətlə yada salınmalı və tariximizə daxil olmalıdırlar".

Azərbaycanın ictimai fikir tarixində özünəməxsus yeri olan belə şəxsiyyətlərdən biri də böyük maarifçi, ictimai xadim, ədib, nəşir Məhəmməd ağa Şahtaxtlıdır. Ümumiyyətlə, Şahtaxtinskilər nəslinin milli dövlətçiliyin, elmin, mədəniyyətin, diplomatiyanın inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur. Amma Şahtaxtinskilərin böyük xidmətləri sovet dövründə düzgün qiymətləndirilməmiş, onların həyat və fəaliyyəti azərbaycanşünaslıqda çox az öyrənilmiş, eyni zamanda birtərəfli şəkildə tədqiq edilmişdir.

Məhəmməd ağa Şahtaxtlı mədəniyyət və maarifimizin tarixində, hər şeydən əvvəl, M.F.Axundzadənin əlifba və yazı islahatçılığı-

nın layiqli davamçısı, XX əsrin ilk anadilli mətbu orqanının naşiri kimi məşhurdur. Amma bəzi təşəbbüslərə baxmayaraq, M.Şahtaxtlının həyatı, elmi və maarifçilik fəaliyyəti demək olar ki, son dövrlərə qədər öyrənilməmiş, onun zəngin ədəbi-elmi irsi tam şəkildə işıq üzü görməmişdir. Doğrudur, bu sahədə akad. İ.Həbibbəyli son dövrlərdə mühüm elmi tədqiqatlar aparmış, görkəmli maarifçinin publisistik və elmi əsərlərinin bir qismini ədəbi və elmi ictimaiyyətə təqdim etmiş, görkəmli ədəbin elmi tərcümeyi-halının dəqiqləşdirilməsinə dair dəyərli arxiv materialları üzə çıxarmışdır. Ancaq buna baxmayaraq, M.Şahtaxtlının yaradıcılıq aləmi hələ də ədəbi-elmi ictimaiyyət qarşısında kifayət qədər açıqlanmış, bu azman şəxsiyyətin məqalələri, kitabları və digər yaradıcılıq nümunələri indiyə qədər küll halında çap olunub oxucuların ixtiyarına verilməmişdir. Məsələ bundadır ki, Mirzə Kazımbəydən sonra Azərbaycanın ən öndə gələn elm adamı Avropa miqyasında tanınmış M.Şahtaxtlı olmuşdur. Onun başqa elmi istiqamətlərdə olduğu kimi maarifçilik, türkologiya, ana dili və onun tədrisi, əlifba, termin yaradıcılığı, mətbuatın inkişafı sahəsində gördüyü işlər türkçülük düşüncəsinə, xalqın maarif və mədəniyyətinin inkişafına, Azərbaycanın istiqlalı ideyasına xidmət məqsədilə həyata keçirilmişdir. Bu baxımdan M.Şahtaxtlının publisistik irsinin müstəqillik qazandığımız indiki şəraitdə elmi-nəzəri cəhətdən öyrənilməsi və dəyərləndirilməsi vacib və zəruridir.

Onu da qeyd edək ki, bu sahədə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclis sədrinin 27 fevral 2006-cı il tarixdə imzaladığı "Görkəmli ictimai xadim, publisist və maarifçi Məhəmməd ağa Şahtaxtlının anadan olmasının 160 illiyinin qeyd olunması və xatirəsinin əbədiləşdirilməsi haqqında" sərəncamı tək böyük naşir, publisist və demokrat M.Şahtaxtlının deyil, bütün Şahtaxtinskilər nəslinin öyrənilməsi sahəsində böyük mədəni-ictimai hadisə oldu, əhəmiyyətli rol oynadı. Sərəncamdan irəli gələn vəzifə kimi Naxçıvan şəhərindəki kitab evinə görkəmli maarifçi-publisist Məhəmməd ağa Şahtaxtlının adı verilmiş, xatirəsi əbədiləşdirilmişdir.

2010-cu ilin 9 fevralında Kəngərli rayonunun Şahtaxtı kəndində Şahtaxtlılar muzeyinin yaradılması haqqında, 2011-ci il 21 fevralında görkəmli dövlət xadimi və diplomat Behbud ağa Şahtaxtinskinin anadan olmasının 130 illiyi haqqında Naxçıvan Ali Məclis

Sədrinin imzaladığı sərəncamlar isə daha böyük tarixi və ictimai-siyasi əhəmiyyətə malikdir. Tarixi şəxsiyyətlərə hörmət və ehtiramın böyük ifadəsi olan həmin sərəncamların başlıca məqsədi tariximizdəki gəncliyə örnək olan görkəmli şəxsiyyətlərin xalqın xoşbəxt gələcəyi üçün göstərdiyi böyük ictimai-siyasi fəaliyyətləri gələcək nəsillərə çatdırmaqdan ibarətdir.

Həmin sərəncamlarda göstəriləyi kimi, fəaliyyət göstərdikləri bütün dövrlərdə Şahtaxtinskilər nəslinin övladları fədakarlıq göstərmiş, Azərbaycanın işıqlı gələcəyi uğrunda yorulmadan, məhrumiyyətlərə sinə gərəkək mübarizə aparmışlar. Şahtaxtinskilərin Azərbaycanda elmin, mədəniyyətin, təhsilin, səhiyyənin, parlamentarizmin, dövlət quruculuğunun və hər b sənətinin inkişafında müstəsna xidmətləri, həyat və fəaliyyətləri ilə bağlı tədqiqat işlərinin aparılmasının vacibliyi, onların keçdikləri şərəfli yolun vətənpərvərlik tərbiyəsində böyük təsir gücünə malik olması əsas götürülərək Kəngərli rayonunun Şahtaxtı kəndində Şahtaxtinskilər muzeyi yaradılmışdır.

Oxuculara təqdim olunan bu əsər üç bölmədən ibarətdir. Birinci bölmədə böyük ədib və ictimai xadimin həyat yolu və yaradıcılığının tədqiqi tarixi nəzərdən keçirilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, böyük müfəkkir həyatının ayrı-ayrı dövrlərində dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayıb fəaliyyət göstərdiyinə görə tərcümeyi-halında bir sıra qaranlıq məqamlar bu gün də qalmaqdadır. Əsərin ikinci bölməsi M.Şahtaxtlının XIX əsrin sonlarına təsadüf edən publisistik fəaliyyətinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Bu bölmədə görkəmli publisistin əsasən Tiflis və Peterburqda nəşr olunan qəzetlərdə maarifçilik, Rus imperiyasının şərq siyasəti və qadın azadlığı və digər mədəniyyət məsələləri mövzusunda nəşr etdirdiyi publisistik əsərləri təhlil və tədqiq olunmuşdur. Əsərin üçüncü bölməsində əsasən XX əsrin ilk anadilli qəzeti, mətbuat orqanı olan "Şərqi-Rus" qəzetinin maarifçilik fəaliyyəti və qəzetdə həm M.Şahtaxtlının, həm də digər Azərbaycan ziyalılarının publisistik fəaliyyətləri işıqlandırılmışdır.

I BÖLMƏ

MƏHƏMMƏD AĞA ŞAHTAXTLININ HƏYATI VƏ YARADICILIĞININ ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİ

1.1.M.Şahtaxtlının elmi tərcümeyi-halının əsas dövrləri

Şahtaxtinskilər Azərbaycan xalqının ictimai-mədəni və siyasi tarixində mühüm rolunu oynayan bir nəsilidir. Bu titul bu sülaləyə hələ XVI-XVII əsrlərdə İran şahı tərəfindən verilmişdir. Bu ziyalılar nəslinin içərisində Məhəmməd ağa Şahtaxtli, İsasultan Şahtaxtinski (16), Behbud ağa Şahtaxtinski, Əbülfət ağa Şahtaxtinski (Məhəmməd ağanın kürəkəni), Həbibulla Şahtaxtinski, Həmid ağa Şahtaxtinski, Adilə Şahtaxtinskaya, Aleksis Şahtaxtinski kimi məşhur maarif, ictimai və dövlət xadimlərini xüsusilə qeyd etmək olar. İsasultan Şahtaxtinski (1854-1891) əsasən Tiflis və Qarsda yaşayıb məsul vəzifələrdə işləmişdir. Bu tanınmış maarifçi və publisist "Tiflisskiy vestnik" qəzetində şöbə müdiri, Qars qubernatorluğunda isə dəftərxana müdiri olmuş, eyni zamanda, ədəbiyyat tariximizdə böyük xidmət göstərmişdir. C.Məmmədquluzadə "Molla Nəsrəddin" jurnalında (1908, №52) İsveçrədə Tibb Universitetində təhsil alarkən vəfat etmiş qızı Leyli xanım haqqında çap etdirdiyi nekroloqda İsasultan barədə ətraflı məlumat vermişdir. Behbud ağa Şahtaxtinski (1881-1924) Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi olmuş, məşhur Moskva və Qars müqavilələrinin hazırlanma prosesində və imzalanma mərasimində iştirak etmiş və bu sazişə Azərbaycan Respublikası adından imza atmışdır. Həmid ağa Şahtaxtinski (1880-1944) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin maarif naziri işləmiş, Azərbaycanın ilk ali məktəbinin - Azərbaycan Dərülfünununun təşkilində yaxından iştirak etmiş və bir neçə il bu universitetin prorektoru vəzifəsində çalışmışdır. H.Şahtaxtinski repressiyaya məruz qalmış, həbs və sürgün edilmiş, 1944-cü ildə uzaq Arxangelskdə sürgündə ikən həlak olmuşdur. Həbibulla Şahtaxtinski (1900-1986) Azərbaycanın kimya elminin inkişafında mühüm xidmətləri olan görkəmli elm xadimlərindən biri olmuşdur.

Onu da qeyd etmək ki, 1920-1921-ci illərdə Naxçıvanda Türkiyə Cümhuriyyətinin fəvqəladə və səlahiyyətli nümayəndəsi olmuş general Veysəl Ünüvar paşa xatirələrində Şahtaxtlılar nəslini və xüsusilə Behbud ağa Şahtaxtinskinin vətənpərvərliyi haqqında ürək dolusu gözəl fikirlər, faktlar qələmə almışdır (30).

Böyük Azərbaycan ədibi, mütəfəkkiri və publisisti Məhəmməd ağa Şahtaxtli 1846-cı ildə o zamankı İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasının Şahtaxtı kəndində dünyaya göz açmışdır.

Məhəmməd ağa ilk təhsilini o zaman Naxçıvanda məşhur ruhani ziyalılardan Hacı Mirzə Məhəmmədəlinin yanında almışdır. Kiçik Məhəmməd onunla xüsusi məşğul olan ilk müəllimindən fars və ərəb dillərini öyrənmiş, hüsnxətlə məşğul olmuşdur. Bundan sonra o, o dövrdə Naxçıvanda mövcud olan yeganə rus-tatar məktəbinə qəbul olmuş və burada rusca ibtidai təhsil almışdır. Burada o, eyni zamanda Şərq və rus ədəbiyyatına, müsəlman tarixinə dair ilk zəruri məlumatları öyrənmək imkanı əldə etmişdir. 1860-cı ildə Məhəmməd ağa Tiflisə getmiş, buradakı klassik gimnaziyada təhsilini davam etdirmiş, mədəni mühitdən bəhrələnmişdir. Bütün bunlar Məhəmməd ağanın dünyagörüşündə mühüm rol oynamışdır. Gimnaziyayı bitirdikdən sonra o, bir müddət İrəvan quberniya dəftərxanasında karguzar işləmişdir (19, s. 131). Məhəmməd ağa yetkin hazırlıqlı bir gənc olaraq 1865-ci ildə o dövr rus dövlətinin ən böyük mədəniyyət, maarif və elm mərkəzi olan Peterburqa getmişdir. Peterburqdakı tələbəlik illəri M.Şahtaxtlının ömrünün ən yaddaqalan illərindən sayılmalıdır. Bu şəhərdəki tələbə gənclik V.Q.Belinski, N.A.Dobrolyubov, N.Q.Çernişevski, D.Pisarev kimi rus sosial-demokratlarının fəlsəfi ideyalarının təsiri altında olmuşlar. Məhz bu ideyalar gənclərin öz həyatını xalqın rifahı uğrunda sərf etməyi öyrədirdi.

M.Şahtaxtli 1871-ci ildə Almaniyaya gəlir, Avropanın qədim və məşhur elm ocaqlarından olan Leypsiq universitetinə müvəffəqiyyətli imtahan verib fəlsəfə, tarix və hüquq fakültəsinə daxil olur. Burada oxuduğu müddətdə gənc Məhəmməd ağa özünü bacarıqlı və çalışqan bir gənc kimi tanıdır. Hərtərəfli hazırlığı, elmi-tədqiqat işinə hədsiz həvəsi və publisist qələmi ilə o, universitet kollektivinin diqqətini cəlb edir. Universitetdə oxuyarkən gələcəyin böyük alimi bir sıra elmi və publisistik məqalələr yazır. Tədqiqatçı Ş.Novruzov

sənədlərə əsaslanaraq alimin Leypsiq universitetində ikən yazdığı bir elmi əsərin əlyazmasının Avstriyada Vyana İmperator Saray kitabxanasının fondunda saxlanıldığı haqqında məlumat verir və göstərir ki, bundan başqa, Leypsiqdə oxuduğu illərdə onun Almaniyanın şərqşünas alimləri ilə birlikdə “Qurani-Kərim”i ərəbcədən alman dilinə tərcümə etməsinə dair mülahizələr də mövcuddur (23, s. 20).

Müşahidələr göstərir ki, güclü hafizəyə malik olan M.Şahtaxlı tələbəlik dövründə alman dili ilə yanaşı, fransız və ərəb dillərinə aid biliklərini də təkmilləşdirmiş, pəhləvi və zend kimi ölü dillərə dair əsaslı bilik və vərdişlər əldə etmişdir. Ərəb dili üzrə dərin və əsaslı bilik əldə etməkdə ona Leypsiq universitetinin professoru Avropada məşhur şərqşünas kimi tanınan “Ərəb ensiklopediyası”, “Ərəb tarixi” kimi qiymətli əsərlərin müəllifi Qustav Lebrext Flügelin böyük təsiri olmuşdur. Bundan başqa ilk dəfə M.Şahtaxlının Leypsiq universitetində keçən tələbəlik illərinə dair sənəd əldə edən filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Ə.Əliyevin aşkara çıxardığı qiymət kitabçasının surətində öz əksini tapmış məlumatlarda onun 1872-1873-cü illərdə “Ərəb və fars dillərinin sintaksisi”, “Ərəb cəmiyyəti”, “Ərəb əlyazmaları tarixinə aid göstəriş”, “Ərəb dilindən praktikum” kimi fənləri keçməsi haqqında verilmiş informasiyalar onun ərəbşünaslıq sahəsində sistemli biliklərə yiyələndiyini göstərir (8, s. 63). O, eyni zamanda şahtaxlışünaslıqda ilk dəfə olaraq Məhəmməd ağanın Leypsiq Univesitetini əvvəllər qeyd olunduğu kimi 1877-ci ildə deyil, 1873-cü ildə bitirdiyini sənədlər əsasında dəqiqləşdirmişdir (8, s. 63). Belə ki, Ə.Əliyevin əldə etdiyi Leypsiq universitetinin arxiv müdiri, prof. Drukkerin 13 iyun 1973-cü il tarixli məktubunda M.Şahtaxlı məhz 1873-cü ildə Leypsiq Universitetində ali təhsili başa vurmaı faktı təsdiq olunmuşdur. Ə.Əliyev həmçinin digər şahtaxlışünaslardan fərqli olaraq M.Şahtaxlının birinci dəfə 1873-1877-ci illərdə deyil, 1873-1875-ci illərdə Parisdə yaşamasına dair faktı dəqiqləşdirmişdir.

M.Şahtaxlı həyatının Paris dövrü onun yaradıcılığında daha böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Həyatının Paris dövrü M.Şahtaxlının Avropa elm və təhsil ənənələrinə daha dərindən yiyələnməsinə səbəb olur. Qədim və məşhur Sorbon Universiteti ilə tanışlıq, bu ali təhsil ocağında çalışan fransız ziyalıları ilə əlaqələr onun Avropa elmi dairələrində tanınma-

sını şərtləndirmişdir. Xüsusən, fransız dilçi alimləri ilə sıx ünsiyyəti, onların ədəbi dilin formalaşması və əlifba sahəsində apardıqları islahatlar M.Şahtaxlının gələcək fəaliyyəti üçün faydalı olmuşdur. Ümumdünya Coğrafiya Konqresinin 1875-ci ildə Parisdə keçirilmiş beynəlxalq məclisində iştirakı onun fransız ziyalıları ilə əlaqələrinin əhatə dairəsinin, dünyabaxışının üfiqlərini daha da genişləndirmişdir (25, s. 7). Bu barədə alimin özünün də qeydləri vardır (24, s. 243). Həmin illərdə alim şərq dillərinin tədris edildiyi Paris Ali Təcrübi Təhsil məktəbində təhsil alır. Ancaq atasının vəfatı xəbəri onun işlərini alt-üst edir, təcili olaraq Parisi tərk edərək Vətənə dönməsinə səbəb olur (23, s. 20). Vətənə qayıdan Şahtaxlı 1875-ci ildən etibarən Qafqazın mədəni və inzibati mərkəzi sayılan Tiflisdə yaşamışdır. Bu illərdə o daha çox mətbuat sahəsində çalışmışdır. Tiflisdə nəşr olunan “Qafqaz”, “Tiflisskiy listok”, “Novoe obozrenie”, “Obzor” qəzetlərində çap olunan məqalələri onu Qafqaz rus mətbuatının əsas azərbaycanlı müəllifi kimi tanıtmışdır. Qəti və kəskin mövqə, dərin analitik təhlil, geniş ümumiləşdirmə imkanları M.Şahtaxlının bu dövr publisistikasının başlıca xüsusiyyətlərini təşkil edirdi. Qafqaz rus mətbuatında Azərbaycan həyatının əsas problemlərinin təqdimi onun adı ilə bağlıdır. Türkiyə, İran və digər Şərq ölkələrinə dair geniş materiallar da M.Şahtaxlı sayəsində Qafqazın rusdilli oxucularına çatdırılırdı.

Bu mərhələdə onun “Qafqaz” qəzetində çap olunmuş “Müsəlmanlarda məktəb həyatı”, “Konstantinopoldan məktublar” adlı silsilə publisist məqalələrində dövrün aktual ictimai-siyasi məsələləri və mədəni hadisələri öz əksini tapmışdır. Rusiyada çap etdirdiyi “Konstantinopoldan məktublar” adlı məqalələr silsiləsi ilə M.Şahtaxlı uzun illər Türkiyə mövzusunu rus mətbuatının gündəmində saxlamağa nail olmuşdur. Əsərdə Türkiyədə baş verən ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni hadisələrdən də geniş bəhs edilmişdir. Bu qəzetdə çap olunan məqalələrdə geniş bir coğrafiyada məskunlaşmış türk müsəlman dünyasında gedən siyasi-tarixi proseslərin və maarifçi hadisələrin mükəmməl təhlili və təqdimi M.Şahtaxlının kamil bir mütəfəkkir sima olduğunu göstərir. Böyük publisistin “Novoe obozrenie” qəzetində oxuculara təqdim olunan “Konstitusiya və müsəlmanlar”, “Mirzə Melküm xan”, “Bakı səfəri” məqalələri o dövrün ən səviyyəli

mədəni-siyasi əsərlərindən sayıla bilər. Bu məqalələrin əsas mövzunu Türkiyənin Avropa limanlarındakı mövqelərinin qorunub saxlanması, Bakı şəhərindəki qərbçilik meyhlərinin mahiyyəti, monarxiya rejimindən cümhuriyyət tipli dövlət quruluşuna keçidin zəruriliyi təşkil edirdi. M.Şahtaxtlının bu məqalələrində maarifçilik ideyalarının təbliği və geniş elmi dünyagörüş aparıcı xətt kimi diqqəti cəlb edir.

Tiflis dövrünün ən mühüm hadisələrindən biri də M. Şahtaxtlının 1879-cu ildə Tomson mətbəəsində rus dilində nəşr etdirdiyi "Təkmilləşdirilmiş müsəlman əlifbası" kitabı sayılmalıdır. Burada müəllif cəmiyyətin inkişafına mane olan əsas səbəblərdən birini də ərəb əlifbasının xalqımız üçün yararsız olmasında görür və bu çətinliyi aradan qaldırmaq yolları üzərində düşündürdü. Bu baxımdan həmin qiymətli əsər Şərqdə yeni əlifba ideyasının banisi, böyük Azərbaycan mütəfəkkiri M.F.Axundzadədən (1812-1878) sonra ərəb əlifbasının islahatına həsr olunmuş ikinci yeni əlifba layihəsi idi. "Təkmilləşdirilmiş müsəlman əlifbası" layihəsi M.Şahtaxtlını ilk dəfə olaraq linqvistik-şərqşünas kimi nəzərə çarpdırmışdır. Azərbaycanda yeni əlifba uğrunda mübarizə tarixində ilk kitab olan bu əsər xalqın qabaqcıl insanları arasında böyük əks-səda verir. "Qafqaz", "Ziya" kimi qəzetlər həmin əsərin nəşri münasibətilə geniş resenziyalar vermişlər. Ərəb əlifbası nöqsanlarının dərin elmi dəlillərlə təhlilini verib öz yeni əlifbasının layihəsini, onun spesifik xüsusiyyətlərini təbliğ edən M.Şahtaxtlının bu kitabı həmçinin, yeni əlifbanın ərəb, fars, türk, alman, fransız və rus dillərində necə səsləndiyinə, fonetik xüsusiyyətlərinə dair şərhlərlə də zəngindir. Kitabda Hafiz, Füzuli və Şərfin digər dahi söz ustalarının yeni əlifba ilə verilmiş şeir inciləri xüsusilə, diqqəti cəlb edir. Yeni əlifbanın əsas üstünlüyü ərəb əlifbasında mövcud olmayan sait səslərin xüsusi hərflərlə göstərilməsi və yerinə görə, hər samitin öz şəklini dəyişməyən xüsusi işarə ilə əvəz edilməsi idi. Məhəmməd ağa yeni əlifbanın məziyyətləri haqqında yazırdı: "Ərəblər müsəlman aləminə bə vermişlər, mən isə "əlifbə" təqdim edirəm" (24, s. 321).

Şahtaxtlışünaslıqda diqqəti cəlb edən və hələ də tam həllini tapmamış məsələlərdən biri M.Şahtaxtlı ilə M.F.Axundzadənin şəxsən görüşməsi məsələsidir. Faktlara əsaslanaraq belə fərz etmək mümkündür ki, bu iki şəxsiyyət bir-birini görmüşlər. Məlumdur ki,

M.Şahtaxtlı 1875-ci ildə Avropadan Tiflisə qayıtmış, burada yaşamağa başlamış və daha çox mətbuat sahəsində çalışmışdır (25, s. 7). Görkəmli publisistin ilk məqaləsi də "Tiflisskiy vestnik" qəzetinin 1876-cı il nömrələrindən birində nəşr olunmuşdur. M.Şahtaxtlının həmin məqaləsinin ruhundan da onların eyni şəhərdə yaşadıklarını, o dövrdə Qafqazın inzibati və mədəni mərkəzi sayılan Tiflisdə görüşdüklerini ehtimal etmək olar.

XIX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərindən etibarən M.Şahtaxtlı Peterburqa gedir. Paytaxtda Şərq ölkələri üzrə təcrübəli jurnalist kimi tanınan böyük publisist Peterburq və Moskva mətbuat orqanlarının sifarişi ilə müsəlman Şərqdəki dövlətlərin ictimai-siyasi əhvalına, mədəniyyətinə, tarixinə dair məqalələr yazır. Bu dövrdə Rusiya mətbuatında M.Şahtaxtlının bir sıra imzasız məqalələri də dərc olunurdu. "Moskovskie vedomosti" qəzetindəki səmərəli fəaliyyəti onun gələcək siyasi taleyində mühüm rol oynamışdır. Belə ki, M.Şahtaxtlı XIX əsrin 80-ci illərində (1883-1887) "Moskovskie vedomosti" və "Novoe obozrenie" qəzetlərinin Yaxın Şərq müxbiri statusunda ərəb ölkələrinə, İran və Türkiyəyə göndərilir.

O, XIX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində həmin mətbuat orqanlarının İstanbul üzrə müxbiri təyin olunur. Daha sonra İstanbulda sərbəst jurnalist (1893-1894), Rusiya İmperatorluğu İstanbul səfirliyində tərcüməçi-diplomat (1909-1912) kimi fəaliyyət göstərmişdir. Onun buradakı fəaliyyəti çox faydalı və məhsuldar olmuşdur. Görkəmli jurnalist ilk növbədə Türkiyə mətbuatı ilə əlaqə yaradaraq burada "Mehmet bəy" imzası ilə məqalələr çap etdirmişdir. Onun Osmanlı paytaxtında çıxan "Stambul" (fransız dilində) və "Əxtər" (fars dilində) qəzetlərindəki məqalələrində Avropa və Rusiyada baş verən mühüm hadisə və əhvalatlar türk oxucusuna publisistika vasitəsilə çatdırılmışdır. Bundan əlavə, M.Şahtaxtlı İstanbulda fransız dilində nəşr edilən "Şərq ədəbiyyatı" jurnalında türk ədəbiyyatı haqqında məqalələrlə çıxış etmişdir (24, s. 314).

M.Şahtaxtlı mərkəzi ofisi İstanbulda yerləşən Beynəlxalq Ticarət Məhkəməsində Rusiyanın daimi nümayəndəsi vəzifəsini də ləyaqətlə icra etmişdir. Türkiyənin rəsmi dairələrinin və ziyalı mühitinin nümayəndələri ilə yaxından tanışlığı da onun türk-müsəlman mühitinin özünəməxsusluqlarını və habelə Rusiya-Türkiyə

əlaqələrinin səviyyə və imkanlarını öyrənməyə lazımi şərait yaratmışdır. Ədibin Türkiyənin tanınmış şəxslərinin əsərlərini rus dilinə tərcümə etməsi onun ətraf dairələrdə, eyni zamanda Rusiya mətbuat çevrələrində nüfuzunu xeyli artırmışdır. Rusiyada Türkiyənin səfiri vəzifəsində çalışmış general-adyutant Əhməd Şakir paşanın “Günəş təqvimi” əsərini rus dilinə tərcümə edərək çapına nail olmaqla o, ilk növbədə Rusiya və Türkiyədəki mövqeyini möhkəmləndirmişdir. Bundan başqa bu əsərin rus dilində nəşri Rusiya müsəlmanlarının günəş təqvimi ilə miladi təqvimini uzlaşdırma bilmələriə konkret kömək etmək vəzifəsinin icrası baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. M.Şahtaxtlıya aid mənbələrdə çox hallarda “Günəş təqvimi” kimi qeyd edilən bu traktatın adı əslində “Müsəlman dünyasında günəş tarixinin hesablanması”dır. Bu barədə akademik İ.Həbibbəyli haqlı olaraq yazır: “Fikrimizcə, məzmununa uyğun olaraq “Müsəlman dünyasında günəş təqvimi” adlandırılması daha düzgün olan həmin əsərdə günəş təqvimi ətrafında uzun illər mübahisə aparmış Türkiyənin Rusiyadakı keçmiş səfiri və Kiçik Asiyada islahatların keçirilməsi üzrə Yüksək komissarı işləmiş general-adyutant Əhməd Şakir paşa ilə Türkiyə ordusunun sabiq baş komandanı Misirdə yüksək komissar missiyasını daşımış Qazi Əhməd Muxtar paşanın fərqli baxışlarını əks etdirən “Müsəlman dünyasında günəş təqvimi” traktatı müxtəlif müsəlman ölkələrində ayrı-ayrı şəkildə işlədilər bu təqvimə dair bütün məlumatları və nəhayət, yekun qənaəti özündə əks etdirir. Bundan başqa, hicri tarixindən miladi tarixə keçidin, çevrilmənin qaydasını nəzərə cərpdirən Əhməd Şakir paşa bununla dünya müsəlmanlarının hər iki təqvimdən istifadə etmələrinə kömək göstərmiş, beləliklə, müsəlman dünyasının sivil inkişafına doğru mühüm addım atmağa nail olmuşdur və bütün bunlara görə Məhəmməd ağa Şahtaxtlı “Müsəlman dünyasında günəş təqvimi” traktatını rus dilinə tərcümə etməklə Rusiyada yaşayan türk-müsəlman əhalisinin də həmin imkanlardan bəhrələnmələrinə şərait yaratmışdır” (25, s. 10).

Mənbələrdə M.Şahtaxtlı Əhməd Cövdət paşanın islam dininin tarixinə dair əsərini də rus dilinə tərcümə etməsi barədə məlumat vardır. Əslən Bolqarıstan türklərindən olan İstanbulda təhsil alan İstanbul Darülmüəllimində müdir, Hələb şəhərində vali vəzifəsini daşıyan Osmanlı akademiyasına seçilən Əhməd Cövdət paşa öz əsəri

ilə islamı müəyyən dərəcədə müasirləşdirmək, islam dinini fanatik baxışlardan ayırmaq niyyətində olmuşdur. Bundan başqa o, islam dininə ideologiyadan daha çox tarixi proseslərin işığında yanaşmanı ön mövqeyə çəkmişdi. Bütün bunlarla Əhməd Cövdət paşa türk-müsəlman xalqlarını gerçək iman və əqidəyə yönəltmək, islam tarixinin əsl mahiyyətini dərk etdirmək, fanatizmdən doğan cəhalətlə mübarizə aparmaq qayəsini izləmişdir. On fəsildən ibarət olan əsərdə Adəm və Nuh peyğəmbərdən başlamış, Məhəmməd peyğəmbər, onun xəlifələrindən, sonrakı padşahlıqlar dövründə dinin, xüsusən də islam mədəniyyətinin yaranması, yayılması və yaşaması kimi məsələlərdən geniş bəhs etmişdir. Alim paşanın 1200 səhifədən ibarət olan “Peyğəmbərlər və xəlifələr” adlı tarixi əsərini rus dilinə tərcümə edərək nəşr etdirib yaymaqda Rusiya ərazilərində yaşayan türk-müsəlman əhalisini onların dini əqidəsini qorumaq şərti ilə fanatizmdən və cəhalətdən xilas etməyə kömək göstərməyə çalışmışdır. Ancaq Peterburq Sensor komitəsi islam dinini təbliğ edə biləcəyindən ehtiyatlanaraq əsərin nəşrinə icazə verməmişdir.

1891-ci ildə M.Şahtaxtlı Bakıda rus dilində çıxan “Kaspi” qəzetində (1881-1919) işə dəvət edilir. Üç ay (iyun-avqust) bu qəzetin müvəqqəti redaktoru vəzifəsini icra edən M.Şahtaxtlınski “Kaspi”də ictimai-siyasi mövzuda publisist yazılarla çıxış etmişdir. “Kaspi” qəzetinin səhifələrində onun maarifçiliyə aid 8 məqaləsi nəşr olunur. O, bu məqalələrində mühafizəkarlıq, elmsizlik əleyhinə çıxır, ziyalıları Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda mübarizəyə çağırırdı. M.Şahtaxtlının məqalələrində məhdud, ziddiyyətli cəhətlər də var idi. Buna baxmayaraq, ümumiyyətlə götürdükdə, M.Şahtaxtlının publisistikası mütərəqqi mahiyyət daşıyırdı.

Onun redaktorluğu çox qısa bir müddəti əhatə etsə də “Kaspi”nin ideya-ədəbi xəttinə yenilik gətirə bilmişdir (25, s. 31). Bu yeniliklər qəzetdə beynəlxalq aləmə, azadlıq hərəkatına, Şərq həyatına dair məqalələrin artmasında və qəzetin siyasi xəttinin daha da yetkinləşməsində, məqalələrdə analitik təhlilin dərinləşməsində özünü göstərir. Bundan başqa, M.Şahtaxtlı Azərbaycan mövzusunun da ilk dəfə olaraq “Kaspi”yə gətirmişdir. Onun bu qəzetdə dərc olunmuş “Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı” adlı məqaləsində M.Şahtaxtlı Zaqafqaziyada yaşayan azərbaycanlıların müsəlman, yaxud

tatar adlandırılmalarını əsassız saymış, bütün Asiyada acıqla çəkilən “tatar” ifadəsinin “təhqir” kimi işlədilməsini nəzərə çatdırmışdır. Əvəzində isə görkəmli publisist mətbuat tariximizdə ilk dəfə olaraq Zaqafqaziya müsəlman əhalisinin azərbaycanlılar adlandırılmasını elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır (25, s. 29).

1893-cü ildə yenidən İstanbula qayıdan böyük ədib 1894-cü ilin bir neçə ayı da daxil olmaqla burada yaşamış, sərbəst tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1894-cü ildə böyük ədib ata mülkünün ona çatan qismini satmaq üçün Naxçıvana gəlmiş, Şaxtaxtıda olmuş, naxçıvanlı ziyalılarla görüşmüş, cavan ədib C.Məmmədquluzadə ilə tanış olmuşdur. Mirzə Cəlil bu tarixi görüşü belə təsvir edir: “Məhəmməd ağanı mən cavan vaxtımda bir dəfə Naxçıvanda görmüşəm. 1894-cəmi, beşdəmi, bilmədim, Məhəmməd ağa nədən ötrüsə Naxçıvana gəlmişdi. Mənim o vaxt yazmış olduğum “Məhəmməd həsən əminin hekayəsi” yoldaşlarımla içində danışığa düşmüşdü. Və Məhəmməd ağa təkid etdi və mən hekayəni apardım qoydum onun qabağına. O da başdan bir neçə vərəqi oxudu və böyüdü” (17, s. 53).

Naxçıvan səfəri bir də onunla əlamətdar olmuşdur ki, M. Şaxtaxtı burada yaşayan digər ziyahlarla: M.T.Sidqi, M.S.Ordubadı, Mirzə Cəlil Şürbi ilə tanış olmuş, ünsiyyət yaratdığı bu ziyalılar sonralar “Şərq-Rus”la əməkdaşlıq etmiş, Naxçıvan əhvalatlarını qəzetə yazıb göndərməklə baş redaktora yaxından kömək göstərmişlər.

M.Şaxtaxtı 1895-1898-ci illərdə Tiflisdə yaşamışdır. Burada o, yenə jurnalistlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, əvvəllər əməkdaşlıq etdiyi rusdillə mətbuatda publisist məqalələrlə çıxış etmiş, ictimai-siyasi məsələlərlə yaxından maraqlanmışdır. Akademik İ.Həbibbəyli ədibin həyatının bu dövrü haqqında yazır: “Təəssüf ki, onun bu dövrə aid publisist fəaliyyətinə lazımi diqqət yetirilməmişdir. Görkəmli publisistin həmin dövrki fəaliyyətində Azərbaycan dilində müstəqil qəzet nəşr etdirmək qayğıları xüsusi yer tutmuşdur. M.Şaxtaxtı Rusiya Daxili İşlər Nazirliyinə və Qafqaz Sensura Komitəsinə ərizə ilə müraciət edərək “Tiflis” adlı Azərbaycan dilində qəzet nəşr etdirmək niyyətində olduğunu bildirmişdir. Qəzetin təqdim olunmuş proqramından bəlli olur ki, M.Şaxtaxtı azərbaycanlı oxucuları Rusiyanın və mədəni dünyanın ictimai-siyasi hadisələri ilə, o cümlədən, dünya ictimaiyyətini Azərbaycanla tanış etmək məqsədini izləmişdir.

Bundan başqa, qəzetdə bəzi məqalələrin rus, ərəb fars və türk dillərində dərc edilməsi də nəzərdə tutulmuşdu. Azərbaycan xalqının milli oyanışına təsir edəcəyindən və panislamizm ehtimalından ehtiyatlanan çar hökuməti “Tiflis” qəzetinin nəşrinə icazə verməmişdir. Hətta bu qəzetin nəşr edilməsinə “Zaqafqaziya tatarlarının Rusiyadan soyudulması” bəhanəsilə də maneçilik törədilmişdir (25, s. 15).

M.Şaxtaxtı 1899-cu ildən 1902-ci ilə qədər Parisdə yaşamışdır. Burada o, Sorbon Universitetinin nəzdindəki Ali Təcrübi Təhsil Məktəbində təhsil almış, şərqşünaslıq sahəsindəki biliklərini dərinləşdirmiş, professor Pol Passinin rəhbərliyi ilə təcrübi fonetika laboratoriyasında dilçiliyə dair biliklərini təkmilləşdirmişdir. Ona dərs deyən Jozef Halovi, Hartviq Derenburq kimi görkəmli alimlərlə tanışlığı, məşhur fransız şərqşünası Lüsven Büva ilə dostluq və əməkdaşlığı onun dünyagörüşünün inkişafına, Fransa və Avropada tanınmasına çox böyük təsir göstərmişdir. Parisdə Beynəlxalq Fonetika Cəmiyyətinin və Asiya Cəmiyyətinin ilk azərbaycanlı həqiqi üzvü seçilməsi M.Şaxtaxtının Avropa elmi-ictimai rəhitində məşhur olmasına münbit zəmin yaratmışdır.

Görkəmli publisist və şərqşünasın Fransa mətbuatında çap etdirdiyi “Əlifba və mədəniyyət”, “Biz nə haqda düşünürük?”, “Şərq böhranı” məqalələrində Şərq-Qərb dialoqu, Şərqi mədəniləşməsi və maariflənməsi kimi aktual məsələlər öz əksini tapmışdır. O, Beynəlxalq Fonetika Cəmiyyətinin həqiqi üzvü kimi Avropa alimlərinin latın əlifbası yolunda apardıqları axtarışlarla yaxından tanış olmuş, əlifba islahatının ümummillə təəqqi sahəsindəki əhəmiyyəti barəsində yetkin qənaətə gəlmişdi. Səmərəli elmi-pedaqoji və publisist fəaliyyətinə görə 1901-ci ildə Fransa Xalq Maarifi Nazirliyinin fəxri fərmanı ilə təltif edilmişdir.

M.Şaxtaxtı 1901-ci ildə fransız dilində ilk kitabını—“Türkiyəni necə xilas etməli” adlı kitabını nəşr etdirmişdir. Əsər Fransada Türkiyə haqqında çap olunan birinci elmi-siyasi kitab idi. Kitab Türkiyədəki ictimai-siyasi vəziyyət barəsində Avropa ictimaiyyətinə təqdim olunan ilk sanballı elmi-fəlsəfi əsər kimi də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Həmin əsərin yeganə nüsxəsini ilk dəfə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Əsgər Əliyev Paris Milli kitabxanasında aşkara çıxarmış, Azərbaycan dilinə tərcümə edərək nəşr etdirmişdir (26).

1902-ci ildə Tiflisə qayıdan M.Şahtaxtlı öz fəaliyyətini əlifba və mətbuat istiqamətində davam etdirmişdir. Bildiyimiz kimi əlifba məsələsi ilə M.Şahtaxtlı hələ Fransada ikən məşğul olmuşdu. Burada o, Avropa alimlərinin öz ölkələrinin inkişafı naminə vahid latın əlifbasına keçmələri üçün etdikləri təşəbbüslərin şahidi olmuşdu. Buna uyğun olaraq M.Şahtaxtlı da mənsub olduğu xalqın dirçəlişini təmin etmək məqsədilə əlifbanın daha da sadələşdirilməsi və Azərbaycan dilinin tələffüz xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması işinin zəruriliyi çənaətinə gəlmişdi. 1879-cu ildə çıxan kitabı onun bu sahədə ilk təşəbbüsü idi. Azərbaycanda yeni əlifba uğrunda mübarizə tarixində ilk kitab olan "Təkmilləşdirilmiş müsəlman əlifbası" kitabı ziyahılar arasında böyük əks-səda yaradır. Lakin irticanın bütün hücumlarına mərdliklə sinə gərən M.Şahtaxtlı əlifba islahatı istiqamətindəki fəaliyyətini inadla davam etdirir. Onun bu mübarizəsinə dövrün tərəqqipərvər ziyahıları böyük rəğbət bəsləyirdilər. Təsadüfi deyildir ki, görkəmli maarif xadimi F.Ağazadə "Nə üçün ərəb hurufatı türk dilinə yaramır?" adlı kitabında Azərbaycan mədəniyyəti tarixində M.F.Axundzadədən sonrakı dövrü "Məhəmməd ağa dövrü" adlandırır və yazırdı: "Bu dövrün ən böyük heykəli Məhəmməd ağa cənablarıdır ki, Mirzə Fətəli dövründə yaşamışdır. Əlli ildən ziyadədir ki, o cənab əlifba yolunda ömrünü sərf etmiş, xüsusi risalələr nəşr etdirmişdir. M.Şahtaxtlı M.F.Axundzadə kimi islam paytaxtlarına nüraciət etməyi mənasız bildi. Anladı ki, şeyxlərin, müftilərin sarsılmaz nüfuzları sayəsində bir iş görə bilməyəcəkdir. Azərbaycan kütləsi arasında istədiyinə müvəffəq olursa, söz yoxdur, buna sonralardan sair ölkələrin kütlələri də rəqib olmaq həvəsində bulunacaqlar. İşlə amalının icrasını Məhəmməd ağa böylə düşündü və böylə də yapmaq arzusunu qollandı" (2a, 160). Sonralar alim bu istiqamətdə axtarışların davam etdirmiş, yeni çənaətlər əsasında daha mükəmməl əlifba layihələri hazırlamışdır. 1902-ci ildə o əlifba mövzusunda Tiflisdə Azərbaycan, rus və fransız dillərində beş kitab nəşr etdirmişdir.

Bundan başqa, M.Şahtaxtlı Avropa latını, Orxon-Yenisey əlifbası və türk yazı elementlərindən faydalanmaqla xüsusi bir əlifba da yaratmışdı. Bu, türk-müsəlman xalqları üçün ünsiyyət əlifbası kimi tərtib olunmuşdu. Öz dövrünü qabaqlayan bu ideya sükutla qarşılanmış, yalnız Azərbaycan müəllimlərinin II qurultayında "xüsusi şə-

killi əlifba" (Bakıda son günlərdə intiqad edən ikinci Müəllimlər icimai. Füyuzat jurn. 1907, № 27, 428) kimi xatırlanmışdır.

Bütövlükdə M.Şahtaxtlı tərtib və təklif etdiyi "Sövti-Şərq əlifbası" layihəsi Azərbaycan əlifba islahatı baxımından irəliyə doğru atılmış mühüm addım idi. Bu əlifba layihəsi və həmin layihəyə Azərbaycan, rus və fransız dillərində yazılmış elmi-metodik xarakterli izahatlar M.Şahtaxtlının geniş dairədə-Avropa və Rusiyada mükəmməl dünyagörüşlü bir dilçi, əlifba islahatı sahəsində görkəmli bir mütəxəssis kimi tanıtmağa xidmət etmişdir. Bu istedadlı alim və publisistin 1903-cü ildə Rusiya İmperator Cəmiyyəti Qafqaz şöbəsinin həqiqi üzvü seçilməsi onun şöhrətini artırmış, fəaliyyətinin əhatə dairəsini daha da genişləndirmişdir (25, s. 19).

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyahıları mətbuata olan ehtiyacın artdığını görərək ana dilində qəzet və jurnallar çıxarmaq üçün dəfələrlə hökumət dairələrinə nüraciət etdilər. Lakin ucqarlarda qəddar müstəmləkəçilik və milli təzyiqlə siyasəti yeridən çar hökuməti Azərbaycan mətbuatının da inkişafına mane olurdu. Hökumət Qasımbəy Mehmandarova XIX əsrin 90-cı illərində qəzet çıxarmağa icazə vermədiyi kimi, K.Ünsizadənin "Azərbaycan" (1892), A.O.Çernyayevskinin "Fikir" (1893), M.Şahtaxtlının "Tiflis" (1896) və N.Nərimanovun "Təzə xəbərlər" (1899) qəzetini, az sonra yenə S.M.Qəniyev və M.Mahmudbəyovun "Nubar" (1896), N.Nərimanovun "Məktəb" jurnalını (1901) buraxmaq haqqında verdiyi ərizəni də müxtəlif bəhanələrlə rədd etdi. Hətta burjuva qəzeti "Kaspi"yə əlavə şəkildə Azərbaycan dilində "Çıraq" adlı vərəqə çap etmək üçün redaksiyanın təşəbbüsü də uğursuzluqla nəticələndi (21, s. 362).

Böyük ədib C.Məmmədquluzadə də "Xatiratım" əsərində bu məsələyə toxunaraq qeyd etmişdi: "...o vaxtlar bir müstəqil cəridə intişarına yol verməyi Peterburq hökumətindən bunu heç gözləmək olmazdı. Xüsusən ki, İran və Osmanlı ilə həmsərhəd olan Qafqaz müsəlmanlarının maarifinin qüvvətlənməyinə Rusiya hökuməti heç bir vaxt yol vermək istəməzdi" (17, s. 291).

Lakin çar hökuməti müsəlman vətəndaşların yad təsirlərin altında qalmamasına da göz yuma bilməzdi və eyni zamanda artan demokratik hərəkatlardan qorxaraq bu sahədə bəzi güzəştlərə getmək məcburiyyətində qaldı. Belə bir dözülməz şəraitdə çarizmin irəli

sürdüyü maniləri aşmaq cəhdi böyük maarifçimiz M.Şahtaxtılıya nəsb oldu. Həm də belə bir addım üçün Rusiyanın daxilində və xaricində real zəmin yaranmışdı. Rusiyadakı hadisələri diqqətlə izləyən Şahtaxtılı ölkədə yaranmış ictimai-siyasi vəziyyətdən, bu münbit zəmindən bacarıqla istifadə etdi. O, Parisdən qayıdaraq 1902-ci il aprelin 2-də Rusiyanın Mətbuat işləri üzrə baş idarəsinə xahişnamə ilə müraciət etdi. Ədib öz xalqının mənafeyi naminə bir qəzet buraxmaq, həm də bununla Zaqafqaziya müsəlmanlarını rus və Avropa mədəniyyəti ilə tanış etmək niyyətini bildirərək yazırdı: “Mən dərindən əminəm ki, Azərbaycan qəzeti bu diyarda mədəniyyət və vətəndaşlığın inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir”.

Uzunmüddətli yazışmalardan, yoxlamalardan sonra Mətbuat işləri üzrə baş idarə tərəfindən Şahtaxtılının ərizəsinə müsbət cavab verildi. “Kəşkül”ün yaranmasından keçən 20 illik fasilədən sonra hökumətin belə bir qərar qəbul etməsi, qəzetin nəşrinə icazə verməsi təsadüfi deyildi. Bu qərarın verilməsində Şahtaxtılının Avropada tanınmış bir şəxs olması, Rusiyanın paytaxt qəzetlərində iştirakı, vaxtilə “Moskovskie vedomosti” və “Novoye vremya” qəzetlərinin xarici ölkələrdə xüsusi müxbiri olması, “rus elminin şöhrətini mətbuat vasitəsilə bütün müsəlman Şərqiə yayması” müəyyən dərəcədə öz rolunu oynamışdı. Lakin Ş.Novruzovun da qeyd etdiyi kimi, qəzetin nəşrinə icazə verilməsinin başqa əsaslı səbəbləri var idi. Bunu Qafqaz Senzor komitəsi sədrinin Mətbuat işləri üzrə Baş idarə rəisinin göndərdiyi aşağıdakı məktub da təsdiq edir: “M.Şahtaxtinski tərəfindən Tiflisdə Azərbaycan dilində qəzet nəşrinə icazə verilməsi haqqında məsələ qaldırılarkən Komitə ona görə buna müsbət rəy verdi ki, Azərbaycan dilində mətbuat orqanı olmadığından Türkiyədən Osmanlı dilində qəzetləri yazdırıb almaq zərurəti qarşısında qalmış Zaqafqaziya müsəlmanları arasında bu ehtiyac zərərli panislamizm məfkurəsinin ölkədə yayılmasına səbəb olurdu” (23, s. 87).

Nəhayət, Azərbaycan ziyalıları uzun müddət davam edən gərgin mübarizədən sonra öz müqəddəs arzularına çatdı, XX əsrin ilk mətbuat orqanını yaratmağa nail oldular. Ancaq qarşıda yeni çətinliklər dayanırdı. Qəzet çıxarmaq üçün mətbəə bazası, avadanlıq, mütəxəssis, mürəttib yox idi. Təsadüfi deyildir ki, “Şərqi-Rus”un nəşri münasibətilə “Tiflisskiy listok” qəzeti 1903-cü ildə 20 aprel (№184)

tarixdə çıxan sayında yazırdı ki, tatar qəzet işçilərindən ibarət ixtisaslı heyət yoxdur. Mürəttib də həmçinin azdır. Buna görə bunları yaratmaq lazım gələcəkdir ki, bu da az vaxtda düzələsi iş deyil.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Şərqi-Rus” qəzetinin nəşri üçün M.Şahtaxtılının hökumətdən izin alması məsələsinə elmi ədəbiyyatda ikili münasibət ifadə edilmişdir. Nədənsə bəzi tədqiqatçılar, məsələyə qeyri-obyektiv qiymət verərək M.Şahtaxtılının hökumət nümayəndələri tərəfindən Fransadan dəvət edilərək “Şərqi-Rus” qəzetinə baş redaktor təyin olunduğu iddia olunmaqdadır (38, s. 73).

Alovlı milliyətçi, vətənsəvər Şahtaxtılı qəzet nəşr etmək üçün mətbəə açmaq və lazımı avadanlıq əldə etmək məqsədilə öz doğma kəndinə gedərək dədədən qalma mülkünü satmağa məcbur oldu. Böyük demokrat C.Məmmədquluzadə sonralar bu hadisələri xatırlayaraq yazırdı: “...mənə, Məhəmməd ağanın vətəninin övladına bu məlumdur ki, o vaxtlar ədibimiz qəzet məşğinə düşəndə, mən eşitdim ki, Məhəmməd ağa atadan qalma mülkünün öz hissəsini satıb on səkkiz min manata və bu pulu alıb gedib Tiflisdə qəzet nəşr etsin. Mən Tiflisdə Məhəmməd ağanın qəzetinin idarəsinə daxil olanda bildim ki, Naxçıvanda danışılan bu söhbət əsl həqiqətdir. Və o vaxt mən gürdüm ki, bu on səkkiz min manat qəzet üçün xüsusi bir mətbəə salamağa sərf olunur. Və bir az vaxtda mətbəə də düzəldi” (17, s. 290).

M. Şahtaxtılının xüsusi mətbəə yaratmaqda digər bir məqsədi də hələ 1870-ci illərdən başladığı əlifba çalışmaları ilə bağlı idi. Bildiyimiz kimi, o, ərəb əlifbasının islahı ilə məşğul olurdu. Bunun üçün onun qarşısında bir sıra çətinliklər dururdu. Alim bir tərəfdən, qəzet üçün ərəb əlifbası ilə şrifflər tökdürməli, digər tərəfdən də özünün icad etdiyi yeni fonetik əlifbanın hərfələrini hazırlatmalı idi. Təbiidir ki, yeni əlifba şriffləri ilə cümlələr tərtib etmək təcrübəsiz texniki işçilər üçün müəyyən problemlər yaradırdı. Buna görə mətbəə işçilərinə hər şeydən əvvəl, “Məhəmməd ağa xətti” adlanan yeni yazını öyrətmək lazım idi. Görkəmli jurnalist yazırdı ki, “yeni hüruflat üçün matrisalar artıq sifariş verilmiş və şrifflərin tökülməsi üzrə iş başlanmışdır. Fürsəti əldən verməyib vaxtdan səmərəli istifadə etmək və ən başlıcası isə çap şriffləri hazır olanadək mənim gələcək əməkdaşlarımin yeni xəttə talib olmaları üçün təzə əlifbanın şərhini litoqrafiya üsulu ilə şərh edirəm” (24, s. 426). M.Şahtaxtılı Tiflisə qayıtdıqdan

sonra çoxdan arzusunda olduğu qəzet nəşr etdirmək planını həyata keçirmək üçün qızğın fəaliyyətə başladı və “Şərqi-Rus” adlı ədəbi-siyasi qəzet çıxarmaq istəməsi haqqında hökumətə ərizə verdi.

Böyük maarif fədaisi burada “Məhəmməd ağa Şahtaxtinski mətbəəsi” adlı müasir avadanlıqlarla təchiz olunmuş bir mətbəə təşkil etdi. Əsrin əvvəllərində xalqın milli-mənəvi inkişafı uğrunda hərəkət başlamışdı. Bu gəlişmələrdən ruhlanan böyük ədib yazırdı: “Güman edirəm ki, bütün müsəlman ziyalıları, həmçinin ümumiyyətlə, səh-mətkeş, tərəqqiyə can atan kiçik xalqımızın inkişafının insanpərvər dostları məni müdafiə edəcək və bu işin mədəni əhəmiyyətini layiqincə anlaya biləcəklər”.

1903-cü il martın 30-da xalqımızın mədəniyyəti tarixində, mətbuatımızın tarixində əlamətdar bir hadisə baş verdi: həmin gün ziyalılarımızın çoxdan bəri həsrətlə gözlədikləri əsrin ilk milli mətbuat nümunəsi yaradıldı. “Şərqi-Rus” qəzetinin ilk nömrəsinin işıq üzü görməsi xəbəri təkcə Qafqazda deyil, bütün Rusiya müsəlmanları arasında və hətta İsveçrə, Fransa, Bolqarıstan, İran və başqa ölkələrdə də əks-səda verdi. Nəşirin Avropa və Şərq ölkələrində tanınması bu qəzetə olan marağı xüsusilə artırır. Bakı, Tehran, Peterburq, Paris və sair şəhərlərin ziyalıları, publisistləri yeni Azərbaycan qəzetinin redaktorunu hərəkətlə alqışlayırdılar. Farsca nəşr olunan qəzetlərdən “Həblülmətn”, “Müzəffərin”, fransız jurnallarından “Jurnal Aziatik”, rus qəzetlərindən “Peterburqskie vedomosti”, “Qafqaz”, “Novoye obozreniye”, “Tiflisskiy listok” öz səhifələrində M.Şahtaxtli və “Şərqi-Rus” haqqında yazılar vermişdilər.

“Şərqi-Rus” qəzeti çarizmin istismarı şəraitində dövrün mütərəqqi ziyalılarını öz ətrafına toplayaraq mütərəqqi fikirlər meydanına, zülm altında əzilən xalqların xoşbəxt həyat arzularının tərcümanına çevrildi.

Birinci nömrə, hər şeydən əvvəl, qəzetin proqramının bəyanı ilə başlayır. Qəzetin həftədə üç gün çıxacağını elan edən redaktor onun 10 maddəlik mövzu dairəsini belə sıralamışdır: əvvəla dövlət qərar-dadları, II rus teleqraf şirkətinin və öz müxbirlərimizin teleqramları, III Tiflis və Qafqaz məmləkətinin əhvalatı, IV Rusiyanın daxili xəbərləri və xarici dövlətlərin əhvalatı, V ekonomi və ticarət xəbərləri, VI elmi, fənni və ədəbi felyatonlar, yəni müfəssəl məqalələr, VII sud və

ya məhkəmə işləri, VIII cürəbəcür, növbə-növ şeylər, IX bilməli xəbərlər, X elanlar.

Bu nömrədə eyni zamanda “Kaspi” qəzetinə abunə olmaq mə-sələləri haqqında yazı da verilmişdir.

Şahtaxtli “Niyət və məramımız” məqaləsində qəzetin hansı ideya istiqaməti tutacağını, nə kimi amallar uğrunda mübarizə edəcə-yini bəyan edərək aydın və sadə dildə oxuculara bildirdi ki, “Şərqi-Rus”un məramı onların məlumatlarının artmasına, fikirlərinin işıqlan-masına, bir sözlə, mədəniləşməsinə xidmətdən ibarətdir. Bunun üçün o ümumən mədəni millətlərin həyatı, ədəbiyyatı, fəlsəfəsi, adət və ənənələri ilə oxucuları tanış edib mənfəətli və səmərəli olanlarından istifadə etməyə sövq etdirəcəkdir. Beləliklə, qəzet “müsəlmanlar üçün Yevropa və rus elminin bir əynəsi, bir cahannüması” olacaqdır. Qəzetin redaktoru oxucuları söz, əqidə və fikir azadlığına çağıraraq bunu mədəniyyətin “lazımı müqəddiməsi” hesab edir, hər cür rəy, əqidə sahiblərinin fikirlərinə ehtirama bəsləməyi vicdanına həkk olunmuş “müqəddəs etiqad” sanır. “Göstərəlim aləmə ki, biz müsəl-manlar da dini fikir və vicdan azadlığının nə olduğunu anlayıb, insan-lar üçün ən böyük nemət olan bu xeyir və bərəkətdən istifadə etməyə layiqiz” – deyər yazırdı.

Qəzet 16 aprel 1903-cü il tarixli 7-ci sayında öz ideya istiqamə-tini, məramnaməsini belə ifadə etmişdi: “Bizim borcumuz həqiqi-nəvislikdir, yaxşılıq dediyimiz kimi yamanlığı da gizlətməyəcəyiz. Biz meydana ona görə çıxdıq ki, xalqa doğru sözü deyək və nəinki ona-buna vicdanfuruşanə mədhiyyələr oxuyaq”.

Qəzet o zamana qədərki Azərbaycan dilində çap olunan qəzet-lərdən öz formatına görə də fərqlənirdi. O, Avropa standartlarına uy-ğun olaraq indiki “Azərbaycan” qəzetinin formatında çap olunurdu. Rəsmi teleqraf xəbərlərini, o dövr üçün çox aktual olan rus-yapon müharibəsi haqqında ən səhih informasiyalara ardıcıl olaraq öz səhifələrində yer verirdi.

Qəzetdə Bakı milyonçusu Hacı Zeynalabidin Tağıyevi tənqid edən “Hacı Zeynalabdin Tağıyevin səxavəti” adlı kiçik bir yazı da verilmişdi. Burada Bakı milyonçusu Tağıyevin Tiflisdəki bir məktəbi hamiliyə götürüb hər il üç yüz manat verəcəyini öhdəsinə aldığı, ancaq altı ildir ki, öhdəliyini yerinə yetirmədiyi, məktəbin pulunu

vermədiyi açıq şəkildə cəsarətlə tənqid olunurdu. Bu yazı Tağıyevin “qələm qoçularını” çox qəzəbləndirmişdi. Ona görə də Ə.Topçubaşov və Ə.Ağayev kimi “Kaspi” qəzetində çalışanlar hər vaxtlə “Şərqi-Rus”a qarşı qarayaxma kampaniyasına başlamışdılar. İctimaiyyət arasında qəzet haqqında mənfi rəy formalaşdırmaq istəyirdilər. M.Şahtaxtlı bu böhtanlara mərdliklə sinə gərir və onlara qarşı qəzetin səhifələrində tutarlı cavab verirdi.

Əziz Şərif bu hadisəni belə şərh edir: “Bucığaz kifayət idi ki, milyonun pulu ilə nəşr edilən “Kaspi” qəzeti “Şərqi-Rus”a hücum keçsin, Əhməd bəy Ağayevin məqalələrində M.Şahtaxtlını söyüb yamanlamağa başlasın. “Şərqi-Rus” qəzeti cəsarətlə özünü müdafiə edir və rəqibinə eyni söyüş-yamanla cavab verir” (27, s. 266).

Bu qəzetin mədəniyyət və ədəbiyyatımız tarixində çox böyük xidmətləri olmuşdur. Belə ki, M.Ö.Rəsulzadənin xalqa müraciəti, C.Məmmədquluzadənin ilk mətbu əsəri “Poçt qutusu” hekayəsi bu qəzetdə (28, 1904, №5, 6) nəşr olunmuşdu. M.Ordubadinin (1903, 14 dekabr, №109), M.Ələkbər Sabirin ilk mətbu şeirləri (1903, 27 iyun, № 37) yenə bu qəzetdə işıq üzü görmüşdü. C.Məmmədquluzadənin bir jurnalist kimi yetişməsində “Şərqi-Rus” ilk yaradıcılıq məktəbi rolunu oynamışdır. “Xatiratım”da o, bu hadisəyə belə qiymət verir: “Möhtərəm ədibimiz M.Şahtaxtlı öz qəzetinin idarəsinə cəlb etməklə məni qəzet dünyasına daxil etdi” (17, s. 244).

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Şahtaxtlının Peterburqa gətməsi ilə əlaqədar qəzetin müvəqqəti redaktoru vəzifəsini 1904-cü ilin noyabr ayının 24-dən (№230) etibarən bir müddət (sonadək) C.Məmmədquluzadə icra etmişdir. Bu barədə qəzetin 26 noyabr 233-cü nömrəsində qəzetdə məlumat çap olunmuşdur.

“Şərqi-Rus” 1905-ci il yanvarın 15-dək nəşr olunmuşdur. Qəzet M.Şahtaxtlı 1904-cü ilin 23 noyabrından inanıb etibar etdiyi C.Məmmədquluzadəni öz yerinə müvəqqəti redaktor təyin etmiş, görkəmli ədibimiz 1905-ci il yanvarın 15-dək, yəni qəzet bağlanana qədər bu vəzifəni icra etmişdir. Amma böyük publisistin redaksiya və mətbəəni Bakıya köçürmək, orada Ə.Ağayevlə birlikdə çap etdirmək, maliyyə çətinliklərini aradan qaldırmaq üçün H.Tağıyevlə ittifaqa girmək söyləri onun qərbyönlü maarifçi ideyaları ilə uyğun gəlmədiyi üçün baş tutmamışdır. Çox ehtimal ki, Ə.Topçubaşov və Əhməd bəy

Ağayev (təbii ki H.Tağıyevin sponsorluğu ilə) hökumətdən Bakıda “Həyat” qəzetini nəşr etmək üçün icazə ala bildikləri üçün bu işə ehtiyac qalmamışdı.

“Şərqi-Rus” iki ildən az bir müddət çap olunmasına baxmayaraq, Azərbaycan ictimai fikir tarixində, milli mətbuatının tarixində böyük bir hadisə idi. Böyük nəşir “Şərqi-Rus”un fəaliyyəti ilə XX əsr Azərbaycan milli mətbuatına yol açdı. Eyni zamanda “Molla Nəsrəddin” jurnalının baş məşqinə çevrildi (25, s. 22).

M.Şahtaxtlı təkcə Rusiya imperiyasında deyil, bütün Avrasiya məkanında tanınmış bir maarifçi, ictimai xadim olmuşdur. 1905-ci ildə Bakıda erməni-türk davası başlayarkən ermənilər Peterburqda onun guya qaragüruhçu müsəlmanlar tərəfindən qəflətən öldürülməsi haqqında nekroloq nəşr etmişdilər (41). Qəzet kədər və qəzəb hissilə bildirirdi ki, millətinin yaraşığı olan, yaşadığı dövrün ictimai və siyasi idealları uğrunda yorulmadan mübarizə aparan M.Şahtaxtlı geniş bilik sahibi milli qirğını ifşa edən kəskin və həqiqəti göstərən məqalələr dərc etdirdiyi üçün müsəlman fanatikləri tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdir. Qəzet Avropa elm və mədəniyyətinin çarçısı, Şərq poeziyası və fəlsəfəsinin mahir bilicisi olan M.Şahtaxtlının keçdiyi həyat yolundan, onun elm və mədəniyyət sahəsindəki böyük xidmətlərindən bəhs edirdi. Lakin sonradan aydın olmuşdu ki, öldürülən M.Şahtaxtlı deyil, onun qardaşı jurnalist Cahangir ağa Şahtaxtlı olmuşdur (36, s. 6).

Təsədüfi deyildir ki, o, milli ədavətin sülh yolu ilə aradan qaldırılmasına tərəfdar olan mütərəqqi ziyalılardan idi. Ona görə də 1906-cı ilin fevralında Tiflisdə Qafqaz canişinin sarayında keçirilən barışıq konfransının fəal iştirakçılarından biri də M.Şahtaxtlı olmuşdur.

Qəzet bağlandıqdan sonra M.Şahtaxtlı bir müddət pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuş, I Tiflis oğlanlar gimnaziyasında və Nüəcəba Qızlar İnstitutunda müəllim kimi çalışmışdır. Bu fəaliyyətini o, deputat seçilənə qədər davam etdirmişdir (16, s. 76).

Qeyd etdiyimiz kimi, M.Şahtaxtlı 1907-ci ildə İrəvan quberniyasından Rusiya II Dövlət Dumasına deputat seçilmişdir. Fevralda fəaliyyətə başlayan Duma iyun ayında fəaliyyətini dayandırmışdır. Bundan sonra M.Şahtaxtlı bir müddət Peterburqda yaşayaraq burada nəşr olunan “Rossiya” qəzetində çalışmış, burada dövrün aktual mə-

sələlərinə dair məqalələrlə çıxış etmişdir. Arxiv sənədlərindən bəlli olur ki, alim 1908-ci ildə Moskva Lazerev adına Şərq dilləri institutunda yeni açılmış “İran filologiyası” kafedrasında fars dili müəllimi işləmişdir.

Son illərə qədər elmi ədəbiyyatlarda M.Şahtaxtlı həyatının 1908-1915-ci illər dövrü haqqında aydın məlumat verilmir, sadəcə xarici ölkələrdə yaşadığı, Rusiya ilə əlaqələri kəsmədiyi öləri şəkildə qeyd olunurdu (23, s. 44). Son zamanlarda akademik İ.Həbibbəylinin bu sahədəki gərgin axtarışları həmin boşluğu doldurmağa, M.Şahtaxtlının həyatı haqqında yeni söz deməyə imkan vermişdir. İ.Həbibbəyli yazır: “Əldə etdiyimiz yeni sənədlər və topladığımız yeni məlumatlar bu sahədə mövcud olan boşluğu və qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmağa imkan verir. Aşkara çıxardığımız sənədlər qəti şəkildə təsdiq edir ki, M.Şahtaxtlı 1908-1912-ci illərdə Türkiyədə yaşayıb işləmişdir. Ədibin “Russkoe slovo” qəzetinin redaktoruna göndərdiyi 23 oktyabr 1908-ci il tarixli məktub bu mülahizəni yəqinləşdirir. Belə ki, məktubda M.Şahtaxtlı artıq yerləşdiyi İstanbuldan “Russkoe slovo” qəzetinə məqalələr göndərmək arzusunda olduğunu, hər sətir üçün 10 qəpik miqdarında qonorar almaq istədiyini redaktorun nəzərinə çatdırmışdır... Moskvada 6-7 ay çalışdıqdan sonra təxminən sentyabr-oktyabr aylarında İstanbula gəlmiş, burada mətbuat və siyasətlə məşğul olmuşdur. Araşdırmalar onun 1909-1912-ci illərdə Rusiya imperatorluğunun Türkiyədəki səfirliyində jurnalist-tərcüməçi vəzifəsində çalışdığını aydınlaşdırır” (25, s. 33).

M.Şahtaxtlı 12 oktyabr 1908-ci ildə Türkiyənin Dini işlər naziri Şəmsəddin bəydən aldığı müsahibəni “Russkoe slovo” qəzetinə göndərmişdi. Rusiya Dövlət Kitabxanasının əlyazmalar fondunda saxlanan həmin müsahibənin mətni böyük ədibin Avrasiya məkanı miqyasında düşünməyi, yazmağı, təhlil və təqdim etməyi bacaran gərkəmli bir siyasətçi və çox təcrübəli jurnalist olduğunu göstərir. Bundan əlavə, 1909-cu ildə Peterburqda nəşr edilən “Turetskiy sbornik” jurnalında “Nablyudatel” imzası ilə çıxan “Müsəlmanların yaşayış qabiliyyətinin böhranı” məqaləsi ilə M.Şahtaxtlı mükəmməl bir şərqşünas səviyyəsini təsdiqləmişdir (25, s. 34-35).

Bu dövrdə onun rusçaya tərcümə etdiyi əsərlərdən biri də Qazi Əhməd Muxtar paşanın “1294 Anadoluda Rus Muharebesi” adlı

traktatdır. Yazar bu tərcüməni Peterburqda çıxan “Voenna-istoriçeskiy sbornik” dərgisində silsilə məqalələr şəklində nəşr etdirmişdir. Bəlli olduğu kimi Əhməd Muxtar paşa (1839-1919) Osmanlı imperiyası dövründə gərkəmli dövlət adamlarından biri olmuşdur. O, 1877-1878-ci illərdəki rus-türk savaşı başlayarkən Ərzurumdakı IV Ordu komandanı idi. 93 hərbinin qəhrəmanı Qazi Əhməd Muxtar paşa 1912-ci ildə sədrəzəm vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Onun eyni zamanda, riyaziyyat, astronomiya, təqvim və tarix sahəsində bir neçə əsəri mövcuddur. İ.Həbibbəylinin qeyd etdiyi kimi, bu qiymətli memuar əsərini türk dilindən tərcümə etməklə M.Şahtaxtlı Rusiya-Türkiyə müharibəsinin Anadolu hissəsinin tarixini bütün təfərrüatı ilə rus ictimaiyyətinə çatdırmaq istəmişdir. Bu iş müharibənin ibrət dərslərindən nəticə çıxarılması baxımından Rusiya üçün də əhəmiyyətli idi. Ona görə də “Hərbi-tarixi jurnal” kimi ciddi mətbuat orqanı bu əsərin tərcüməsinin oxuculara təqdim edilməsinə xüsusi önəm vermişdi. Əsərin Rusiyada nəşri Türkiyə üçün də əhəmiyyətli idi. Axırncı Türkiyə-Rusiya müharibəsindən sonra Əhməd Muxtar paşanın faktları Avropa miqyasında dəyərləndirən və işıqlandıran belə obyektiv və əhəmiyyətli əsərinin təqdimi ilə ölkələr arasında gərginliyin aradan qaldırılmasına kömək etmək mümkün idi. I Dünya müharibəsi ərəfəsində bu faydalı sayıla bilərdi. Bundan başqa, M.Şahtaxtlı “1294 Anadoluda Rus Muharebesi” memuarını rus dilinə çevirib çap etməklə Türkiyədə çalışdığı müxtəlif illərdə yaxından ünsiyyət saxladığı Muxtar paşa qarşısında vəfa borcunu da yerinə yetirmişdir. Əsərin tərcüməsinə yazdığı müqəddimədə tərcüməyi-halına və şəxsiyyətinə aid edilən birinci nazir olmağa ən ciddi namizədlərdən biri, Şərq müharibəsinin Anadolu hissəsinin tarixini yazan ilk türk müəllifi, Avropa formatlı ağıl sahibi, əsl maarifçi kimi təyinatlar M.Şahtaxtlının general-adyutant Əhməd Muxtar paşaya verdiyi qiymətlə yanaşı, həm də onun şəxsiyyətinə və fəaliyyətinə bəslədiyi yüksək münasibəti də ifadə edir. Bu qiymətli memuar ədəbiyyatı nümunəsi bir daha ədibin tərcüməçilik fəaliyyəti barədə ümumiləşdir-mələr aparmağa imkan verir. Ümumiyyətlə, M.Şahtaxtlı Azərbaycan elmi-publisistik ədəbiyyatın tərcüməsi ilə məşğul olan ilk müəlliflərdən biridir. Mövcud tərcümələri onun türk-müsəlman aləmini Rusiya və dünyada tanımaq arzularının ifadəsidir. Bundan başqa, M.Şah-

taxtlının tərcümə əsərləri orijinaldan ən mükəmməl tərcüməyə də dəyərli örnəklərdir (25, s. 36-37).

Yeri gəlmişkən, tərcüməçinin əsərə yazdığı müqəddimədə işlətdiyi aşağıdakı ifadələr də onun tərcüməyi-halı baxımından diqqəti cəlb edir: “Avropa dilləri ilə müqayisədə türk dilindən tərcümə etmək müqayisə edilməz dərəcədə çox çətinidir. Sözlərin mənası tərəfimizdən dəqiq müəyyən olunsada, buraxılmış qrammatik qaydalar sözlər arasındakı əlaqəni başa düşməkdə çətinlik yaradır. Buna baxmayaraq, oxucu bizim tərcümənin dəqiqliyinə əmin ola bilər. Bu sətirlərin müəllifinin özü də türkmənşəlidir və cəmi bir il bundan əvvəl Rusiya imperatorluğunun səfirliyində tərcüməçi kimi çalışdığı Konstantinopoldan geri qayıtmışdır” (33, s. 224).

1913-cü ildə Peterburqa qayıdan böyük ədib 1917-ci ilə qədər burada yaşayıb işləmişdir. İlk əvvəllər Peterburqun məşhur qəzet və jurnallarına xüsusilə, “Russkiy invalid” və “Hərbi-tarixi məcmuə” də müxtəlif Şərq problemlərinə həsr etdiyi şanballı məqalələrlə çıxış etmişdir. Bəzi mənbələrdə bu dövrdə M.Şahtaxtlının Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin Şərq şöbəsinə başçılıq etdiyi göstərilir (23; 2; 19). So. araşdırmalar böyük ədibin bu nazirliyin Şərq şöbəsində, ancaq jurnalist-tərcüməçi vəzifəsində işlədiyini dəqiqləşdirməyə imkan vermişdir. Bu şöbəyə o, hələ 1914-cü ilin əvvəllərində müqavilə əsasında çalışmaq şərtilə işə qəbul edilmişdir. Burada o, ancaq VII dərəcəli tərcüməçi vəzifəsində çalışmış və 1917-ci ilin sonlarında Xarici İşlər Nazirliyi sistemindən təqaüdə çıxmışdır.

Akad. İ.Həbibbəylinin qeyd etdiyi kimi, Xarici İşlər Nazirliyindəki fəaliyyəti dövründə M.Şahtaxtlı “müsəlman dünyasının əsas dillərindən tərcüməçi və müsəlman mətbuatının icmalçısı” kimi xidməti vəzifəsini layiqincə yerinə yetirmişdir. Bu illərdə onun fəaliyyətinin ən əhəmiyyətli hadisəsi Türkiyənin baş vəziri-sədri-əzəmi Kamil paşanın xatirələrini (qeydlər) türk dilindən rus dilinə 1915-1916-cı illərdə Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin “Xəbərlər” jurnalında çap etdirməsindən ibarətdir. “Böyük vəzir Kamil paşanın qeydləri” adlanan bu tərcümə əsərində Osmanlı dövlətinin Balkanlardakı və Misirdəki vəziyyətinin təsviri öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda bir az əvvəl Türkiyənin baş vəziri olmuş Səid paşanın suallarına və tənqidi qeydlərinə verilmiş cavablara da əsərdə geniş yer verilmişdir.

Beləliklə, Türkiyə sultanı Əbdülhəmidin hakimiyyəti dövrünün ziddiyyətləri, XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərindəki aqibəti baş vəzir Kamil paşanın qeydlərində bütün təfəsilatı ilə əks etdirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, qeyd olunan dövrdə Rusiya dövləti də oxşar prosesləri yaşamaqda idi. M.Şahtaxtlı Türkiyə dövlətinin baş vəzirinin əsərini rus dilinə tərcümə edərək Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin “Xəbərləri” kimi ciddi bir nəşrdə çap etdirməklə rəsmi dairələrə qonşu dövlətdə baş verən eyni motivli hərbi-siyasi proseslərdən nəticə çıxarmağı diqqətə edirdi (25, s. 39).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, hələlik tam şəkildə təsdiq edilməsə də M.Şahtaxtlının teatr həyatına həvəs göstərməsi, bu dövrdə tamaşalarda aktyor kimi çıxış etməyə maraq göstərməsi, möhtəşəm rollar ifa etməsi haqqında faktlara mənbələrdə təsadüf etdik. Belə ki, Azərbaycan teatr sənətinin görkəmli nümayəndələrindən xalq artisti Mustafa Mərdanovun “Xatirələri”ndə Tiflis teatrının tarixindən bəhs edərək M.Şahtaxtlının da oynadığı rollar haqqında məlumat vermişdir. O yazır ki, 1916-cı ildə Tiflis aktyor qrupu M.Kirmanşahlı, İ.İsfahanlı, Əşrəf Yuzbaşev, M.Mərdanovun iştirakı ilə “Dəmirçi Gavə” tamaşasını göstərildilər. Gavə rolunu M.Kirmanşahlı, Zöhək rolunu müsəlman dram teatrının səhnəsində çıxış edən istedadlı aktyor M.Şahtaxtlı ifa etdi (37, s. 32).

M.Şahtaxtlı 1919-1922-ci illər arasında əsasən Bakıda yaşamışdır. O, gənc dövlətin maarif, mədəniyyət və mətbuat işlərinin inkişafında fəallıq göstərmişdir. Böyük maarifçi, eyni zamanda, Azərbaycan parlamentinin Bakıda Universitetin açılması haqqındakı layihənin əsas təşəbbüskarlarından biri olmuşdur. O, universitet komissiyasının üzvi təyin edilmiş və bu ali məktəb ocağının qurulması ilə əlaqədar işlərlə məşğul olmuşdur. Rusdilli ali məktəbin açılmasına qarşı çıxanlara etiraz edərək universitet yaradılmasını gənc dövlətin həyatında mühüm hadisə hesab edirdi.

1919-cu ildə 10 noyabr tarixində universitetin ilk elmi şurası keçirilmiş, burada universitetin professor-müəllim heyəti təsdiq olunmuşdur. 44 müəllimdən ibarət olan bu heyətdə 9 azərbaycanlının adına rast gəlirik. Bu siyahıda dosent əvəzi kimi M.Şahtaxtlının adı da qeyd olunmuşdur (32, s. 37). 1920-ci ilin əvvəllərində M.Şahtaxtlı “Yaşıl qələmlər” ədəbi birliyinin fəal üzvlərindən biri olmuşdur (6, s.

52). 1919-cu ildə ADR dövründə əlifba məsələsi gündəliyə çıxarılmışdır. AXC parlamenti bu orqana təqdim olunmuş əlifba layihələrini müzakirə etmişdir. Bu layihələrdən biri də M. Şahtaxtliyə məxsus idi.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində M.Şahtaxtli Bakı Dövlət Universitetini Şərq fakültəsində ərəb-fars dillərini layiqli şəkildə tədris etmişdir (5, s. 30). Burada o, milli kadrların yetişməsi yolunda gərgin əmək sərf etmişdir. Səmərəli elmi-pedaqoji fəaliyyətinə görə BDU-nun elmi şurası tərəfindən ona professor elmi adı verilmişdir. Bu böyük maarif xadimi BDU-nun ilk azərbaycanlı professoru idi. Digər tərəfdən, görkəmli ədib və alim islam dünyası üçün “Şərq latın əlifbası” layihəsi hazırlayıb müzakirə üçün Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığına təqdim etmişdi. Yeni əlifbanın fəal tərəfdarlarından biri kimi o, latın əlifbasına keçidlə əlaqədar geniş və səmərəli iş aparmış, bu mövzuda Bakıda latın qrafikası ilə çıxan “Yeni yol” qəzetində, Moskvada çıxan “Qızıl Şərq” məcmuəsində maraqlı məqalələrlə çıxış etmişdir.

Akademik İ.Həbibbəyli alimin həyatının bu dövrünə aid yeni sənədlər aşkar etmişdir. O yazır: “M.Şahtaxtli BDU-da professor kimi çalışmaqla yanaşı, həmin illərdə Azərbaycan Sovet Respublikası Xalq Komissarları Sovetinin sədri N.Nərimanov tərəfindən dövlət qulluğuna işə dəvət olunmuşdur. İlk dəfə olaraq bildirməyi lazım bilir ki, M.Şahtaxtli 1921-1922-ci illərdə bir müddət Azərbaycanda Sovet hökumətinin ilk rəhbəri, görkəmli dövlət xadimi və yazıçı N.Nərimanovun xüsusi işlər üzrə müşaviri vəzifəsində çalışmışdır. Xüsusi işlər üzrə müşavir kimi o, Bakıda Şərq xalqlarının qurultayının keçirilməsinin əsas təşkilatçılarından biri olmuşdur. Bu barədəki məlumat onun Moskvaya Şərq Xalqları Kommunist Universitetinin rektoruna yazdığı 24 iyul 1922-ci il tarixli məktub ərizəsində qeyd olunmuşdur. O, 21 dekabr 1921-ci ildə bu vəzifənin icrasına başlamış, 1922-ci ilin iyul ayınadək xüsusi işlər üzrə müşavir vəzifəsində fəaliyyət göstərmiş, hətta 5 sentyabr 1922-ci ildə kollegiya üzvü seçilmişdir. Sonra M.Şahtaxtli N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə Moskvada Şərq Xalqlarının Kommunist Universitetində mühazirəçi-tərcüməçi vəzifəsinə göndərilmişdir. O, burada işlədiyi müddətdə sovet dövlətinin rəhbəri İ.Stalinin “Seçilmiş əsərləri”ni Osmanlı türkçəsinə çevirərək nəşr etdirmiş, Buxarinin əsərlərinin şərq dillərinə tərcüməsi

işini ilə məşğul olmuşdur. Bakıda Şərq xalqlarının I qurultayında iştirak edən Şərq Xalqları Kommunist Universitetinin rektoru prof. Pavloviç onun fəaliyyətinə hörmətlə yanaşmış, universitetdə Şərq dillərində nəşr olunan jurnalın işində M.Şahtaxtlinin xidmətindən faydalanmışdır. M.Şahtaxtli 25 yanvar 1923-cü ilə qədər bu universitetdə fəaliyyət göstərmişdir” (25, s. 34).

Bəzi mənbələrdə M.Şahtaxtliyə səmərəli elmi-pedaqoji fəaliyyətinə görə 1922-ci ildə Azərbaycan hökumətindən ömürlük fərdi təqaüd kəsildiyi göstərilmişdir. Amma alim Baqriyə yazdığı ərizədə Xalq Maarif Komissarlığının ona 1924-cü ilin əvvəllərində ayda 78 rubl pensiya kəsildiyini qeyd edir (2). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu təqaüd 1925-ci ilin sonlarında dayandırılmışdır ki, qocaman ədib 1926-cı ilin 6 aprelində alimlərin məişəti üzrə səlahiyyətli nümayəndə (upolnomoçenniy po ustroystvu bita uçenix) professor Aleksandr Vasilyeviç Baqrinin (vaxtilə universitetdə dekan işləmişdir) adına yazdığı ərizədə öz tərcümeyi-halından, dövlət və xalq qarşısındakı xidmətlərindən bəhs edir və təqaüdü dayandırılmasının düzgün olmadığını, ona qarşı haqsızlıq edildiyini qeyd edərək bu məsələyə yenidən baxılmasını tələb edirdi. Bu ərizə alimin tərcümeyi-halının bəzi məqamlarına işıq salır. Belə ki, “Le Mond Musulman” adlı fransız jurnalında çıxan bir məqalədə alman alimi şərqşünas Müller haqqında bəhs edilərkən onun vaxtilə Leypsiq universitetində publisist M.Şahtaxtli ilə yoldaşlıq etməsindən fəxrlə bəhs edildiyi haqqında məlumat verilir. Burada eyni zamanda M.Şahtaxtli “Şərqi-Rus” qəzetinin müsəlman Şərqlinin inkişafında oynadığı mühüm rol, qəzetin Avropa standartları səviyyəsində Azərbaycan dilində çap olunan ilk mətbu orqan olması haqqında konkret şəkildə bəhs etmişdir (2).

Görkəmli şərqşünas, publisist maarifçi M.Şahtaxtli 1931-ci il 12 dekabr tarixində Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

1.2. M.Şahtaxtlının elmi irsinin öyrənilməsi tarixi

Məhəmməd ağa Şahtaxtlı mədəniyyət və maarifimizin tarixində, hər şeydən əvvəl, M.F.Axundzadənin əlifba və yazı fəaliyyətinin layiqli davamçısı, XX əsrin ilk mətbu orqanının naşiri kimi məşhurdur. Amma bütün bunlara baxmayaraq, M.Şahtaxtlının həyatı, elmi və maarifçi fəaliyyəti demək olar ki, son dövrlərə qədər öyrənilməmiş, onun zəngin ədəbi-elmi irsi işıq üzü görməmişdir.

M.Şahtaxtlı haqqında ilk dəfə Həşim bəy Vəzirov, ondan sonra isə böyük ədibimiz C.Məmmədquluzadə (29, s. 60) və Ömər Faiq Nemanzadə bəhs etmişdir (22, s. 446-447).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, M.Şahtaxtlının bədixahlarından fərqli olaraq böyük satira ustası Mirzə Cəlil o dövrdə, elə sonralar da “Şərqi-Rus” qəzetini milli bir qəzet yox, dövlət siyasətinə, Rusiyanın Şərq siyasətinə qulluq edən bir orqan kimi qələmə verənlərə kəskin şəkildə cavab verərək yazmışdı: “Şərqi-Rus” qəzetinin məsləkinə gəldikdə onu deyə bilərəm ki, o əsrdə və o şərait içində heç bir kəsin cürəti ola bilməzdi ki, qələmi ilə azad olsun və əsrin hökumətinin istibdadı ilə mübarizə aparsın; yaxud ehtiyatla da olmuş olsa, hökumət ilə oppozisiyada ola bilsin. Və təbiidir ki, bir belə azadi-tələb cəridəyə heç bir vəchlə icazə də almaq mümkün olmazdı. Onun üçün xah Məhəmməd ağanın, xah onun biz tək qələm köməkçilərinin məsləki və ideyası məhz müsəlman camaatını maarif və mədəniyyətə təklif və tərgib etməkdən başqa bir şey ola bilməzdi... O ki qaldı siyasi məsələlər, bu barədə dilim lal olsun: haman əsrin sansorunun tələbatı o qədər səxt idi ki, siyasət nədir ki, siyasətin qorxusundan “s” hərfini yazmağa cürət etməzdik” (17, s. 55).

Daha sonra müəllif qəzet haqqındakı bəzi şayiələrə də aydınlıq gətirmək üçün bunları qeyd edir: “Şərqi-Rus” qəzeti barəsində xah o vaxtlar, xah son vaxtlarda Qafqaz müsəlmanları içində bəzi vaxt bir belə şayiələr qulağa çatardı ki, guya qəzetin sahibi Məhəmməd ağa həmin bu orqanı ilə Rusiya hökumətinin şərq politikasına qulluq edir. Bu söhbətlərin cümləsini mən əracif və əsilsiz, sübutsuz hesab edirəm... Və lakin biz o vədə qəzetdə iştirak edənlər qəzetin Şərqdə Rusiyanın nüfuzuna qüvvət verməyini görmədik” (17, s. 56).

XX əsrin 50-ci illərindən isə çox zaman Azərbaycanda mətbuatın yaranması tarixindən, C.Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığından bəhs edilərkən ancaq bu çərçivədə M.Şahtaxtlı haqqında həm də qısa şəkildə bəhs edilmişdir. Bu sahədə Ə.Şərifin “Molla Nəsrəddin necə yarandı” kitabını misal göstərə bilərik. İnsaf naminə qeyd etmək lazımdır ki, burada əsas mövzu C.Məmmədquluzadə və “Molla Nəsrəddin” jurnalı olmasına baxmayaraq, C.Məmmədquluzadənin çalışdığı ilk mətbu orqan kimi “Şərqi-Rus” qəzeti, onun naşiri M.Şahtaxtlının yaradıcılığı haqqında nisbətən geniş məlumat verilmişdir (27, s. 241-291). Burada qəzetin mövzu dairəsi, onun xalqımızın maariflənməsi istiqamətində gördüyü işlərdən geniş şəkildə bəhs olunur, dilin zamanın mətbuatına məxsus ədəbi türk dilinə yaxın olmasını təmin etmək üçün mötərizədə türkçə leksik vahidlərdən istifadə edildiyi də nəzərə çatdırılır. Eyni zamanda Cəlil Məmmədquluzadənin qəzetin nəşrindəki xidmətləri, orada gedən yazıları ətraflı şəkildə şərh edilmişdir. Burada Cəlil Məmmədquluzadənin böyük publisist tərəfindən kəşf edilməsi, onun “qəzet dünyasına daxil etməsi” hadisələri təsvir olunmuşdur. Müəllif XX əsrin yeganə Azərbaycan qəzetinin çar hakimiyyətinə münasibətindən bəhs edərkən yazır: “Ola bilsin ki, çox zaman qəzet rəhbərliyi öz əqidəsinə zidd olan fikir və rəylər də irəli sürməyə məcbur olmuş: bu da onun həqiqi istiqamətini aydınlaşdırmaq üçün müəyyən çətinlik yaradır. Bu çətinliyi artıran və qəzetin qabaqcıl, mütərəqqi, demokrat mətbuat sırasına daxil edilməsinə imkan verməyən cəhətlərdən biri də budur ki, redaksiya müsəlman ruhanilərinə qarşı öz dərin hörmətini hər dəfə qabağa verir və Rəsul Allahın dininə sadıq olduğunu qeyd edirdi. Beləliklə, o zaman Zaqafqaziya azərbaycanca nəşr edilən yeganə qəzet mütərəqqi, xeyirli materiallar dərc etməklə bərabər, öz oxucularını bir tərəfdən, çarizm quruluşuna sadıq qalıb itaət etməyə, o biri tərəfdən də islam dinindən möhkəm yapışib müsəlman ruhanilərinə tabe olmağa çağırırdı” (27, s. 244).

İnqilabdan əvvəl də senzura işlərində çalışmış və bu işə az-çox yaxından bələd olan Mirzə Şərif Mirzəyev Azərbaycan mətbuatının tarixindən bəhs edərkən “Şərqi-Rus” qəzetinin də üzərində dayanmış, guya Azərbaycan dilində qəzetin açılması ehtiyacı həll edilərkən çar hökumətinin nümayəndələri onu məqsədlə şəkildə Parisdən Qafqaza,

Tiflisə çağırılmış, guya ona etibar etdikləri üçün qəzet redaktorluğunu M.Şahtaxtliya həvalə etmişlər (38).

Onu qeyd etmək lazımdır ki, C.Məmmədquluzadə, yuxarıdakı sitatdan da görüldüyü kimi, “Şərqi-Rus” haqqında meydana atılan bu cür birtərəfli fikirlərə çox açıq və obyektiv cavab vermişdi.

C.Məmmədquluzadənin də qeyd etdiyi kimi, qəzetin ümummilli məsələlərdə prinsiplial deyil, liberal mövqə sərgiləməsi çarizmin mürtəcə rejimindən qorunmaq mahiyyəti daşıyırdı. M.Şahtaxtli təzyiqlərdən, təhdidlərdən qəzeti qorumaq üçün manevlər edir, onu mövqesizlikdə, prinsipsizlikdə qımayan qələm dostlarına qəzet səhifələrində cavab verirdi. O, bir məqaləsində yazırdı: “Allah bizi rus təbəəsi yaratmış, biz zahirən və batinən rus padşahımıza və rus dövlətinə sadıq təbəə olub islam dinimizi və türk dilimizi can və dil ilə bəsləməyi kəndimizə fərz bilib beynəlmiləl politikadan və intriqadan istər din pərdəsi altında, istərsə də açıq olsun kəndimizi daima şiddətlə kənara tutmalıyıq”.

Bundan sonra M.İbrahimov C.Məmmədquluzadə haqqında yazdığı “Böyük demokrat” kitabında satirik yazıcımızın “Şərqi-Rus” qəzetindəki işi ilə əlaqədar bu qəzet üzərində dayanmışdır. Burada müəllif “Şərqi-Rus”dan müxtəsər şəkildə bəhs etsə də o dövrdəki tarixi şəraitin təsiri ilə qəzetin ehtiyatlı, üstüörtülü şəkildə davranmağa məcbur olduğunu açıq şəkildə yazıb M.Şahtaxtliya haqq verirdi: “Şərqi-Rus” həm inqilabi mübarizənin qızıdığı, həm də mürtəcə hakim dairələrin, təbəqələrin təzyiqinin artdığı bir zamanda çap edilirdi... O dövrdə hər ictimai-siyasi cərəyan mətbuatı öz tərəfinə çəkməyə çalışırdı. Belə bir zamanda “Şərqi-Rus” üçün mütərəqqi-demokratik istiqaməti ardıcıl surətdə davam etdirmək çətin məsələ idi. Buna görə də o ikitərəfli idi (12, s. 95).

Görkəmli tənqidçi və ədəbiyyatşünas Ə.Mirəhmədov da əsasən “Molla Nəsrəddin” jurnalı və mətbuat tarixi ilə əlaqədar M.Şahtaxtli yaradıcılığına müraciət etmişdir (12, s. 396-398; 19; 21). Alim, xüsusilə “Azərbaycan Molla Nəsrəddini” kitabında M.Şahtaxtli və “Şərqi-Rus” haqqında nisbətən ətraflı məlumat vermişdir. Müəllif M.Şahtaxtlinin həyatı və yaradıcılığı, jurnalistlik fəaliyyəti haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir. M.Şahtaxtlinin, xüsusilə Azərbaycan publisistikasının təşəkkül və inkişafında mühüm iş gördüyünü də qeyd

edən Ə.Mirəhmədov yazır: “Cavanlığında Tiflisdə təhsil aldığı zaman Axundovla görüşüb onun maarifçi görüşləri ilə tanış olması, habelə “Əkinçi” ideyalarından təsirlənməsi Şahtaxtinski üçün xeyli faydalı olmuşdu” (19, s. 134). Daha sonra müəllif doğru olaraq “Şərqi-Rus”un dil fəaliyyətini də yüksək qiymətləndirir: “Gələcək “Molla Nəsrəddin” redaktoru və molla-nəsrəddinçilərin dil məsələsində xətti-hərəkətinin müəyyənləşməsində “Şərqi-Rus”un dil siyasəti, Azərbaycan dilinin müstəqilliyi və saflığı uğrunda mübarizəsi xüsusilə əhəmiyyətli idi” (19, s. 136). Müəllif yenə doğru olaraq qeyd edir ki, “Şərqi-Rus”, M.Şahtaxtli C. Məmmədquluzadə üçün yaxşı bir məktəb olmuş, ona ideya-yaradıcılıq və qəzetçilik təcrübəsi vermişdir (19, s. 139). Müəllifin digər bir yadda qalan xidməti də ondan ibarətdir ki, 1892-ci ildə rus proletar yazıçı Maksim Qorkinin Bakıya gələrkən yolüstü Tiflisdə olması, burada bir türk publisist yazıçı ilə tanış olması və sonralar əsərlərində bu epizodu xatırlamasını, ancaq o türkün kim olduğunu yazmadığını göstərir və inandırıcı faktlarla bunun M.Şahtaxtli olduğunu əsaslandırmağa çalışır (19, s. 43).

Onu da qeyd edək ki, M.Qorki “Po soyuzu sovetov” adlı oçerkində Bakı xatirələrindən bəhs edərkən 1892-ci ildə yaqın ki, “Qafqaz” qəzetinin redaksiyasında bir ziyalı türkə rast gəlməsindən, onun ağıl və məntiqi gələcək proletar ədibini heyran etməsindən qürurla söz açır. M.Şahtaxtlinin Bakı şəhərinin tarixi, bu sözün mənsəyi haqqında verdiyi izahat yazıcını razı salmışdı. M.Şahtaxtlinin “keçmişə hörmətlə yanaşmaq lazımdır” fikri onun yaddaşından silinməmişdi. O, gənclərlə görüşündə həmin o səhnənin təsiri altında onlara keçmişə hörmətlə yanaşmağı tövsiyə etmişdi (34, s. 24).

Ə.Mirəhmədov böyük ədibin XIX əsrin 70-80-ci illərdəki fəaliyyətinin maarifçilik istiqamətində mütərəqqi mahiyyətdə olduğunu, kasıbların hüquqlarını müdafiə etdiyini göstərmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzən müəllif bütün bu müsbət fikirlərlə yanaşı, tarixi şəraiti, mövcud vəziyyəti nəzərə almadan bizzə, M.Şahtaxtlinin jurnalistik fəaliyyətinə rəngləri tündləşdirərək tənqidi mövqedən yanaşmışdır. Onu da qeyd edək ki, nədənsə müəllif C.Məmmədquluzadənin yuxarıda M.Şahtaxtli haqqındakı qeydlərinin səmimiyyətinə şübhə ilə yanaşdığını qeyd edir. Müəllifin bu mövqeyini bəlkə də o dövrdə M.Şahtaxtli irsinin kifayət qədər öyrənilməməsi ilə izah et-

mək olar. Çünki sonrakı illərdə o, "Elm və həyat" jurnalındakı məqaləsində M.Şahtaxtlının latın qrafikalı Azərbaycan əlifba layihəsində, Volneydən təriflə, məmnunluqla bəhs etmişdir (20, s. 14).

"Şərqi-Rus" qəzetinin mətbuatımızın tarixində, ictimai fikir tarixində yeri və roluna bizzə, tədqiqatçı X.Məmmədov o dövrün şərtlərini nəzərə alaraq daha obyektiv qiymət verməyə çalışmışdır. O yazır ki, "Şərqi-Rus" XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda realist ədəbiyyatın inkişafı uğrunda mübarizələrin tarixində xüsusi mərhələ təşkil edir. Doğrudur, "Şərqi-Rus"un fəaliyyətində məhdud və ziddiyyətli cəhətlər çox idi. Bunların bir qismi mülkədar balası olan naşir və redaktorun dünyagörüşü, əqidə və baxışları ilə, digər qismi isə konkret zaman və şəraitlə bağlı idi. Qəzet bir tərəfdən milli mədəniyyətin müasir dövrün tələblərinə uyğun inkişafı, rus və Avropa ictimai fikrinin müərəqqi cəhətlərinin yayılması uğrunda mübarizə aparır, qadın azadlığı, beynəlmiləçilik ideyalarını müdafiə edir, digər tərəfdən Qafqaz Ruhani idarəsi ilə əlaqə yaradaraq onların kölgəsinə sığınır, məhəllə mollalarının dini elmləri, Orta Asiya, Kırım, Volqaboyu, Sibir türkçü və islamçılarının millətçiliyi təbliğ edən məqalələrini dərc edirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, iki il ərzində Tağıyevin "qələm qoçuları"nın çomaqları altında nəşr olunan "Şərqi-Rus" Azərbaycanda realist-demokratik ədəbiyyatın inkişafında mühüm iş gördü. Müəllif "Şərqi-Rus"un fəaliyyətini yekun olaraq belə qiymətləndirir: "Beləliklə, "Şərqi-Rus" I rus inqilabının astanasında ədəbi hərəkatın canlanması, ədəbi qüvvələrin vahid cəbhədə birləşməsində, realist ədəbiyyatın nəzəri məsələlərinin işlənməsində əhəmiyyətli xidmət göstərdi" (18, s. 93).

Onu da qeyd edək ki, S.Mövlayeva, K.Zeynalova da M.Şahtaxtlı irsinin öyrənilməsində müəyyən rol oynamış, onun rusdilli mətbuat səhifələrində onun publisistik yazılarının tədqiq və təhlilinə cəhd göstərmişlər. Ancaq burada bir diqqəti cəlb edən cəhət ondan ibarətdir ki, bu elm adamları ehtimal ki, elmi rəhbərləri olmuş prof. Ə.Mirəhmədovun təsiri altında M.Şahtaxtlı publisistikasının zəif cəhətlərini qabartmağa çalışmış, onun demokratik-ictimai görüşlərinin guya mürtəcə xarakterdə olduğu, məhdud olduğu qənaətinə gəlmişlər. Beləliklə, onun elmi və publisistik fəaliyyətinə layiq olduğu qiyməti verə bilməmişlər (39; 40; 35).

S.Mövlayevanın tədqiqatı M.Şahtaxtlının "Kaspi" qəzetindəki iştirak və fəaliyyətinin, əməkdaşlığının tədqiqinə həsr olunmuşdur. O, "Kaspi" qəzetinin fəaliyyətinə həsr etdiyi məqalələrində və ayrıca monoqrafiyasında böyük maarifçinin fəaliyyətinə də geniş yer ayırmış, onun qəzetdə dərc olunmuş 8 publisistik məqaləsini tədqiq və ədəbi təhlil etmişdir.

Tədqiqatçı Kəmalə Zeynalova da alimin elmi-publisistik irsinin öyrənilməsində müəyyən xidmət göstərmişdir. XX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində "Sovetskaya türkologiya" jurnalında M.Şahtaxtlının dilçilik fəaliyyətinin öyrənilməsinə müraciət etmiş, onun arxivdə qalmış yeni əlifba layihəsini geniş şəkildə tədqiq etmişdir. Bu tədqiqatın davamı olaraq tədqiqatçı XX əsrin 90-cı illərində böyük maarifçi-ictimai xadimin rus dövrü mətbuatındakı publisistik fəaliyyətinə həsr olunmuş monoqrafiya nəşr etdirmişdir (39). Monoqrafiyanın I fəslə alimin elmi tərcümeyi-halının öyrənilməsinə həsr olunmuş qısa oçerkdən ibarətdir. Burada görkəmli qələm ustasının həyatı və zəngin yaradıcılıq yolu çox təfərrüatlı şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Bu fəsildə eyni zamanda rus proletar yazıçısı Maksim Qorkinin M.Şahtaxtlı ilə görüş və tanışlığının təfərrüatı verilmiş, onun Bakının tarixi, keçmişə, mədəni irsə ehtiram və qayğı haqqındakı fikirlərinin böyük yazıçının yaddaşına həkk olunmasından və bu türk publisistinin mədəni səviyyəsi, Avropalılara məxsus ifadəli danışq tərzinin onda rəğbət oyandırmasından bəhs olunmuşdur (39, s. 5).

Həmin fəsildə M.Şahtaxtlının publisistik və jurnalistik fəaliyyətindən geniş şəkildə bəhs edən K.Zeynalova eyni zamanda, onun nəşriyyat işinin tarixindəki rolunu da yüksək qiymətləndirərək yazmışdır ki, maarifçilik cərəyanının nümayəndələri Azərbaycanda kitab nəşrinin və kitabın yayılmasına böyük fikir verirdilər. Çar hökuməti isə hər vasitə ilə ucqarlarda mədəniyyətin inkişafına, maarifçiliyin yayılmasına, kitab nəşrinə mane olmağa cəhd göstərirdi. Məhz buna görə də XIX əsrin 50-80-ci illərində Azərbaycanda kitab nəşri işinin inkişafı üçün heç bir şərait olmamışdır. Belə ki, həmin dövrdə Rusiyada bu iş çiçəklənmə dövrünü keçirdiyi halda, Azərbaycanda ancaq cüzi tirajla 50-yə yaxın kitab işıq üzü görmüşdü (3, s. 31). Bu baxımdan "Məhəmməd ağa Şahtaxtlınski mətbəəsi" mövcud olduğu dövrdə maarifin inkişafına böyük kömək göstərmiş, Rəşid bəy Əfəndiyev, Əbdülcab-

bar Şəkiyi və başqalarının kitablarını nəşr etmişdir. Oxucuların mədəni ehtiyaclarını ödəmək məqsədi güdən M.Şahtaxtlı öz mətbəəsini təmənnsiz şəkildə xalqın istifadəsinə vermişdi. Onun böyük xidmətlərindən biri də bundan ibarətdir ki, kitabı yaymaqla, populyarlaşdırmaqla Azərbaycanda kitab nəşri işinin gələcək inkişafına böyük yardım göstərmişdir (3, s. 23).

II fəsilə alimin ədəbi-publisistik fəaliyyəti çox geniş və hərtərəfli şəkildə tədqiq və təhlil olunmuşdur. Bu fəsil “M.Şahtaxtinski-nin inqilaba qədərki ədəbi-publisistik fəaliyyəti (1876-1920)” adlanır. Müəllif qeyd edir ki, bu dövrdə böyük ədib publisistik fəaliyyətini daha da genişləndirmiş, Azərbaycan mətbuatı tarixində XX əsrin ilk ana dilli qəzetini təsis etmiş, eyni zamanda, maarifçilik fəaliyyətini genişləndirmiş, ümumtəhsil məktəblərinin yaradılması, dərslük və dərs vəsaitlərinin hazırlanması, savadsızlığın aradan qaldırılması uğrunda mübarizə aparmışdır.

III fəsil “Yeni tarixi şəraitdə xalqa xidmət (1920-1931)” adlanır. Müəllif yazır: “Dünyagörüşünün humanist pafosu və demokratik ruhu qocaman maarifçinin yeni şəraitin şərtlərinə uyğunlaşmasını daha da asanlaşdırdı. Alovlu vətən məhəbbəti, xalqın mədəni inkişafına yardım etmək istəyi onu əvvəlki kimi ruhlandırır. Yeni dövrdə M.Şahtaxtlı bir neçə istiqamətdə-tədris, elmi, ədəbi-publisistik, eyni zamanda, ərəb əlifbasının islahatı istiqamətlərində fəaliyyət göstərməyə başladı” (35, s. 69).

Bu sahədə, bizzə, Ş.Novruzovun namizədlik dissertasiyası və kitabı görkəmli ictimai xadim M.Şahtaxtlı haqqındakı həqiqətlərin yavaş-yavaş meydana çıxmasına imkan vermişdir. O, “Şərqi-Rus” qəzetinin yaranması və fəaliyyətini, maarif, mədəniyyət və ədəbiyyatımızın inkişafındakı rolunu arxiv materialları əsasında geniş şəkildə tədqiq və təhlil etmişdir. O, eyni zamanda, maarifçi alimimizin həyat və fəaliyyəti ilə bağlı bəzi məsələlərə də aydınlıq gətirmişdir. Amma nədənsə alimin M.Şahtaxtlı haqqında apardığı tədqiqat, aydınlaşdırdığı yeni məsələlər Ə.Mirəhmədovu qane etməmişdir (19, s. 138). Amma A.Zamanovun Ş.Novruzovun kitabına ön sözündə başqa fikir ifadə edilmişdir: “Müəllif “Şərqi-Rus”un nəşri tarixi, onun nəşri M.Şahtaxtlının həyatı və fəaliyyəti, qəzetin ideya istiqaməti ətrafında

uzun müddət axtarışlar aparmış, düzgün elmi nəticələrə gəlmişdir” (23, s. 3).

Giriş və üç bölmədən-“Şərqi-Rus” qəzetinin mühərriri və nəşiri”, “Şərqi-Rus”un ideya istiqaməti”, “Şərqi-Rus”da ədəbiyyat məsələləri” bölmələrindən ibarət olan 160 səhifəlik bu qiymətli monoqrafiyada ilk dəfə M.Şahtaxtlının həyatı və zəngin yaradıcılığı, “Şərqi-Rus” qəzetinin fəaliyyəti, yayılması, Azərbaycan mətbuatının tarixində yeri, ədəbi-ictimai fikrin inkişafında rolu haqqında bir sıra yeni məsələlər işıqlandırılmış, zəngin arxiv materialları əsasında sanballı bir tədqiqat əsəri ərsəyə gəlmişdir. Tədqiqat əsəri XX əsrin ilk Azərbaycan qəzetinin Azərbaycanın həm şimalında, həm də cənubunda, habelə bütün türk xalqları arasında da yayıldığını, “bu qəzetin Xəzər dənizindən Uzaq Şərqudək nə qədər qələm sahibi var hamısına meydan açdığını” göstərir. Həm də onu göstərir ki, onun səhifələrində yalnız Azərbaycan ziyalıları iştirak etmirdi, qəzetin Orta Asiyada, Qazanda, Kırmda, İstanbulda, hətta Yaxın Şərqi bir sıra ölkələrində də müxbirləri vardı.

Ş.Novruzov Azərbaycan, eləcə də Rusiyada yaşamış türk xalqlarının ictimai, siyasi, fəlsəfi fikri tarixində mütərəqqi rol oynamış, söz, fikir, qadın azadlığı kimi kəskin problemlərə toxunan, cəmiyyətin insan xeyrinə dəyişdirilməsi üçün mübarizə aparan bu qəzetin özünə qədər öyrənilməyən yönlərini açmağa, konkret elmi fikir söyləməyə müvəffəq olmuşdur. Əsər boyunca M.Şahtaxtlının bir amal uğrunda-xalqın azadlığı, tərəqqisi, dünyanın inkişaf etmiş ölkələri səviyyəsində olmasına çalışması izlənilir. “Şərqi-Rus” öz ətrafında milləti düşünənləri toplamışdı. Onun hər bir nömrəsində M.Şahtaxtlı xalqı düşünməyə, öz hüquqlarını dərk etməyə və onun uğrunda mübarizəyə səsləyirdi. Qəzetdə dərc olunan materiallar vətənpərvərlik, mübarizlik ruhunda idi. Deməli, o, millətin bir oğlu kimi, maarifi, mədəniyyəti azadlığın əsas amili olaraq düşünürdü. Üstəgəl Avropa və Şərqi azadlıq ideyalarını sintez edib əxz etmişdi. Buna görə də bütün yazılarında bu təsir özünü açıq-aşkar göstərirdi” (13, s. 110).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Ş.Novruzovun bu maraqlı tədqiqatı o zaman gənc alim Əsgər Əliyevi də bu mövzu üzərində işləməyə həvəsləndirmişdir. Ə.Əliyev fransız dili və ədəbiyyatı mütəxəssisi olduğuna görə M.Şahtaxtlı yaradıcılığını Fransa-Azərbaycan

ədəbi-elmi əlaqələri kontekstində tədqiqata cəlb etmiş, nəticədə maraqlı və orijinal bir dissertasiya yazmış, mövzuya aid bir neçə monoqrafiya nəşr etdirmişdir (8; 9; 24). Ə.Əliyevin dissertasiyası Azərbaycan-Fransa ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsi istiqamətində böyük əhəmiyyət daşıdığı kimi, M.Şahtaxtının həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi istiqamətində yüksək elmi dəyərə malikdir. Çünki sovet dövründə ədəbi-mədəni əlaqələrin araşdırılması yalnız SSRİ xalqları çərçivəsində aparılmışdı. Məhz buna görə də Azərbaycanın Avropa ilə ədəbi əlaqələrinin geniş planda araşdırılmasına, öyrənilməsinə imkan verilməmişdir. Bu da öz növbəsində bu ədəbi-mədəni əlaqələrin özülünü qoyan, onu inkişaf etdirən şəxslərin də arxa planda kölgədə qalmasına gətirib çıxarmışdır. Ə.Əliyevin həmin tədqiqat əsərində bir çox qaranlıq məsələlərə aydınlıq gətirilmiş, Azərbaycan ictimai fikri tarixində silinməz iz buraxmış, mətbuat tariximizə və ədəbi yaddaşımıza həkk olunmuş M.Şahtaxtının xidmətlərinin analitik elmi təhlili verilmişdir. Tədqiqata cəlb edilən materiallar Şərqlə Qərbin ədəbiyyat və mədəniyyətləri arasındakı əlaqələrin yaranmasına və inkişafına da aydınlıq gətirmişdir.

Dissertasiyanın I fəslində XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-Fransa ədəbi əlaqələrinin bəzi aspektləri, II fəslidə M.Şahtaxtının Fransadakı elmi-publisistik fəaliyyəti, III fəslidə M.Şahtaxtının fransız dilində əsərləri və onların ictimai-siyasi əhəmiyyəti məsələləri tədqiq edilmişdir. İşin III fəslində böyük ictimai xadimin Fransadakı elmi-publisistik fəaliyyəti araşdırılmış, eyni zamanda, onun həyatına, tərçümeyi-halına aid bəzi faktlar dəqiqləşdirilmişdir. Məsələn, ilk dəfə Ə.Əliyev M.Şahtaxtının birinci dəfə Fransada olmasının 1873-1875-ci illərə təsadüf etdiyini dəqiq şəkildə müəyyənləşdirmiş, onun hansı Fransa dilçi-şərqşünas alimləri ilə elmi əlaqə yaratdığını aydınlaşdırmışdır. Tədqiqatçı həm də böyük maarif xadimini dövrünün ictimai-siyasi aləmindən ayırmamış, onu mühiti ilə bircə tədqiq etmişdir.

Qeyd etməliyə ki, tədqiqat işində M.Şahtaxtının fəaliyyətinin Fransa dövrü ilə bağlı fransız dilindəki çoxsaylı mənbələr tədqiqata cəlb edilmiş və konkret fakt və məlumatlara istinad edilmişdir. Bu isə müəllifin elmi fikir və mülahizələrini əsaslandırmağa zəmin yaratmışdır.

Dissertasiyada alimin Fransadakı dost və həmkarları ilə elmi əlaqələri də yüksək şəkildə fakt və mənbələrə söykənərək işıqlandırılmışdır. Burada, xüsusilə, Lüsyen Buvanin M.Şahtaxtılı ilə əlaqələrinə geniş yer verilmiş, fransız aliminin öz dostu və həmkarına həsr etdiyi iki məqaləsi “Bir ədəbi-siyasi türk azəri qəzeti haqqında” və “M.Şahtaxtinski” məqalələrindən ətraflı bəhs olunmuş, bu əlaqələrin elmi əhəmiyyəti yüksək səviyyədə araşdırılmışdır.

Məlumdur ki, M.Şahtaxtı Azərbaycan maarifçiliyinin ən tanınmış simalarından biridir. Maarifçiliyin inkişafında, ana dilinin tədrisinin yaxşılaşdırılması sahəsində bu alimin böyük xidmətləri vardır. Ziyəddin Göyüşovun məqaləsində (11), prof. H.Əhmədovun “Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi” kitabında (7) və A.Əbdullayevin kitabında M.Şahtaxtının pedaqoji görüşlərindən bəhs edilmişdir. A.Əbdullayev M.Şahtaxtının 1907-ci ildə ilk “Ana dili” dərsliklərindən birinin müəlliflər kollektivinin üzvlərindən biri olduğu və eyni zamanda, dilimizin balalara öyrədilməsi işini asanlaşdırmaq üçün əlifba dərslisi və bu dərslinin məziyyətlərindən ətraflı və konkret şəkildə bəhs etmişdir (1, s. 243-249).

Son onillikdə meydana çıxmış maraqlı və yeni faktlarla və məlumatlarla zəngin olan A.Zeynalzadənin “Azərbaycan mətbuatı və çar senzurası (1850-1905)” monoqrafiyasında M.Şahtaxtı haqqında nisbətən geniş şəkildə bir jurnalist kimi bəhs edilmişdir. Burada “Şərqi-Rus” haqqında geniş məlumat verilsə də, bizə elə gəlir ki, böyük ədib və onun mətbuat orqanı haqqında yeni fikir deyilməsə də, XIX əsrin sonlarında “Kəşkül”də M.Şahtaxtının iştirakı və onun “Tiflis” qəzetini nəşr etdirməsi məsələləri haqqında yeni məlumatlara təsadüf edirik. Eyni zamanda, M.Şahtaxtının tərçümeyi-halı ilə bağlı bəzi yeni faktlar diqqəti cəlb edir. Müəllif, eyni zamanda, Haşım bəy Vəzirovun M.Şahtaxtı haqqındakı tənqidi məqaləsini də geniş şəkildə təhlil edir və haqlı olaraq M.Şahtaxtı haqqında onun bir sıra subyektiv fikirlərinin qərəzli xarakter daşdığını göstərir (31).

Prof. A.Babayev də M.Şahtaxtının dilçilik görüşləri, mətbuat üslubunun inkişafında “Şərqi-rus” qəzetinin rolu, əlifba və yazı məsələləri, Bakı Dövlət Universitetinin yaranmasında, bu universitetdə tədris prosesində milli kadrlardan istifadə edilməsində, ana dilinin

tədris prosesində əsaslı yer tutması üçün çalışmasından ətraflı şəkildə bəhs etmişdir (4; 5).

Prof. Ə.A.Quliyev ədibin yaradıcılığında Naxçıvan mövzusunun terminologiya sahəsindəki fəaliyyətini işıqlandırmışdır (14; 15; 15a).

Yuxarıda adlarını sadaladığımız, bəzisini də təhlil etdiyimiz tədqiqat əsərlərinin meydana çıxmasına baxmayaraq, M.Şahtaxtlının yaradıcılıq aləmi ədəbi-elmi ictimaiyyət qarşısında kifayət qədər açılmamış, yəni bu azman şəxsiyyətin məqalələri, kitabları və digər yaradıcılıq nümunələri indiyə qədər küll halında çap olunub oxucuların ixtiyarına verilməmişdir. Amma son dövrlərdə akademik İsa Həbibbəylinin əldə etdiyi arxiv materialları bu böyük maarifçimizin, elm xadimimizin yaradıcılığını, elmi fəaliyyətini öyrənmək istiqamətində nəzərəcarpacaq imkanlar yaratmışdır. Akademik İ.Həbibbəyli hər şeydən əvvəl, ədibin Gürcüstan və Rusiya arxivlərində qalmış ədəbi-elmi irsinin toplanılması sahəsində misilsiz xidmət göstərmişdir. O, eyni zamanda, böyük mütəfəkkirin tərcümeyi-halının ayrı-ayrı məqamlarının dəqiqləşdirilməsi istiqamətində də mühüm işlər görmüşdür. "Görkəmli ictimai xadim, publisist və maarifçi Məhəmməd ağa Şahtaxtlının anadan olmasının 160 illiyinin qeyd olunması və xatirəsinin əbədiləşdirilməsi haqqında" Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 27 fevral 2006-cı il tarixli sərəncamı ilə çap olunan böyük mütəfəkkirin "Seçilmiş əsərləri" kitabının toplanması, tərtib edəni və ön sözün müəllifi də əməkdar elm xadimi, akademik İsa Həbibbəylidir.

Qeyd edək ki, akad. İsa Həbibbəylinin ədəbi-elmi fəaliyyəti yalnız XIX və XX əsr sənətkarlarımızın yaradıcılıqlarının fundamental tədqiqi və araşdırılması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda, onların əsərlərinin nəşri vasitəsilə də zənginləşir və bütövləşir. Doğrudur, klassiklərin həyat və yaradıcılığının tədqiqi və araşdırılması onun ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinin ana xəttidir və bu xəttin ana nöqtələrində M.T.Sidqi, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, Ə.Qəmküsar, E.Sultanov, H.Cavid, M.Hadi, A.Səhhət, A.Şaiq və onların bir çox müasirləri dayanırlar. Bununla yanaşı, görkəmli alim həmin dövrdə yaşayıb-yaradan klassiklərimizin itib-batmış əsərlərini arayıb axtarır, çətinliklə olsa belə, onları aşkara çıxarır, tərtib edir və kitab halında çapına nail olmaqla çoxlarının görmək istəmədiyi və ya görə

bilmədiyi başqa bir mühüm elmi vəzifəni də yerinə yetirmiş olur (11a).

İsa Həbibbəyli ədəbi-elmi yaradıcılığı boyu o şəxsiyyətləri öyrənir, o şəxsiyyətlərin əsərlərinin tərtibinə və nəşrinə səy göstərir ki, həmin şəxsiyyətlər tədqiqatçı alimə mənəvi cəhətdən yaxındırlar. Başqa sözlə, ədəbiyyatşünas alimlə onlar arasında təqdir edilməyə və öyrənilməyə layiq kifayət qədər artıq tənas nöqtələrini nümayiş etdirən ən son və ən bariz nümunə Məhəmməd ağa Şahtaxtlıdır.

Məhəmməd ağa Şahtaxtlı böyük ictimai xadim, filosof və maarifçidir. Onun publisistik yaradıcılığı zamanın bütün qabarıq və ağırlı məsələlərini özündə ehtiva edən təkrarolunmaz nümunələrdən ibarətdir. Mütəfəkkir şəxsiyyətin maarifçiliyinin əsasında yeni milli düşüncə, yeni məktəb, yeni əlifba və yeni mətbuat dayanırdı. M.Şahtaxtlı maarifçiliyinin tərkib hissələrindən biri əlifba layihələridir. Böyük mütəfəkkir əlifba layihələri üzərində fasiləsiz olaraq bütün mənalı ömrü boyu çalışmış və bu barədə yalnız Azərbaycan dilində deyil, rus, fransız dillərində də kitablar çap etdirmiş, özünə tərəfdar toplamağa çalışmışdır. Akad. İ.Həbibbəyli bu məsələdən bəhs edərkən haqlı olaraq yazır: "Azərbaycanda ilk dəfə olaraq M.Şahtaxtlı ərəb əlifbasında xüsusi işarəsi olmayan sait səslərin hər birinə aid konkret işarə təklif etmişdir. Təklif edilən işarələr birdən doqquza qədər olan rəqəmlərin tərsinə yazılmış işarələrindən təşkil olunmuşdu. Məsələnin bu cəhəti əlifba islahatı sahəsində M.Şahtaxtlının yeni əlifba hərəkətinin atası kimi dəyərləndirdiyi M.F.Axundzadədən də irəli getdiyini göstərir" (25, s. 12).

M.Şahtaxtlı maarifçiliyini yeni mətbuat yaradıcılığından kənar da düşünmək mümkünsüzdür. Böyük maarifpərvər ədib qəzet çıxarmaqda və qəzet səhifələrində dərc etdirdiyi məqalələrdə ciddi bir məqsəd izləyirdi. Bu məqsəd, hər şeydən qabaq, şüuru yeniləşdirmək, yeni milli düşüncəni formalaşdırmaq prinsiplərini ehtiva edirdi.

"Şərqi-Rus" qəzeti vasitəsilə öz maarifçilik ideyalarını həyata keçirən yazıçı-publisist Azərbaycan mətbuat və mədəniyyəti tarixində silinməz izlər qoymuşdur. Onun bu sahədəki xidmətlərinin geniş miqyasla malik olmasını ümumiləşdirən İ.Həbibbəyli bu mətbuat orqanının fəaliyyətini çox doğru şəkildə qiymətləndirmişdir: "M.Şahtaxtlı "Şərqi-Rus"dakı fəaliyyəti ilə Azərbaycan milli mətbuatına

böyük yol açdı. “Şərqi-Rus” qəzeti “Molla Nəsrəddin” jurnalının proloquna, baş məşqinə çevrildi” (25, s. 51).

İsa Həbibbəyli hər şeydən əvvəl, böyük maarif xadiminin əlifba layihələrinin bir neçəsinin ilk dəfə mətnlərini elmi ictimaiyyətin istifadəsinə təqdim etmişdir. Alim həm də M.Şahtaxtlının elmi tərcümeyi-halının yazılması istiqamətində çox mühüm işlər görmüşdür. Onun II Rusiya Dövlət Dumasına seçilməsi, burada qısa müddətli fəaliyyəti haqqında qiymətli materiallar aşkara çıxarmışdır. Bundan əlavə, 1908-1912-ci illərdə Rusiyanın Türkiyə səfirliyində jurnalist-tərcüməçi ştatında rəsmən işləməsi haqqında materialları üzə çıxarmışdır. Bundan əlavə, 1915-1917-ci illər arasında Rusiya Xarici İşlər Nazirliyindəki fəaliyyətini ilk dəfə tam dəqiqləşdirmələr aparmaqla işıqlandırmış, bununla da əvvəllər bəzi tədqiqatçılar tərəfindən irəli sürülmüş bəzi yanlış fikirlərə aydınlıq gətirmişdir. Böyük ədibin 1922-1923-cü illərdəki Bakı və Moskvadakı fəaliyyətinin əsas məqamlarını arxiv materialları əsasında ortaya qoymuşdur.

Bundan əlavə, İ.Həbibbəylinin təşəbbüsü və tərtibçiliyi ilə böyük sənətkara həsr olunmuş “Məhəmməd ağa Şahtaxtlı: taleyi və sənət.” adlı məqalələr məcmuəsi (Bakı: 2008) işıq üzü görmüşdür. 160 səhifəlik bu məcmuədə akademik 55 səhifəlik iri həcmli məqaləsində M.Şahtaxtlının elmi tərcümeyi-halının qaranlıq məqamlarına işıq tutaraq onu yeni arxiv materialları əsasında mükəmməl şəkildə tədqiq etmişdir (25).

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev A.S. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. Bakı: Maarif, 1966, 332 s.
2. ARDA: f. 103, iş 1, siy. 1, iş 1, v. 2 2a.F.Ağazadə F.(Şərqli). Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır? Bakı,1923,268 s.
3. Azərbaycan kitabı, bibliografiya: 2 cildə, I c., Bakı: 1963, 248 s.
4. Babayev A.M. Azərbaycan dilçiliyi tarixi. Bakı: BUN, 1996, 276 s.
5. Babayev A.M. Dilçiliyimizin məbədi. Bakı: BDU nəşri, 2002, 290 s.
6. Bayramoğlu A. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ədəbiyyat. Bakı: Elm, 2003, 380 s.
7. Əhmədov H.Z. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. 2 hissə, I hissə, Bakı: 2010, 392 s.

8. Əliyev Ə.S. Elmin Eyfel qülləsi. Bakı: Ağrıdağ, 1999, 104 s.
9. Əliyev Ə.S. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-Fransa ədəbi əlaqələri (M.Şahtaxtlının yaradıcılığında): nam, dis. Bakı: 1998, 186 s.
10. Əliyev K.İ. Məhəmməd ağa Şahtaxtlı: bildiklərimiz və bilmədiklərimiz. Məhəmməd ağa Şahtaxtlı: taleyi və sənəti, Bakı: Nurlan, 2008, s. 80-88
11. Göyüşov Z.M. Şahtaxtlının maarifçilik fikirlərinə dair. “Bakı” qəzeti, 1 fevral,1967.
- 11a.İ.Həbibbəyli. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan, 798 s.
- 11b.S.Həsənova. Məhəmməd ağa Şahtaxtlının dilçilik görüşləri. Namizədlik dissertasiyası,Naxçıvan,2014
12. İbrahimov M.Ə. Böyük demokrat Molla Nəsrəddin. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1957, 212 s.
13. Kazımova F.R. Məhəmməd ağa Şahtaxtlı irsinin tədqiqi tarixindən / Məhəmməd ağa Şahtaxtlı: taleyi və sənəti. Bakı: Nurlan, 2008, s. 107-117
14. Quliyev Ə.A. Xalqımızın dili və adı haqqında / M.Şahtaxtlı: taleyi və sənəti. Bakı: Nurlan, 2008, s. 56-60.
15. Quliyev Ə.A. M.Şahtaxtlının publisistikasında Naxçıvan // AMEA NB “Xəbərlər”i, Naxçıvan, 2010, №4, s. 178-183
- 15a.Quliyev Ə.A.M.Şahtaxtlının tərcüməçilik fəaliyyəti, AMEA NB Xəbərləri,2014,NO:1,s.
- 15b.Quliyev Ə.A.Məhəmməd ağa Şahtaxtlı və türk romançısı Əhməd Midhət Əfəndi/Ədəbiyyat qəzeti 3.IX.2016, №:32 (5051)
16. Quliyev V.Ş. İsasultan Şahtaxtlının qərribə həyatı. Bakı: Ozan, 1999, 92 s.
- 16a.M.Quliyev.Şahtaxtlınkilər tariximizdə və taleyimizdə, Naxçıvan: Əcəmi, 2010,104 s.
17. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri: 4cildə, IV c., tərtib edən akad. İ.Həbibbəyli, Bakı: Öndər, 2004,
18. Məmmədov X.M. “Əkinçi”dən “Molla Nəsrəddin”ə qədər. Bakı: Yazıçı, 1987, 270 s.
19. Mirəhmədov Ə.M. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı: Yazıçı, 1980, 430 s.
20. Mirəhmədov Ə.M. M.F.Axundov və K.Volney. Elm və həyat, 1970, №-6, s. 14-15
21. Mirəhmədov Ə.M. Mətbuat. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2cildə. II c., Bakı:

22. Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1992, 536 s.
23. Novruzov Ş.F. "Şərqi-Rus"un çağırışı. Bakı: Yazıçı, 1988, 160 s.
24. Şahtaxtlı Məhəmməd ağa. Seçilmiş əsərləri. (tərtib edən və ön sözün müəllifi akad. İ.Həbibbəyli). Bakı: Çarşoğlu, 2006, 432 s.
25. Şahtaxtlı Məhəmməd ağa: taleyi və sənəti. Bakı: Nurlan, 2008, 166 s.
26. Şahtaxtlı M.S. Türkiyəni necə xilas etməli. (dərəcə edən və çapa hazırlayan Əsgər Əliyev). Bakı: Ağrıdağ, 1999.
27. Şərif Ə.Q. "Molla Nəsrəddin" necə yarandı. (tərtib və ön sözün müəllifi İ.Həbibbəyli). Naxçıvan, Əcəmi, 2009, 384 s.
28. "Şərqi-Rus" qəzeti (1903-1905-ci illər)
29. Tahirli A.H. Bütün türklərin tərcümanı. Bakı: Nurlan, 2010, 186 s.
30. Ünlüvar V. Naxçıvan: təlatüm və burulğanlar (1920-1921). (türk dilindən çevirən Əbülfəz Quliyev). Naxçıvan: Əcəmi, 2006, 104 s.
31. Zeynalzadə A.N. Azərbaycan mətbuatı və çar senzurası (1850-1905). Bakı: Elm, 2006, 328 s.
32. Алимйрзоев Х.О. АГУ за 50 лет, Баку: Азербакунгос. издательство, 1969, 590 с.
33. Военно-исторический сборник. Петербург: 1913, №4, 224-280 с.
34. Горький М. По союзу советов. Наши достижения, М.-Л: 1929, 90 с.
35. Зейналова К. Мухаммедага Шахтактинский в русской периодической печати. Баку: Сада, 1995, 96 с.
36. Иванов Р.Н. Нашествие. М.: Герои отечества, 2009, 448 с.
37. Марданов М. 30 лет на азербакунсцене (Воспоминания), Баку: Азернешр 1959, 286 с.
38. Мирзаев Мирза Шериф. Материалы для истории торкской печати на Кавказе. Баку: Тефеккур, 2009, 270 с.
39. Мовлайева С. Т. Пропаганда русской и Азербайджанской культуры на страницах газеты Каспий (1881-1917). Баку: Елм, 1999, 96 с.
40. Мовлайева С.Т. Участие М.Шахтактинского в газете Каспий // Известия АН Азерб.ССР, серия литературы, языка и искусства, 1969, № 3, 30-39 с.
41. С.У. Памяти М.Шахтактинского. Санкт-Петербургские ведомости, 14 февраля 1905, №214.

II BÖLMƏ

MƏHƏMMƏD AĞA ŞAHTAXTLININ PUBLİSİSTİKASI

Azərbaycan ədəbiyyatın mühüm bir qolunu sənədli bədii nəsr-publisistika təşkil edir. XIX əsrdə dövrü mətbuatın meydana gəlməsi və əsrin II yarısından sürətli inkişafı publisistikanın, o cümlədən bədii publisistika janrlarının təşəkkülü və təkamülünə münbit ədəbi zəmin yaratmış, publisistik dil və üslubun formalaşmasını təmin etmişdir.

Bədii publisistikanın ən mühüm ideya-məzmun qatını və missiyanı onun demokratikliyi, maarifçiliyi, əxlaqi-didaktik vəzifəsi, fəal ictimai rəy yaratma və kütlələrə təsir göstərmə funksiyası təşkil edir. Bu baxımdan publisistikamızın görkəmli tədqiqatçısı F.Mehdi doğru olaraq qeyd edir ki, "Cəmiyyətimizin müasir inkişaf mərhələsində sözə, xüsusilə də publisist sözə maraq və tələb qat-qat artmışdır. Azərbaycan bədii publisistikasının qədim tarixi vardır. O, xalqımızın zülmə, istismara, dini fanatizmə, istibdada, tamahkarlıq, rüşvətxorluq, nadanlıq, yaltaqlıq, ikiüzlülük, laqeydlik və sairəyə qarşı mübarizə prosesində yaranmış və bu mübarizənin salnaməsinə çevrilmişdir... Bütün dövrlərdə müasirlik, yüksək ideyalıq, kütləvilik, beynəlmillətçilik bu publisistikanın əsas xüsusiyyətidir. Bu mənada Azərbaycan bədii publisistikası realist-demokratik və inqilabi özlü əsaslanmış, inkişaf etmiş və formalaşmışdır" (22, s. 3). Həqiqətən də Azərbaycan publisistikası həyatı dərkətmə forması kimi böyük şair və yazıçıların qələmindən güc alıb yaranmış, ictimai mübarizədə ən qüvvətli, kəsərlili təbliğat vasitəsinə və ideya silahına çevrilmişdir. Buna görə də publisistikanın yaradıcıları -böyük şair və yazıçılarla ictimai quruluş və onun müdafiəçiləri arasında dərin ictimai ziddiyyətləri əks etdirən kəskin konflikt mövcud olmuşdur. Yuxarıda qeyd olunan faktları yada salsaq Azərbaycan publisistikasının demokratizmi və inqilabiliyi fikrimizdə daha qabarıq canlanır. Belə bir elmi fikir də mövcuddur ki, klassik publisistika özündə fundamental problemləri ehtiva edir. Onun publisist yazıları yaradıcılıq məhsullarının böyük bir hissəsini təşkil edir. Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan ədəbiyyatında publisistika janrı çox maraqlı bir inkişaf yolu keçmişdir. Vaxtilə xalq şairi Səməd

Vurğun publisistikamıza nəzər salaraq yazırdı: “Mirzə Fətəli Axundovdan və Həsən bəy Zərdabidən başlayan Azərbaycan publisistikası ictimai düşüncələrin inkişafı tarixində böyük rol oynamışdır”.

Bu fikirləri Məhəmməd ağa Şahtaxtlının publisist yaradıcılığına da aid etmək olar.

“Publisistika oxucunu düşündürür, həyəcanlandırır, qarşıda duran konkret vəzifəni yerinə yetirmək üçün yol göstərir, səfərbərliyə alır. Publisistikada alovlu bir tribun da var. Onun hər sözü ürəklərdə bir əks-səda tapır, bədii sözün təsiredici, ruhlandırıcı rolunu ayani surətdə göstərir. Publisistika üçün bədiiliklə yanaşı elmilik də səciyyəvidir”.

Qeyd etməliyik ki, M.Şahtaxtlının publisistikası da oxucunu həmişə düşündürmüş, təsiredici, eyni zamanda bədiilliyi ilə yanaşı elmi əsaslara malik olmuşdur. Onun 1918-ci ilə qədərki publisistik fəaliyyətinin tədqiqi böyük ədəbin bir publisist kimi nələrdən yazdığını tam aydınlıqla ortaya qoyur, publisist fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini açıqlayır. Bu dövrə ədəbin dərc olunan publisist yazılarının mövzu qruplaşmasını aparsaq, aşağıdakı mənzərəni görmüş olarıq:

1. Maarifçi publisistika
2. Siyasi publisistika
3. Mədəni-ictimai publisistika

MAARİFÇİ ƏDİBİN XIX ƏSRİN SONLARINDAKI PUBLİSİTİK FƏALİYYƏTİ

Maarifçilik termini dünya dillərinin hamısında işiq mənasında işlənir. İşiq məfhumu insan zəkasını işıqlandıran, feodal dünyasının qaranlığını aydınlaşdırmağa imkan yaradan dünyəvi ədəbiyyat və dünyəvi elmi biliklər anlamını ifadə edir.

İngiltərədə XVII əsrdə təşəkkül tapmış, Rusiyada isə XVIII əsrin əvvəllərindən başlamış maarifçilik məfkurəsi Azərbaycanda bir az gec, XIX əsrin ikinci yarısında meydana çıxmışdır. Bu ideologiya istiqamət verən, milli səciyyəsini müəyyənləşdirən görkəmli realist dramaturq M.F.Axundzadə olmuşdur. Azərbaycan maarifçiliyinin ilk görkəmli nümayəndələri də M. F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani,

H.Zərdabi olmuşdur. Xalq arasında maarifi yaymaq maarifçilik hərəkatının inkişafında ilkin mərhələ kimi alınmış, geniş kütləni elmi biliklərlə silahlandırmaq, şüurlarını mövhum təsəvvürlərin buxovundan qurtarıb həyat və məişəti, hətta bütöv cəmiyyəti yenidən qurmağa səfərbər etməkdən ibarət olmuşdur.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycandakı maarifçilik məfkurəsi kapitalist inkişafının dramatik səhnəsində xalq ölkənin siyasi, ictimai və iqtisadi həyatına cəlb etmək uğrunda mübarizə ilə birləşdi. Maarifçilik ictimai fikrin bütün sahələrini əhatə etdi, özünün parlaq ifadəsini birinci növbədə publisistikada, bədii ədəbiyyatda tapdı və hər ikisinin inkişafına qüvvətli təsir göstərdi. Bədii ədəbiyyatda maarifçilik məfkurəsi birinci növbədə maarifçi realizmin dövrün əsas yaradıcılıq metoduna çevrilməsində müşahidə olundu. Bu isə öz növbəsində ədəbiyyatı xalq həyatına yaxınlaşdırdı (23, s. 38).

XIX əsrin 80-ci illərində Azərbaycanda üsuli-cədid məktəblərinin yayılması diqqəti cəlb edir. Bununla əlaqədar ədəbiyyatımız xalq maarifi ilə bir məcrada irəliləməyə, onun tələb və ehtiyaclarını da təmin etməyə başladı. Buna görə də ilk dəfə uşaq mütaliəsi məsələləri ədəbi prosesdə ön plana keçdi. Uzun zaman Azərbaycanda təlim-tərbiyə işlərinin fars dilində aparılması, mütaliənin orta əsrlərdən qalma ərəb-fars kitabları ilə məhdudlaşması ana dilində uşaq ədəbiyyatının inkişafına mənfi təsir göstərmişdi. Əsrin son rübündə xalq maarifi dövrün tələblərinə müvafiq yenidən qurulmağa başlarkən pedaqoq yazıçılar uşaq mütaliəsi ilə əlaqədar ciddi məncələrlə üzləşirdilər. Əsrin tələblərinə, uşaqların zövqünə və inkişaf səviyyələrinə münasib ədəbi nümunələr tapmaq müşkül işə çevrilmişdi. Belə ağır şəraitdə Azərbaycanda maarif və ədəbiyyat meydanına gələnlər klassik ədəbiyyat xəzinəsini arayıb araşdırmalı, oradan müasir tərəqqiyə yardım edən nümunələr üzə çıxarmalı, ümumiyyətlə xalqın ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə yazıçılıq etməli, dərsliklər, oxu kitabları hazırlamalı idilər. Bu mənada 80-ci illərdən başlayan maarif və məktəb hərəkatı realist, demokratik ədəbiyyatın tərəqqisinə təkan oldu, onun dirçəlişi üçün münbit şərait yaratdı. Milli ədəbiyyatı inkişaf etdirmək yolları və istiqamətləri mətbuatda məhz bu vaxtdan müzakirə edilməyə başladı. 1880-ci ilin 16 aprelində “Ziya” qəzetinin redaksiyasında müxtəlif məsləklə ziyalıların iştirakı ilə çağırılmış bir

yığınaq işgüzar müzakirələrin başlanğıcı oldu. Burada iştirak edənlər belə hesab edirdilər ki, maarif sahəsində islahat üçün müvafiq vasitələr, eləcə də yeni təlim kitabları olmalıdır. Müzakirədə bir əncümən yaratmaq, Tiflisin baş əncümənində sərəncamlar, xalq oxusu üçün müxtəlif məzmunlu kitablar hazırlamaq və onları üzvlərdən toplanan pul hesabına nəşr edib yaymaq qərarı alındı.

"Ziya" redaksiyasında yeni ədəbiyyat yaratmaq məsələsi ətrafında başlanan müzakirə çox çəkmədən maarifçi ictimaiyyət arasında əks-səda verdi. H.Zərdabi, M.Şahtaxtı, S.Vəlibəyov, M.Xəlilov kimi qabaqcıl ziyalılar əhəmiyyətli təkliflər irəli sürdülər. H.Zərdabi redaksiyaya göndərdiyi məktubda yaradılması nəzərdə tutulan kitablara yüksək ideya-məzmunlu hekayələr və mahnılar daxil etməyi, bu yolla uşaqlarda vətənpərvərlik hissələrini qüvvətləndirməyi, "vətəndarlıqda qayım" olmağı öyrətməyi məsləhət görürdü (90).

M.Şahtaxtı mütaliədən ötrü rus ədəbiyyatının məfkurəvi istiqamətinə uyğun gələn kitablar yaratmaq məsələsinə üstünlük verirdi. "Avropasayağı məktəbi saxlamaq üçün Avropa ruhlu ədəbiyyat yaratmaq lazımdır" prinsipini rəhbər tutan ədib onun başlıca vəzifəsini müəyyənləşdirərək yazırdı: "Belə bir ədəbiyyatın vəzifəsi müsəlmanları avropalı alim və yazıçıların əsərləri ilə tanış etməkdən, habelə müsəlmanlara onların əcdadlarının irsində nəyin qəbul olunmağa və gələcəkdə inkişaf etdirilməyə layiq olduğunu göstərmək məqsədilə Şərqi əxlaq, adət, etiqad və biliklərini elmin və sağlamlıqdan tənqidin işığında işıqlandırmıyaqdan ibarət olmalı, bununla da artıq öz əsrini yaşamış və zərərli şeylər xalqın inamından çıxarılmalıdır" (35).

M.Şahtaxtıya görə ədəbiyyat sahəsində işlərə ilk növbədə xalqın ağı və ürəyi üçün zərərli olan hər şeyi kütlənin özü tərəfindən yaradılan, onun arzu və istəklərinin, həyat məişətinin bədii inikası olan əsərlərlə əvəz etmək lazım gəlirdi. Bu işdə o, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının rolunu xüsusi qiymətləndirir, el arasında geniş yayılmış saysız-hesabsız nağılları, hekayələri, rəvayətləri, atalar sözlərini, tapmacaları, aforizmləri toplayıb kitab halında nəşr etməyi təklif edirdi (yenə orada).

Ümumiyyətlə, 80-ci illərin ədəbiyyat xadimləri böyükliyinə, kiçikliyindən asılı olmayaraq, bütün xalqların mədəniyyətində mütərəqqi cəhətləri alıb həmvətənlərinin mütaliəsinə verməyə çalış-

maqla bərabər, şifahi xalq ədəbiyyatının toplanmasını, klassik şairlərin əsərlərinin meydana çıxarılmasını təxirəsalınmaz vəzifə hesab edirdilər. Çünki bu ədəbiyyat xalqın çoxəsrlik həyat şəraitinin bədii salnaməsi idi..... (23, s. 65).

Azərbaycanlılar arasında ana dilində rus ədəbiyyatını, fəlsəfəsini, elm və incəsənətini yayıb təbliğ etməyi milli mədəniyyətin tərəqqisi, xalqın başqa xalqlarla mənəvi yaxınlaşması üçün vacib hesab edən M.Şahtaxtı "Müsəlmanlarda məktəb həyatı", "Düşüncələr və faktlar", "Müsəlman ziyalıların vəzifələri" adlı silsilə məqalələrində Azərbaycanda rus ədəbiyyatını təbliğ etməyin nəzəri və əməli əhəmiyyəti olan prinsiplər məsələlərdən söhbət açır, konkret yollarını göstərirdi. Böyük demokrat maarifçi bu işdə ziyalıların vəzifələrindən söhbət açaraq yazırdı: "...bizə müsəlman ziyalılarına yubanmadan xalqımız arasında ana dilimizdə rus ədəbiyyatı, fəlsəfəsi, elmi incəsənəti nümunələrini yaymaq lazım gəlir. Bununla biz öz xalqımıza müsəlman intibahının başlanğıcını qoymaq imkanı verər və Rusiyanın öz təbəələri ilə mənəvi yaxınlaşması işinə xidmət göstərərək" (83).

Bu dövr maarifçiliyimizin diqqəti cəlb edən başqa bir cəhəti ondan ibarətdir ki, "tarix səhnəsində din və millət məfhumlarını bir-birindən ayırmağı bacaran adamlar görünməyə başladı" (19, s. 42). Bu məsələ "Ziya" qəzetində müzakirəyə çıxarılmışdı. Belə ki, H.Zərdabi həmin qəzetə yazdığı məktubda yerli tərtib ediləcək dərs və oxu kitablarında millətin milli şüurunu oyatmaq məqsədilə uşaqlara millətin adını öyrətməyi məsləhət bilirdi (90). Bu sahədə M.Şahtaxtının da geniş araşdırmalar apardığı elmi ədəbiyyatdan bizə məlumdur (12, s. 146). O, "Qafqaz" qəzetində rusca çap etdirdiyi "Müsəlmanlarda məktəb həyatı" və "Kaspi" qəzetində nəşr etdirdiyi "Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmaq" məqaləsində Cənubi Qafqazda yaşayan türkdilli xalqın əsl adını müəyyənləşdirməyi, onların dini mənsubiyyətini deyil, etnik tərkibini nəzərə almağın vacibliyini irəli sürürdü. O, müsəlman, türk, tatar kimi müxtəlif adlarla adlandırılan bu xalqı azərbaycanlı adlandırmağı təklif edirdi (Bu publisistik məqalə haqqında irəlidə daha ətraflı bəhs olunacaqdır).

XIX əsrin 80-ci illərinin Azərbaycan ədəbiyyatı əsasən publisistika, bədii tərcümə, uşaqlar üçün yazılmış mənzum və mənşur hekayələrdən, qismən də satirik şeirlərdən ibarətdir.

Bu dövrün maarifçiləri bədii tərcümə sahəsində bir neçə istiqamətdə fəaliyyət göstərməkdə idilər. Belə ki, Səid Ünsizadə, İsmi Sədrəddinbəyov, Əbdüsslam Axundov kimi ziyalılar maarif və mədəniyyət sahəsində islahatları o vaxtadək fars və ərəb dillərində oxunan dini-mistik ədəbiyyat çərçivəsində doğma dilə tərcümə edib xalqın istifadəsinə verməyi kifayət hesab edirdilər. Ə. Ağayev və onun ətrafındakılar ancaq qərb ədəbiyyatını tərcümə etməyi zəruri hesab edirdilər. Bunlardan fərqli olaraq S. Ə. Şirvani, Ə. Cavanşir, M. Şahtaxtı, A. O. Çernyayevski, S. Vəlibəyov, C. Ünsizadə, N. Nərimanov, S. M. Qəlizadə, F. Köçərli, R. Əfəndiyev, E. Sultanov kimi tanınmış ziyalılar obyektiv mövqedə durub azərbaycanlılara qərb ədəbiyyatı nümunələri ilə yanaşı, Şərq mədəniyyəti xəzinəsindən də faydalı şeylər seçib verməyi zəruri sayırdılar. C. Ünsizadə bu tezisın tərəfdarlarının fikrini ifadə edərək yazırdı: "Bizdə "Əmsali-Loğmani" misallı həkimata ehtiyacını yox? Yoxsa lisan və ədəbiyyatımızda olan şeyləri Lafonten və Krilov kimi əfsanəvislər əsərində oxumağımızı lazımdır? Xeyr, lisan və ədəbiyyatımızda onları da alıb oxuyalım və Lafonten və Krilovdan dəxi məhrum qalmayalım" (41).

Bəhs olunan dövrdə publisistika ədəbi hərəkətdə aparıcı rola malik olub ictimai fikrin başlıca ifadə vasitəsinə çevrilmişdi. Tək Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, bütün xalqların maarifçi ədəbiyyatı yaranarkən publisistikanın inkişafı qanunauyğun hal olmuşdur. Böyük ictimai problemləri müzakirəyə qoymaq, maarifçilik hərəkətinin qarşısında duran vəzifələri aydınlaşdırmaq, milli mədəniyyətin müxtəlif sahələrinin tərəqqi yollarını göstərmək çox vaxt bu janrın öhdəsinə düşür. XIX əsrin 80-ci illərində ədəbi-ictimai mövqeyindən və zövqündən, əqidə və baxışlarından asılı olmayaraq bütün ədəbi qüvvələr publisistika sahəsində qələm çalırdılar. Onlardan bir qismi H. Zərdabi, M. Şahtaxtı, Ə. Cavanşir, E. Sultanov, Ə. Vəzirov, T. Bayraməlibəyov, İ. Sultən Şahtaxtinski, H. Minasazov publisistik fəaliyyətə rus dövrü mətbuatında başlamış, "Tiflisskiy listok" "Kavkaz", "Kars", "Novoe obozrenie", "Kaspi", "Obzor", "Aqronavt" qəzetlərində çox sayda publisistik məqalə nəşr etdirmişdilər. Maarifçilərin digər nümayəndələri – S. Ə. Şirvani, N. Vəzirov, M. Dərbəndi, Ə. Gorani, M. Əlizadə, Səid və Cəlal Ünsizadələr, S. Vəlibəyov, F. Köçərli,

Ə. Axundzadə, İ. Sədrəddinbəyov milli dövrü mətbuatda ("Əkinçi", "Ziya", "Kəşkül") işləməyə başlamışdılar (23).

Tərəqqini ideoloji amillərlə bağlayan publisistlər daha çox idi. M. Şahtaxtı belə hesab edirdi ki, azərbaycanlıların dünyagörüşünə dini elmlər qüvvətli təsir göstərmiş, bu isə öz növbəsində onların ictimai məsələlərə marağını zəiflətməmişdir. O, maarifçi ziyalıların qarşısında xalq kütləsi arasında dünyəvi və fəlsəfi elmləri geniş yaymaq məsələsini qoyurdu: "İş burasındadır ki, biz dünyagörüşcə dindarıq. Bizim mühakimə və görüşlərimizdə ümumbəşəri həmrəylik və mədəniyyətin tələbləri heç bir rol oynamır. Bir sözlə, biz müsəlmanıq..." (88).

M. Şahtaxtıya görə tərəqqiyə nail olmaqdan ötrü maarif sahəsində islahatlar keçirməyə, ənənəvi məktəblərin tədris sistemində dəyişikliklər edib, onları müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırmağa böyük ehtiyac vardı. Yəni onun "Müsəlmanın redaktora məktubu", "Müsəlmanlarda məktəb həyatı", "Müsəlmanlar və rus maarifi", "Düşüncələr və faktlar" və s. məqalələrində milli mədəniyyəti, xalq maarifini inkişaf etdirmək yolları geniş müzakirə edilirdi.

Publisistikanın qaldırılıb həll etdiyi məsələlər çox olduğu kimi, həmin problemlərə münasibət də müxtəlif idi. Milli dirçəliş ideyasına qabaqcıl, demokratik mövqedən yanaşan maarifçilərlə yanaşı, mühafizəkar mövqedə duran ziyalılar və dini ruhani təbəqənin nümayəndələri də vardı. Bunlardan Səid Əfəndi, İ. Sədrəddinbəyov, Ə. Axundzadə və başqaları sosial və mədəni tərəqqi məsələlərini şəriət hökmlərinə müvafiq həll etməyə səy göstərirdilər. "Ziya"da uzun-uzadı məqalələrlə çıxış edən İ. Sədrəddinbəyovun M. Şahtaxtı və S. Vəlibəyovun vətəndaşlıq çağırışlarına qarşı çıxması bu cəhətdən çox səciyyəvi idi. O, M. Şahtaxtı və S. Vəlibəyovun məktəblərdə islahat aparmaq, orta əsrlərdə qələmə alınıb artıq əhəmiyyətini itirmiş ədəbiyyat nümunələrini dövrün tələblərinə cavab verən kitablarla əvəz etməyə başlamış, yeni tipli məktəblərdə təhsil almağı, dünya mədəniyyəti ilə tanış olmağı dinsizliyin təzahürü elan etmiş, kamil adam yetişdirib tərbiyə etmək üçün məktəblərdə ancaq dini elmləri tədris etməyin kafi olmasını iddia etmişdi (48).

Prof. X.Məmmədov bu dövrdə publisistikanın rolunu çox düzgün qiymətləndirir: "Publisistikanın müzakirəyə qoyub həll etdiyi məsələlər böyük əhəmiyyət kəsb etdi, realist ədəbiyyatın gələcək inkişaf yollarını müəyyən etdi. Beləliklə, ideoloji həyatdakı ciddi ixtilaflar şəraitində inkişaf edib bərkியən qabaqcıl Azərbaycan ictimai və ədəbi-tənqidi fikri, maarifçi ədəbiyyatı, tənqidi realizmə aparıb çıxaracaq yolu təmizləməkdə, realizmin yeni yüksəlişi üçün zəmin hazırlamaqda idi" (23, s. 77).

Bədii yaradıcılığın başqa prinsiplial məsələləri ilə yanaşı, ədəbiyyatın ictimai əhəmiyyəti məsələsi birbaşa onların maarifçi görüşləri, xalqı köhnə həyat və məişət buxovlarından, zərərli düşüncə tərzinin təsirindən qurtarmaq uğrunda mübarizələri ilə bağlı idi. S.Ə.Şirvani, M.Şahtaxtılı, M.Sidqi, N.Vəzirov, E.Sultanov, C.Ünsizadə, G.Kəngərli, F.Köçərli, S.M.Qənizadə, R.Əfəndiyev, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev kimi qabaqcıl yazıçılar bədii ədəbiyyatı sosial və mədəni tərəqqi uğrunda mübarizədə kəskin ideya silahlı hesab edirdilər (23, s. 79). XIX əsrin 80-ci illərində azərbaycanlılar üçün yeni realist ədəbiyyat yaratmaq zərurətindən söhbət açan M.Şahtaxtılı onun qarşısında birinci növbədə kütlənin vətənpərvərlik, vətəndaşlıq hisslərini qüvvətləndirmək, milli şüurunu oyatmaq vəzifəsini qoyurdu. O belə hesab edirdi ki, azərbaycanlıların əsrlər boyu müstəbid İran hakimlərinin təzyiqi altında yaşamaları, ayrı-ayrı dövrlərdə siyasi müstəqilliyini itirmələri vətənpərvərlik hisslərinin müəyyən dərəcədə zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Ona görə də M.Şahtaxtılı əl bir ədəbiyyat yaratmaq ideyasını irəli sürürdü ki, o, xalqda keçmişinə hörmət, bu gününə qayğı, gələcəyinə ümid tərbiyə edə bilsin: "Zaqafqaziya müsəlmanlığı—bu nə vətənə məhəbbəti, nə öz xalqının keçmişinə dair xatirəsi, nə indi yaşadığı cəmiyyətin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq arzusu, nə də gələcəkdə vətənin taleyi barədə yaxşı ümidlə bir-birinlə bağlanmayan, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin yığındır. Zaqafqaziya müsəlman cəmiyyəti—mənəvi cəhətdən bir-birilə əlaqəsi olmayan fərdlərdən ibarət aqlomerasiyadır. XVIII əsrin dahi tarixçisi İohan Müller deyir: "Despot dövlətdə padşah hər şeydir, qalanları isə heç bir şey". Fars hakimi Rusiya tərəfindən əzildi, ona heç bir şey olan kütlə miras qaldı. Bu heç bir şey olan adamlardan

xalq məktəbi, xalq ədəbiyyatı vasitəsilə mədəni dövlətə layiq faydalı vətəndaşlar yetirmək rus hökumətindən asılıdır (24).

Elə həmin publisistik əsərində M.Şahtaxtılı xalq mütaliəsində möhkəm yer tutan bəzi İran müəlliflərinin əsərlərinin mültilik və tərki-dünyalığı təbliğ edib geniş kütlənin həyat eşqini öldürməsinə, mübarizə əzmini qırmasını tənqid atəşinə tuturdu. Çünki bu keyfiyyətlər bədii ədəbiyyatı yaxşı həyat uğrunda mübarizə vasitəsi sayan maarifçilərin estetik prinsipləri ilə daban-dabana ziddiyyət təşkil edirdi. Bu baxımdan M.Şahtaxtılıın Axund Məhəmməd Rəfinin "Əbvabül-cinan" əsərinə qarşı çevrilmiş tənqidi böyük əhəmiyyətə malik idi. Ədəbiyyatın başlıca vəzifəsini insanlara yüksək əxlaqi sifətlər aşılamaqda, onları həyat və məişət mübarizəsinə hazırlamaqda görün M.Şahtaxtılı "Əbvabül-cinan"da həmvətənləri üçün heç bir faydalı cəhət görmürdü. II Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Vaiz Qəzvinin adı ilə məşhur olan Axund Molla Məhəmməd Rəfi tərəfindən qələmə alınmış bu əsər müəllifin planına görə, behiştin 8 qapısına müvafiq 8 hissədən ibarət olmalı idi, lakin naməlum səbəblərə görə, yalnız onun I cildi nəşr olunmuşdur. Kitab başdan-başa insanlarda maddi aləmə nifrət hissi yaratmaq kimi zərərli bir məqsədə xidmət edirdi. Əsərini II Şah Abbasa həsr edən, müqabilində qiymətli hədiyyələr alan Məhəmməd Rəfiyə görə, həyatda müsəlmanların başlıca vəzifəsi allaha, peyğəmbərə onun əshabələrinə etiqad bəsləməkdən, dini əqidələrini möhkəmlətməkdən, şəriət ayinlərini icra etməkdən, beləliklə, özünü o dünyaya hazırlamaqdan ibarət olmalıdır. Vaiz belə bir əqidəni yayırdı ki, bu dünya bəndələrə imtahan üçün verilmişdir. Ona görə insan nə ailəsini, nə yaxın adamlarını sevməli, bütün məhəbbətini peyğəmbər və imamlardan ötrü qoruyub saxlamalıdır. Din mübəlliginin xalqı həyat və məişətini yaxşılaşdırmaq fikrindən çəkəndirmək meyllərini M.Şahtaxtılı xüsusi qəzəblə qarşılamışdı. Müsəlmanlardan islam ehkamına və şəriətə rəiyyət etməyi tələb edən Məhəmməd Rəfi dünyəvi hissləri, yaşamaqdan ötrü vəsait toplamağı, vaxt və qüvvə sərf etməyi etiqadsızlığın əlaməti kimi qələmə verirdi: "Allah hakim kimi bizə yaxşı və pis cəhətləti seçən ağıl, ağıl sağlamlaşdırmaq üçün peyğəmbər -əql küll tərəfindən əsas qoyulmuş din vermişdir. Allah bizi ona görə yaratmışdır ki, biz ona, onun peyğəmbərinə, peyğəmbərin nəslinə inanaq və din qanunlarında şərh olunmuş buyruqlarını yerinə yeti-

rək. Həyata əqidəni möhkəmləndirmək və dinin tələblərini icra etmək vəsiti kimi baxmaq lazımdır” (24).

M.Şahtaxtlı bu moizələrin şəriət pərdəsi altında siyasi məqsədlərə xidmət etdiyini göstərirdi. O, bu qənaətdə idi ki, Məhəmməd Rəfi bütün bunları hakim dairələrin mənafeyinə uyğun olaraq mömün müsəlmanların dini hisslərini qüvvətləndirmək, bu yolla onları mütiləşdirmək üçün etmişdir. Məhəmməd Rəfinin siyasi riyakarlıqla məşğul olduğunu isbata yetirmək üçün ədib onun həyatından bir sıra maraqlı epizodlar da misal gətirirdi: Məhəmməd Rəfi öz kitabını II Şah Abbasa ithaf etmişdi. Şərq saraylarında belə ithaflar üçün bir qayda olaraq böyük hədiyyələr verilir. ”Əbvabül-cinan”ın müəllifi də II Şah Abbasın bəxşislərindən imtina etməmiş, əksinə, onu məmnuniyyətlə qəbul etmişdir.

Bütün bu cəhətlərə görə, M.Şahtaxtlı ”Əbvabül-cinan”ın xalq arasında yayılmasına etiraz edirdi. Kitabın oxucuların dünyagörüşünə necə mənfi təsir göstərdiyini sübut etmək üçün ədib uşaqlıq xatirələrinə müraciət edir, onu mütləq ədərəkən aldığı təəssüratı oxucularla bölüşürək yazırdı: ”Uşaqlıq illərində ”Əbvabül-cinan”la I tanışlığım təəssüratı canlı şəkildə mənim hafızəmdə qalmışdır. Bütün ətraf mühiyyətə nifrət, həyatın sevincinə qapılmağa meyilsizlik, fəaliyyət, ümumi qüvvə və coşğunluğun zəifləməsi. Bax qəzvinli vəzizin əsərini oxuyarkən mən bunları hiss etdim” (24).

Həmin əsərin nöqsanlı cəhətlərindən biri də forma zəifliyi və köhnəliyi idi. M.Şahtaxtlının fikrincə, nəinki əsərin bütün mətni, hətta hər cümlə ayrıca fikir ifadə etməli, sözcüklüyə yer verilməməlidir. Əsərin məziyyəti I növbədə insanların fikirlərini bir-birinə çatdırma bilməsindədir. Lakin ”Nisab”, ”Tərəssül”, ”Xəzan-bahar” əsərlərində müəlliflər oxucunun gözüne kül üfurməklə məşğul olmuş, mənə bu toz boğanağının içində itib batmışdır. Görkəmli maarifçi bu dəbdəbəli yazı üsulunu uşaq mütləsi üçün ona görə zərərli sayırdı ki, müəlliflər bütün diqqəti ifadələrin, cümlələrin dəbdəbəli çıxmasına vermiş, mətnin mənə və məzmununu unutmuşlar. ”Əbvabül-cinan”da Məhəmməd Rəfi gurultulu sözlərin ardınca qaçmış, bütün əsər hər hansı dini qəzetin baş məqaləsinə çevrilmişdir. Nəinki dəftərxana yazışmaları haqqında məlumat verən ”Tərəssül”, fars dilində işlənən ərəb sözlərinin lüğətini uşaqlara öyrətmək məqsədi güdən ”Nisab”

kimi əsərlərdə, hətta İran tarixinə həsr olunmuş inşalarda belə bir məzmunuzluq qabarıq şəkildə nəzərə çarpır.

”Tarixi-möcmə” əsəri də ona görə Şahtaxtlını təmin etməirdi ki, əsərdə müəllif bütün fikrini qafiyə seçib düzməyə, xalq dilində istifadə olunmayan köhnə fars və ərəb sözlərini tapıb işlətməyə, bu yolla əsərini üslubca dəbdəbəli etməyə vermiş, beləliklə, mənə ifadə etmək, mühakimə yürütmək, xalq mənalı fikirlərlə qidalandırmıyaq kimi vacib bir cəhət arxa plana keçmişdir. Alim fikir və ideyanın azlığını, sözün çoxluğunu, ümumiyyətlə, fars ədəbiyyatının bu qəbilədən olan nümunələri üçün xarakterik cəhət sayırdı.

Naməlum bir müəllif tərəfindən qələmə alınmış ”Xəzan-bahar” əsəri bir sıra görkəmli adamların həyatından götürülmüş hekayətlərdən ibarətdir. Bu hekayələrin qəhrəmanları bir qayda olaraq əvvəl qəmli vəziyyətə düşür, mənəvi böhran keçirir, axırda xoşbəxtliyə qovuşurlar. Novellanın əvvəlində qəhrəmanın həyatının qışı, axırda isə baharı təsvir olunduğuna görə əsər ”Xəzan-bahar” adlanır. Müəllifin yazdığından məlum olur ki, o topladığı faktları və öz fikirlərini ədəbi formaya salarkən I növbədə hekayətlərə dəbdəbəli bir üslub verməyi, bəlağət və fəsaahəti artırmağı nəzərdə tutmuş, bununla da əsərin bədii dəyərini xeyli azaltmışdır, məzmun dəbdəbəli ifadələrin içində əriyib itmiş, əsər söz yığınınna çevrilmişdir.

Şərq xalqlarının tarix və mədəniyyətinin gözəl bilicisi M.Şahtaxtlı bütün yaradıcılığı boyu müsəlman Şərqinin taleyi ilə maraqlanmış, daim şərq xalqlarının ədəbi dünyasında özünü göstərən yenilikləri diqqətlə izləmişdir. Ərəb-fars dilləri sahəsindəki dərin biliyi onun Şərq ədəbiyyatına marağının əsasını təşkil edirdi. Ona görə də ”Müsəlmanlarda məktəb həyatı” seriyasından yazdığı ”Bellesterik əsərlər” adlı məqaləsində o, şərqin iki dahi şairinin –Sədi və Hafiz yaradıcılığına nəzər salmış, onları rusdilli oxucuya sevdirməyə çalışmışdır. Bu ədəbi simaların bədii yaradıcılığına yüksək qiymət verən ədib bununla yanaşı məktəblərdə ədəbiyyat fənninin tədrisində ancaq bu şairlərin əsərləri ilə kifayətlənməyi məqsədəuyğun hesab etməirdi. O dövrün qabaqçıl maarifçilərindən olan M.F.Axundzadə, H.Zərdabi, N.Vəzirov, Z.Marağayi, F.Köçərli kimi M.Şahtaxtlı da bu şairlərin əsərlərini uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun gəlmədiyini nəzərə çatdırırdı. M.Şahtaxtlı Sədinin dünya ədəbiyyatındakı yerindən bəhs edərkən

yazırdı: "İndiki vaxtda Avropanın universal marağı sivil dünyanın idrak dairəsini o qədər genişləndirmişdir ki, o insan təfəkkürünün müəyyən əhəmiyyət kəsb edən bütün əsrlərini əhatə edir, bu əsrlərin yer kürəsinin hansı bir güşəsində yaşayan hansısa bir xalqa mənsub olmasından asılı olmayaraq Sədinin kitabı ədəbiyyatı olan bütün dünya xalqlarının əqli nailiyyətinə çevrilmişdir".

Müəllifin "Bustan" əsərini də təhlil edən M.Şahtaxlı bu hikmət kitabının (Gülüstan) doğru olaraq hicri 656, miladi 1265-ci ildə qələmə alındığını göstərir. Əsərin ədəbi-bədii əhəmiyyətini və ona xas olan didaktikanı, mənəvi keyfiyyətləri, humanizm ideyalarını yüksək qiymətləndirərək maarifçi ədib yazırdı: "Sədi yaradıcılığında əxlaq həmişə fəlsəfi mahiyyətlidir, o heç zaman mənəviyyatı dindən asil vəziyyətdə təsvir etmir".

Məqələdə öteri şəkildə də olsa bütün xalqların və bütün dövrlərin yüksək təfəkkür sahibi Sədinin tərcümeyi-hal faktları haqqında oxucuya məlumat verilir. Məqalə müəllifi qeyd edir ki, Sədi səlib yürüşləri dövründə yaşamışdır. Suriyada əsir düşən böyük sənətkar qul kimi bir müsəlmana 10 dinara satılmışdır. Həmin ərəb də onu öz qızı ilə evləndirmişdir. M.Şahtaxlı "Gülüstan" əsərini oxuculara geniş şəkildə aşılamaq üçün onu 8 bölməyə ayırır: 1. Hökmdarların həyatı; 2. Dərvişlərin adətləri; 3. Nəfsi qorumağın üstünlüyü; 4. Susmağın faydası; 5. Məhəbbət və həvəs; 6. Qocalığın zəifliyi; 7. Tərbiyə; 8. Söhbət zamanı ədəb qaydalarına riayət etmək.

Görkəmli publisist bu bölmələr üzrə hərəsindən bir hekayət seçib bilavasitə orijinaldan tərcümə edərək oxuculara nəql edir.

Müəllif Hafiz poeziyası haqqında da bir şərqşünas kimi qiymətli fikirlər söyləmişdir. O yazır: "Siz müsəlman Şərqində elə bir adam tapa bilməzsiniz ki, savadı olmasa belə, Hafiz şeiriyyətindən əzbər bilməmiş olsun". Müəllif böyük diqqətlə Hafiz yaradıcılığını təhlil edərək tam doğru şəkildə Hafiz poeziyasının ayrı-ayrı məqamlarına yüksək qiymət verir. O, şairin əsrlərindəki ideya dərinliyinə, şeirlərinin lirizminə, insan duyğularının ən incə çalarlarını ilhamla tərənnüm etməsinə, şairin poetik dilinin gözəlliyinə, şeirlərinin ahəngdar və musiqili olmasına, parlaq bədii ifadə vasitələrindən istifadəsinə xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Müəllifin həmin publisistik məqaləsində (Müsəlmanların məktəb həyatı) tədris, milli təhsil məsələlərinə də geniş yer verilmişdir. Böyük ədib və mühərrir oxucularına dünyada dünyəvi təlim və təhsilin inkişaf səviyyəsi ilə bir zamanda Qafqazda müsəlman məktəbi adlansa da köhnə mollaxana və mədrəsələrdə ənənəvi təhsil sisteminin davam etdiyini və bu məktəblərdə orta əsrlərin sxolastik təlim və tərbiyə üsulunun hökm sürdüyünü acı-acı, ancaq təfsilatı ilə şərh və izah edir. O, dövlətin bu işlərə diqqət yetirmədiyini, bu bölgədə maarif işinin başlı-başına buraxıldığını kəskin şəkildə tənqid edir. Müəllif hər şeydən əvvəl, diqqəti ona cəlb edir ki, müəllim sözü ədəbi dildə mövcud olsa da, müsəlman məktəblərində xalq arasında bu mənada molla terminindən istifadə edilir. Burada tədrislə, maarif işi ilə məşğul olan molla dövlət tərəfindən maaş almıdığı, ancaq valideynlərin vəsaiti ilə yaşadığı da oxucunun diqqətinə, nəzərinə çatdırılır. Mollaxanaların bir növ məktəb hazırlıq mahiyyəti daşdığını, bu tədris müəssisələrinin dözülməz antisanitar vəziyyəti, natəmizliyi, tədris üçün yararlı olmayan binalarda yerləşməsi, burada orta əsrlərə aid cəza vasitələrindən (falaqqa) istifadə, savadlanmaq adına ancaq "Qurani-kərim" tədris edildiyi göstərilir. Müəllif oxucuda mollaxanalardakı tədris işi haqqında aydın təsəvvür yaratmaq məqsədilə sinif otağının vəziyyəti, orada molla döşək üstündə necə oturması, intizamsız şagirdləri necə tənbeh etməsi, onun heç bir proqrama riayət etməməsi, ancaq dini mətnləri öyrətməklə məşğul olmasından ətraflı bəhs edir.

Məqələnin əvvəlində oxucuda mollaxana və mədrəsədə tədrisin vəziyyəti haqqında dolğun təsəvvür yaratmaq üçün bu məktəblərdə iş prosesi haqqında məlumat verilir: saat 11-də yemək üçün fasilə verilir, V gün istirahət günüdür, yay tətili olmur, Ramazan ayında dərslər dayandırılır, bayram günlərində bir gün istirahət edilir, ancaq Novruz bayramında şagirdlərə 3-4 gün istirahət verilir. Müəllif qeyd edir ki, şagird Qurani yaxşı mənimsəyib başa çıxanda molla şagirdə bir sille vurur. Bu sille onun ixtisasını yaxşı başa çatdırmasının əlaməti hesab olunur. Bu bir növ ixtisas şəhadətnaməsi, attestatı mənasını ifadə edir. Xalq arasında usta silləsi yemiyib ifadəsi də buradan meydana gəlmişdir.

Mollaxana təhsili üç sinifdən ibarət olur: I sinifdə Quran oxumaq öyrədilir, bu iki il çəkir, II sinifdə fars dili və ədəbiyyatı keçilir. Bu 5-6 il sürür, III sinifdə ərəb qrammatikası tədris olunur, bu da 5-6 il davam edir. Şagird təxminən 19-20 yaşına çatanda məktəbi, mollaxana təhsilini başa vurur. Silsilə məqalənin Əlifba adlı qismində müəllif ərəb əlifbasının tədris işini çətinləşdirdiyini izah etmək üçün onun ərəb dilinin fonetikasına, səs sisteminə uyğun olaraq yaradıldığını, bu əlifbadan istifadə edən fars və türklərin öz dillərindəki bəzi samitləri ifadə etmək üçün (p, j, ç, q, sağır nun) hərfi işarələr artırıdqlarını elmi şəkildə əsaslandırır. Bu samit hərflər məktəb dərslərlərində yazılmasa da, fars və türk mənşəli sözlərin yazılışında istifadə olunmaqdadır. Müəllif göstərir ki, ərəb əlifbasının 28 hərfi işarəsi var, bu hərflərdən ancaq 17-si müstəqildir. 17 hərfin üstünə və ya altına nöqtələr əlavə etməklə 28 hərf meydana gəlmişdir.

Bu təsvirinə müəllif aşağıdakı şəkildə yekun vurur:

“Внимательное чтение описания арабской азбуки... покажет читателю знакомому относительно достоинств, которые требуются от целесообразной азбуки, с взглядами современных педагогов и вообще сторонников просвещения, ожидающих народов от наибольшего распространения путем книгопечатания в народных массах здравых идей и полезных знаний – причины, по которым образованным людям среди знатков обитателей Востока арабская азбука не нравится” (3. s. 251).

Həmin silsilə publisistik məqalələrinin əsasında böyük maarifçinin ana dilində tədris ideyası dayanır. M.Şahtaxtlının bu dövrə aid pedaqoji irsində təhsilin ana dilində aparılması fikri mərkəzi yerlərdən birini tuturdu. Ana dilinin təlimi roluna xüsusi əhəmiyyət verən M.Şahtaxtlı təhsilin yalnız ana dilində aparılmasını zəruri hesab etmişdir. O yazırdı: “İbtidai məktəb yalnız təhsilin ana dilində aparıldığı zaman yaxşı nəticə verir”. Ədib qeyd etmişdir ki, məktəbdə verilən elmi biliklərlə tanışlıq üçün ana dili əsas vasitədir. Şagird ana dili vasitəsilə birbaşa təlimin məzmununu ilə tanış olmağa, ona yiyələnməyə başlayır. Ana dilinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə M.Şahtaxtlı bir neçə dərs vəsaiti də tərtib etmişdir. Məhəmməd ağa Şahtaxtlı təlimin xarici dillərdə aparılmasını böyük qüsur hesab edərək yazırdı: “Tədrisin xarici dildə aparılması ayrı şeydir. Burada müəllim əvvəlcə

şagirdləri özünün fikrini anlamağa, sonra isə dərslərdə olan elmi biliklərlə tanış olmağa hazırlamalıdır. Şagirdin xarici dildə mənimsəməyi bacarması və müəllimin sualına cəldliklə cavab verməsi üçün o, ona yad olan dili əsaslı şəkildə bilməlidir. Bunun üçün yəni başqa dildə fikirləşmək qabiliyyəti əldə etməsi üçün isə minlərlə söz, çoxlu qrammatik qaydalar öyrənmək, fikri xarici dil ilə ifadə etmək üzərində uzun müddət çalışması lazımdır (11, s. 278).

Müəllifin qeyd etdiyi kimi, buna yalnız təlim keçilən dildə uzun zaman şifahi çalışmalar aparmaq yolu ilə nail olmaq olar. Şagird ibtidai savad məktəblərində ana dilinə yad olan bir dilin sözlərini yalnız sinifdə müəllimdən eşidir. Elə bu səbəbdən də heç vaxt müəllimin dilini düzgün başa düşə bilmir. Buna görə də ona kifayət qədər məlum olmayan metodlarla verilən elmi bilikləri də düzgün mənimsəyə bilmir. Beləliklə, məktəb illəri gəlib keçir, şagird ona yad olan dili pis mənimsəyir və məktəbi tərk edir. Təhsilin xarici dillərdə aparılmasının zərərini sübut edən Məhəmməd ağa Şahtaxtlı ibtidai təhsil ana dilində olmalıdır ideyasını geniş təbliğ etmişdir. O düzgün təşkil edilmiş ana dili məktəbi üçün lazım olan qaydaları da müəyyən etmişdir. Şahtaxtlı Avropa qaydasında məqsədə uyğun təşkil edilmiş Azərbaycan məktəbləri üçün ana dilində dərsləklər tərtib etmək fikrini irəli sürmüşdür. Hətta Şahtaxtlı müvafiq rus məktəblərində belə istifadə edilən dərsləkləri də ana dilinə tərcümə etməyi təklif etmişdir.

M.Şahtaxtlının ana dili məktəbinin təşkili üçün irəli sürdüyü mühüm məsələlərdən biri də ərəb əlifbasından (bu haqda yuxarıda az-çox məlumat vermişdik) xilas olmaqdır. O yazırdı ki, Azərbaycan dilində müvafiq dərsləklərin olmaması, mollaların pedaqoji təhsil almış xalq müəllimləri ilə əvəz edilməsi də məsələni tamamilə həll etmir. Çünki ərəb əlifbasının qüsurları üzündən ana dili məktəbləri təlim-tərbiyə işinin nəticəsinə görə lazımı səviyyəyə qalxa bilməz”.

Məhəmməd ağa Şahtaxtlı ərəb əlifbasını dəyişdirməyi bütün müsəlman aləminin işi hesab edirdi. Onun 1902-ci ildə “Sövti şərq əlifbası” 1903-cü ildə “Məhəmməd ağa xətti” başlıqları altında nəşr etdirdiyi əsərləri ərəb əlifbasını sadələşdirmək yolunda çəkdiyi zəhmətin bariz nümunəsi idi. O milli sözləri yazmaq üçün ana dilində əlifba tərtib etməyi vacib sayırdı. M.Şahtaxtlı ərəb əlifbasını yalnız Quranı və digər kitabları oxumaq üçün saxlamağı təlim işini çətinləş-

dirən bir iş hesab edirdi. O yazırdı: "Bu şagirdlərə iki əlifba öyrətmək lazım gələr ki, bu da işi asanlaşdırmaq əvəzinə daha da mürəkkəbləşdirər".

Məhəmməd ağa Şahtaxtlı təlimdə səs üsulunun tətbiqi məsələsinə də toxunmuşdur. O, savad təlimini ərəb dilində deyil, ana dilində başlamağı zəruri hesab edirdi. Görkəmli maarifçi bununla əlaqədar yazırdı: "Məlum olmayan ərəb dilində Quranı oxutmaq şagirdin marağını zəiflədir, onları oxuduqlarının və tələffüz etdiklərinin məzmununa biganə qoyur".

Şahtaxtlı təlimin yeganə yolunu ana dilində Azərbaycan kitablarını oxumaqda görürdü. O belə hesab edirdi ki, təlimin ana dilində olan sadə kitablardan aşılınması şagirdlərdə həvəsi söndürməz, əksinə, onlarda ana dilində oxunan kitablara marağı artırmış olar. Buna görə də Şahtaxtlı uşaqlarda oxuya həvəs oyatmaq üçün şifahi xalq yaradıcılığından da istifadə edilməsini faydalı hesab etmişdir. O şifahi xalq yaradıcılığının ağızlarda gəzən, xalqın aqlını və ictimai həyatını öyrənən zəngin bir mənbə olduğunu qeyd etmişdir. Bu mənbədə dərin məzmunla malik olan nağıllar, hekayələr, zərb-məsəllər, atalar sözləri, nəsihətlər toplanmışdır. Buna görə də Şahtaxtlı məktəblərdə bunlardan qiymət üçün vəsait kimi tərtib edilməsini faydalı hesab edirdi.

Beləliklə, ana dili təlimi ideyasının inkişafında, xüsusilə də onun təcürbi olaraq həyata keçirilməsi işində M.Şahtaxtlının böyük əməyi olmuşdur. O həm də nəzəri məqalələri ilə ana dilinin təlim və tərbiyəvi rolunu müdafiə və inkişaf etdirmişdir.

Alim, hər şeydən əvvəl, bu yazı sistemində sait səsləri bildirən üç hərfi işarənin olduğunu və bunun da türkcənin sait sistemini ifadə etmək üçün çox yetərsiz olduğunu qeyd edərək göstərir ki, saitlər üçün hərfi işarələrin həddindən artıq az olmasının elə özü onu deməyə əsas verir ki, bu əlifba öz vəzifəsinin öhdəsindən gəlməyə tamamilə qabil deyildir. Bu əlifbada təkcə sait səsləri bildirən xüsusi hərfi işarələrin olmamasını müəllif ərəb əlifbasının ciddi nöqsanı, ən böyük qüsuru hesab edir.

Samit səsləri ifadə edən hərfi işarələrin həddindən artıq olması, əksəriyyətinin müxtəlif məqamlarda müxtəlif şəkillərdə yazılmasını da yazı, savadlanma üçün qüsurlu hesab edir. Müəllif bu əlifbanın çətin-

liyi üzündən hətta savadlı adamların sözlün tələffüzünü əzbər bildiyini, bu səbəbdən alınma, əcnəbi söz və terminlərin oxunuşunun böyük problem yaratdığını da nəzərə çatdırır. Müəllif ərəb əlifbasının keyfiyyət baxımından da nöqsanlara malik olduğunu, qrammatik quruluşda qəliz təsriflənmə, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmə xüsusiyyətləri olduğunu nəzərə çatdırır. Böyük ədib Avropa oriyentalistlərinin qəliz ərəb əlifbası haqqında görüşlərini də qeyd etməyi unutmur. Onların fikrincə ya bu əlifba sadələşdirilib islah olunmalıdır, ya da ondan imtina edilib başqa əlifbadan istifadə edilməlidir.

Müəllif təəssüflə qeyd edir ki, Azərbaycan dilinin xalq arasında işlənmə dairəsinin geniş olmasına baxmayaraq o hələ də kitab dili, yazı dili, ədəbi dil halına düşməmişdir. Burada ərəb əlifbasının türkcənin səs quruluşuna uyğun gəlməməsinin də rolu olduğunu qeyd edən müəllif buna baxmayaraq bütün məktəblərdə farscanın həm nəsr, həm də nəzm nümunələri asanlıqla, lügətsiz, hazırlıqsız birbaşa türkcəyə çevrilir. Farsca yazılan bu əsərlərin çoxunun da müəllifi türklərdir, onlar öz fikirlərini türkcə düşünmüş, sonra hazır fikri, ideyanı farscaya çevirmişlər. Müəllif Qafqaz və Azərbaycanda türkcənin yerinə məktəblərdə farscanın işlədilməsinin səbəbini bir də aşağıdakı amillə bağlayır: "Не трудность в выражении своих мыслей по-тюркски заставляет тюркских авторов писать по персидски, а просто рутинна не расположение ко всему новому, как бы оно необходимо ни было, и свойственная Востоку умственная бездеятельность, не допытывающиеся до причин, оснований, пользы и вреда фактов и явлений общественной жизни" (3, s. 254).

Bu geniş təsvirlərdən sonra azərbaycanlı yeniyetmənin heç vaxt ana dilində kitab və ya məktub görmədiyini də gözə çarpdıran müəllif bu geniş həcmli silsilə məqaləsinin sonunda Rusiya imperiyasında Azərbaycan türklərinin təlim tərbiyəsi, maarifi üçün tövsiyə mahiyyətli aşağıdakı tezis və düşüncələrini irəli sürmüşdür.

Böyük maarifçi 8 il Şərqi üslubunda köhnə sxolastikanın fars dilində tədrisinin azərbaycanlı gənclərin maariflənməsi üçün heç bir kömək və əhəmiyyəti olmadığını, halbuki bu müddətdə üsuli-cədid məktəblərində tam gimnaziya kursu keçildiyini göstərərək bu istiqamətdə Qori müəllimlər seminariyasının, onun İrəvan şöbəsinin mü-

hün işlər gördüyünü, türklər arasında maarifçiliyi inkişaf etdirdiyini göstərir.

Böyük maarifçi bu silsilə məqalədə ərəb və fars dillərinin qəlizliyini elmi şəkildə qələmə alaraq, ərəb əlifbasının maariflənməyə mane olmasını, bunlarla müqayisədə Azərbaycan dilinin sadəliyini, bu xalqın zəngin şifahi və yazılı ədəbiyyatını ortaya qoymaqla, dövlətin şərq siyasətinə təsir edə biləcək rus qəzetinin səhifələrində belə kəskin şəkildə çıxış etməklə, rusdilli ictimaiyyətin müzakirəsinə çıxarmaqla yuxarı dairələrə bu işin təxirəsalınmadan həll edilməsini Azərbaycan dilli məktəblərin şəkəsinin genişləndirilməsini birmənalı şəkildə anlatmağa çalışırdı.

Ona görə də Azərbaycanda maarifin bərpadə şəkili düşməsinin ətraflı təsvir və təhlilini verən silsilə məqalənin sonunda müəllif "Bəs yaxşı Azərbaycan xalq məktəbini yaratmaq üçün nə lazımdır?" Sualını qoyur və bu məqsədlə öz təkliflərini maddələr halında sıra ilə təqdim edir:

1. Məktəblərimizin yeni üsulla tədrisə keçməsi ilə xristian məktəblərində olduğu kimi əqli və mənəvi nəticələrə nail ola bilərik.

2. Azərbaycan məktəblərində heç olmazsa ibtidai təhsil ana dilində tədris edilsə müsbət nəticələr əldə edilə bilər. Çünki dil məktəbdə verilən elmi anlayışlarla tanış olmağın vasitəsidir. Şagird sahib olduğu ana dili ilə birbaşa dərslərlərin məzmununu ilə tanışlığa keçir.

3. Elementar və məqsəduyğun Avropa stilində (üsuli-cədid məktəbi) Azərbaycan məktəbinə malik olmaq üçün rus məktəblərindəki uyğun dərslərləri ruscadan Azərbaycanda dilinə tərcümə etmək lazımdır.

4. Uşaqlarda oxumağa həvəs və maraq yaratmaq üçün hələlik ancaq xalq arasında şifahi şəkildə mövcud olan zəngin nağıl, bayatı, atalar sözləri və zərb-məsəlləri, tapmacaları, hikmətli söz və ifadələri toplayıb oxu kitabı olaraq çap edib istifadə etmək. Bu nümunələr peşaqoji nailiyyətləri ilə yanaşı Azərbaycan xalqının mənəvi-ictimai həyatının öyrənilməsi üçün zəngin material verir.

5. Bu məktəblərdə işləmək üçün yeni tədris üsulunu mənimsəmiş müəllimlər lazımdır.

6. Ərəb əlifbası islah edilməlidir. Qeyri-ərəb xalqlarının dillərindəki səsləri ifadə edən milli hərflər bu əlifbaya əlavə edilsə bu ərəb

mənşəli türk əlifbası hərflərin sayına görə zənginləşər, sözlər aydın və sərbəst yazılar.

M.Şahtaxtlı XX əsrin ilk illərində "Şərqi-Rus" qəzetində maarifçi fəaliyyətini davam etdirir, tədris işinin yaxşılaşdırılmasında birinci vəzifə olaraq ərəb əlifbasının islah edilməsində görürdü. Ona görə də bu qəzetin səhifələrində usuli-cədid məktəbləri təqdir olunsada təlim işindəki bütün çətinlikləri aradan qaldırmadığı da göstərilirdi. Məsələn, M.Şahtaxtlı "Şərqi-Rus" qəzetinin 1903-cü il 42-ci nömrəsində bu münasiubətlə yazırdı: "Doğrudur, mübtədilər üçün üsuli-cədid təlim işini xeyli təxfif edir. Amma yüzdən ziyadə şəkli olan və hər dəqiqədə müxtəlif şəkllə düşən hürufata üsuli-cədid nə eyləsin".

Maarif işinə daha yaxından kömək etmək məqsədilə böyük maarifçi müfəkkir bu dövrdə "Sövti Şərq əlifbası" adlı bir kitab da yazmışdır. Təsədüfi deyil ki, M.Şahtaxtlının 1902-ci ildə Tiflisdə nəşr etdirdiyi həmin əsəri bilavasitə maarifə xidmət etdiyinə görə professor A. Abdullayev qrammatika dərsliyi adlandırmış və dərş vəsaiti kimi əsərin məziyyətlərindən bəhs etmişdir (24, s. 243).

Müəllif kitaba əlavə etdiyi "Poyasnitelnaya zapiska o fonetiçeskoy vostoçnoy azbuke" adlı (rusca və fransızca) qeydlərində fonetik əlifbanın əhəmiyyətindən, onun dilin səs quruluşunun ifadə edilməsindəki rolundan bəhs edir, bunun Qərbi Avropada xarici dilləri öyrənmək üçün yazılan ən yaxşı dərslərlərdə tətbiq olunduğunu, bunun ardınca hətta bu üsuldan ana dili təlimində də istifadə olunduğunu göstərir (12, s. 425).

M.Şahtaxtlı qabaqcıl rus ictimaiyyətinin Azərbaycana geniş maraq göstərməsini nəzərə alaraq bölgənin mədəniyyəti, adət-ənənələri, məişəti, həyat tərzi, etnoqrafik xüsusiyyətləri haqqında mətbuatda dərin məzmunlu publisistik məqalələrlə çıxış etmişdir. Bu baxımdan görkəmli publisistin "Novruz bayramı" (44), "Müsəlmanların dəfn adətləri" (51), "Müsəlmanlarda ramazan orucu" (49) kimi məqalələri diqqəti cəlb edir. Novruz bayramı məqaləsində müəllif iki xalq arasında dostluq əlaqələrini daha da genişləndirmək məqsədilə bu taxta çıxması, baharın, milli bayramın yaranması, bayram adətləri, onun qeyd olunması haqqında oxuculara publisistik bir dildə ətraflı məlumat verməyə çalışmışdır. Müəllifin verdiyi məlumatlara görə Novruz bayramı, gecə və gündüzün bərabərləşməsi 8 mart (köhnə stillə)

tarixinə təsadüf edir. Böyük təntənə ilə qeyd olunan həmin gündən etibarən hər yerdə qış yuxusuna getmiş təbiətin oyanması, canlanması mövsümü başlayır. Müəllif bu bayramın tarixinə, meydana gəlməsi dövrünə səyahət edərək onun köklərinin islama qədərki dövrlərə gedib çıxdığını göstərir. Müəllif novruzun tarixi haqqında belə bir ehtimalın olduğunu da qeyd edir ki, bu bayram imam Əlinin IV islam xəlifəsi kimi taxta çıxdığı günə uyğun gəlir. Müəllif belə bir mülahizə irəli sürür ki, imam Əlinin taxta çıxması baharın başlanğıcı ilə, 21 mart tarixi ilə uyğun gəlsə də novruzun bayram edilməsi islamın qəbulundan əvvəl də mövcud olmuşdur. Görkəmli publisist bu bayramla əlaqədar digər bir mövzuya da aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Bir sıra etnoqrafların fikrincə keçən ilin axırını çərşənbə axşamında tonqal qalanması, qada-bələdan təmizlənmək üçün odun üzərindən atlanma adəti imam Əlinin qanını almaq üçün imam Hüseyn tərəfdarlarının ümeyid xanədanına qarşı üsyana çağırmaq üçün bir siqnal mahiyyəti daşımışdır. Müəllifin fikrincə əgər çərşənbə tonqalı üsyanla bağlı olsaydı onda bu haqda ərəb mənbələri də məlumat verərdi. Amma bu fikir ancaq fars mənbələrində öz əksini tapmışdır. Ona görə də çərşənbə tonqalının üsyanla əlaqəsi məsələsini qəbul etmək məntiqə uyğun deyildir. Müəllif bu qənaətə gəlir ki, çərşənbə tonqalı novruzun islama qədərki adət-ənənəsinin izləri kimi özünü göstərir və novruz təbiətin özü kimi, baharın özü kimi çox qədimdir.

M.Şahtaxtlı "Müsəlmanlarda dəfn adətləri" məqaləsində xalqın milli xüsusiyyətlərinin maraqlı məqamları haqqında məlumat verməyə çalışmışdır. Bu publisistik məqalədə bu dəfn adətinin dini icrasının geniş təsviri deyil, eyni zamanda onun yaranma tarixi də geniş izahını tapmışdır. Müəllif dəfn zamanı iki mələyin mərhumu sorğusuala çəkəcəyi haqqındakı ruhanilərin uydurmalarına da aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Eyni zamanda dəfn zamanı ölü sahibinin çoxlu məsrəflərlə üzləşməsinin doğru bir hal olmadığını göstərir.

Görkəmli publisist "Müsəlmanlarda Ramazan orucu" məqaləsində də maraqlı məqamlara toxunmağa çalışmış, ramazanın yaranma tarixi haqqında oxuculara məlumat verməyə çalışmışdır. Rus oxucusuna məlumat verərək, müsəlmanların ramazan ayı ərzində gördüyü işlər haqqında, oruc tutanların, niyyət edənlərin bu ay ərzində gündə ancaq iki dəfə yeyib-içməyinə icazə verildiyini göstərir. Ramazan ayı

ərzində şəriətə görə ənənəyə uyğun olaraq tez-tez "Quran" surələri qiraət edilir. Bir çox halda din xadimləri bu işi öz üzərinə götürərək müsəlmanları bu işdən azad edirlər. Bu məqalədə müəllif ramazan ayında şaxsey-vaxsey mərasimlərinin keçirilməsini keçmişin qalıqları kimi tənqid edir. Müəllif eyni zamanda ramazan ayının təsərrüfat dövrünə təsadüf edəndə oruc tutmağın insan orqanizminə zərər vürməsindən bəhs edir.

M.Şahtaxtlı bu məsələlərdən, etnoqrafik xüsusiyyətlərdən ətraflı şəkildə bəhs etməklə rus şərqşünaslığına ciddi töhfə vermişdir.

M.Şahtaxtlının XIX əsrin son 25 ilindəki jurnalistlik fəaliyyətində Türkiyədə, Osmanlı imperiyasında, Yaxın Şərqdə gedən proseslər haqqında yazdığı publisistik əsərlər xüsusi yer tuturdu. Məlumdur ki, XIX əsrin səksəninci illərində M.Şahtaxtlı Tiflisdə nəşr olunan "Qafqaz" qəzetinin Yaxın Şərq üzrə xüsusi müxbiri sifətilə bölgələrə səfər edirdi, rus mətbuatı üçün dərin analitik təhlilləri ilə diqqəti cəlb edən publisistik məqalələr göndərirdi. Bu baxımdan böyük ədibin "İstanbuldan məktublar" adlı silsilə publisistik məqaləsi xüsusilə diqqətə layiqdir. XIX əsrin sonlarında 400 ildən artıq yaşlı olan Osmanlı imperiyası artıq xeyli zəifləmişdi. müstəqilliyini itirmişdi. İndi isə növbə ərəb ölkələrinə gəlib çatmışdı. Avropa ölkələri, xüsusilə İngiltərə Misir ərəblərini Osmanlıya qarşı qaldırmışdı. Türkiyə sürətlə inkişaf edən Avropa ilə ayaqlaşma bilmirdi. Osmanlı dövlətində islahatlar demək olar ki dayanmışdı, şərq despotizmi hökm sürürdü. Sultan Əbdül Həmid Məhdət paşanın konstitusiyaya islahatlarını ləğv edəndən, özünü isə aradan götürəndən sonra panislamizm hərəkatı sürətlə genişlənməyə başlamışdı. M.Şahtaxtlı bütün bu siyasi proseslər haqqında "İstanbuldan məktublar" adlı publisistik məqaləsində ətraflı məlumat verir, siyasi mənzərəni dəqiq şəkildə təsvir edir. Türk sultanları Yavuz sultan Səlimin zamanından islam xəlifəsi titulu daşıyırdı. Müəllif bu titulun artıq mənasız bir şeyə çevrildiyini göstərir. Çünki müsəlman ölkələrinin bir çoxu artıq əldən çıxmışdı. Bütün bunlarla bərabər müəllifin müşahidələrinə görə Osmanlı dövlətində maarif işi günün tələbləri səviyyəsində təşkil olunmuşdu, böyük məscidlərin yanında inşa edilən kitabxanalar inkişaf edirdi, türk dilində qəzetlər şəbəkəsi genişlənməmişdi, mühafizəkarlar ilə islahatçılar arasında mübarizə gedirdi.

M.Şahtaxtının Bakıda nəşr olunan rusca "Kaspi" qəzetinə müvəqqəti redaktor olduğu dövrdə onun publisistik fəaliyyəti daha geniş olmuşdur. Ümumiyyətlə, bu qəzetdə böyük ədibin 8 publisistik məqaləsi nəşr olunmuşdur. Həmin məqalələrdən biri xalqımızın və dilimizin adı məsələsinə həsr olunmuşdur. Bu maarifçi və publisist alimin xalqımızın inkişafı yolunda birinci növbədə onun adı məsələsi haqqında irəli sürdüyü mülahizələr diqqəti cəlb edir. Məlumdur ki, tarix boyunca xalqımız müxtəlif adlarla adlanmışdır. Bəzi vaxtlarda tatar, əksər hallarda türk, son zamanlarda isə azərbaycanlı, bəzi hallarda isə azəri şəklində ifadə edilmişdir. V.Piriyev hələ XIII əsrdə görkəmli Azərbaycan alimi Hinduşah Naxçıvaninin "Sihahül-əcəm"əsərində Azərbaycan dili termininin işlədildiyini göstərmişdir (32a). Amma bu fikirlə razılaşmaq olmaz, çünki Hinduşah Naxçıvani kitabında Azərbaycan sözünü etnonim kimi yox, toponim kimi işlətmişdir. Bilirik ki, Azərbaycan dili termini 1937-ci il repressiyasından sonra Stalinin göstərişi ilə həyata keçirilmişdir.

Bildiyimiz kimi XIX əsrin sonları, XX əsrin ilk illərində Qafqazda demokratik fikrin inkişafı üçün münbit zəmin yaranmışdı. Demokratik fikrin, ictimai-siyasi hərəkatın geniş vüsət aldığı bu dövrdə müvəqqəti Azərbaycan ziyalıları da hər şeydən əvvəl ümummilli məsələlər ətrafında geniş müzakirə açmışdılar. Bu müvəqqəti ziyalıları arasında milli birlik, milli şüur, milli dil məsələləri aktual bir problem şəklini almışdı. Bu dövrdə xalqımızın və dilimizin adı məsələsi ciddi müzakirə obyektinə çevrilmişdi. Belə ki, C.Ünsizadə, Ü.Hacıbəyli, N.Nərimanov, Ö.F.Nemanzadə, C.Məmmədquluzadə kimi görkəmli qələm sahibləri milli mənsubiyyətlə dini mənsubiyyətin fərqləndirilməsinin, terminlərin düzgün işlədilməsinin zəruriliyini təkidlə irəli sürür, müsəlman dili ifadəsinin yanlış olduğunu göstərirdilər. "Kəşkül" qəzeti hələ XIX əsrin sonlarında ilk dəfə olaraq publisistik şəkildə Azərbaycan məsələsinə diqqəti yönəltdirmişdir (12).

Bu məsələ haqqında bir filoloq alim kimi geniş araşdırma aparmış maarifçilik sahəsində böyük xidmətləri ilə tanınan M.Şahtaxtının düşüncələri diqqəti cəlb edir. M.Şahtaxtlı yaradıcılığının tədqiqi göstərir ki, bu problem hələ XIX əsrin sonlarında müzakirə obyektinə çevrilmişdi. Görkəmli Azərbaycan maarifçisi M.F.Axundzadənin layiqli xələfi olan M.Şahtaxtlı hələ XIX əsrin səksəninci illərindən

başlayaraq bu problemlə dərindən maraqlanmağa başlamış və məsələnin elmi dairələrdə öyrənilməsinə tədqiq etmişdir. Belə ki hələ 1882-ci ildə "Kavkaz" qəzetində nəşr etdirdiyi "Школьная жизнь у мусульман" adlı məqaləsində o, milli-mənəvi məsələlərə diqqəti yönəltdir, etnolinqvistik terminlərin işlənmə dairəsi, onun elmi əsaslarını ziyalıların nəzərinə çatdırırdı. Alimin bu məqaləsi onun çox erkən dövrlərdən xalqımızın adı məsələsi ilə bağlı elmi axtarışlara başladığından xəbər verir. Belə ki, o, bu əsərində müsəlman termininin semantik tutumuna diqqəti cəlb edərək yazır ki, ruslar bizə əsaslanaraq millətimizi öz adı ilə deyil, dinimizin adı ilə müsəlman adlandırırlar.

Dini mənsubiyyətlə milli mənsubiyyətin fərqli məfhumlar olduğuna əsaslanıb görkəmli maarifçi xalqı dinin adı ilə deyil, etnik adı ilə adlandırmağın daha doğru olacağını irəli sürür. Müəllif oxucuya sual verir: bizi necə adlandırmalı? Məsələnin tarixinə qısa nəzər salaraq o göstərir ki, bizi qonşularımız, xüsusilə fars və ermənilər türk adlandırırlar, amma bu termini ruslar daha çox osmanlı türklərinə aid edirlər. Tatar adlandırmaq olmaz, çünki bu söz bizdə mənfi mənada işlənir. M.Şahtaxtlı azərbaycanlıların tatar adlandırılması üzərində daha ətraflı dayanaraq göstərir ki, son vaxtlar Zaqafqaziya müsəlmanlarına onların dinlərinə görə yox, xalqlarına görə ad verməyə çalışaraq Zaqafqaziya islam əhlini Qafqazda rus dilində tatar adlandırmağa başlamışdılar. Amma bu yeniliyi heç cür uğurlu hesab etmək olmaz. Zaqafqaziya məhəmmədilərinin danışdığı dil tatar dili deyil, türk dilidir ki, o da öz növbəsində əsas dialektlərə ayrılır: osmanlı, səlcuq və azərbaycanlı türkcələri.

Zaqafqaziya müsəlmanlarının tatar adlandırılması təcrübəsinin yerinə düşmədiyi Bakıda da hiss olunur. Burada daxili quberniyaların tatarları ilə daha yaxşı tanış olan ruslar başqalarından tez hiss edirlər ki, Zaqafqaziya türkü ilə daxili quberniyadan olan tatar arasında nə qədər böyük fərq var: dilində, görkəmində, qanunlarında, adətlərində. Buradan da o irəli gəlir ki, Zaqafqaziya islam əhlini fars adlandırırlar. Əlbəttə ki, belə adlandırma da yerinə düşür. Əgər Zaqafqaziya türkü tatar deyilsə, heç fars da deyildir. Xalqlar bir-biri ilə dillərinə görə fərqlənirlər. Türk dili ilə fars dili öz aralarında tamamilə fərqlidirlər.

Zaqafqaziya müsəlmanlarını tatar adlandırmaq həm də ona görə düzgün deyil ki, bu müsəlmanların nə özləri, nə də onların yaxın qonşuları: farslar, osmanlılar, kürdlər, nə də ermənilər onları bu adla adlandırmayıblar və heç bir başqa ad haqda çətinlik belə istəmirlər. Düzünü desək, bu həтта onları təhqir də edir. Tamerlanın hücumları zamanından tatar adı moŋqol işğalçıları tərəfindən qarət edilmiş bütöv Asiyada acıqla və nifrətlə çəkilir (24).

Alim mülahizələrini davam etdirərək təəddüdlə də olsa azərbaycanlı terminindən bəhs edərək yazır: "Цельзя же навязывать народу название азербайджанец которос, для обозначения нашей национальности и теперь употребляется в этнографии и лингвистике; может быть когда-нибудь и литература, и официальный мир примут это название» (24). Bəzən müəllif bu sahədə axtarışını davam etdirib orientalizmin təsiri ilə Cənubi Azərbaycan üçün Azərbaycan türkü, şimali Azərbaycan üçün Qafqaz tatarları terminindən istifadə edir⁶. 1902-ci ildə nəşr etdirdiyi əlifbaya aid kitabında isə azəri türkü terminini işlədir (24). Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 1891-ci ildə "Kaspi" qəzetində nəşr etdirdiyi "Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı?" adlı məqaləsində alim azərbaycanlı termini üzərində dayanır. Bu terminin elmi cəhətdən əlverişli olduğunu qeyd edir (24). 1923-cü ildə yeni əlifba ilə əlaqədar yazısında da müəllifin artıq tam şəkildə azərbaycanlı termininə üstünlük verdiyini müşahidə edirik (24).

M.Şahtaxtlı eyni zamanda dilimizin adı haqqında da araşdırma aparmış və əldə etdiyi qənaətləri mətbuatda yazılı şəkildə ifadə etmişdir. Belə ki, "Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı?" məqaləsində müasir dövrdə məqbul hesab edilən Azərbaycan dili terminini Şahtaxtlı hələ o zaman bütün uyğun variantlar içərisində ən məqsədəuyğun variant hesab etmişdir. O yazırdı: "...yaxın zamanlara qədər Zaqafqaziya islam əhlini rus dilində müsəlman adlandırırdılar. Bu anlayış altında təkcə islam dininə sitayiş edənləri yox, ümumiyyətlə türk dilində danışan Rusiya Zaqafqaziyasının əhalisini nəzərdə tuturdular. Dinlərinə görə müsəlmanların belə adlandırılması müsəlmanların özlərindən qaynaqlanır. Çünki onlar indiyə qədər milli dil və din anlayışlarını itirib öz xalqlarını və öz dillərini müsəlman adlandırırlar. Zaqafqaziya müsəlmanlarını azərbaycanlılar, onun dilini isə Azər-

baycan dili adlandırmaq çox yerinə düşərdi. Böyük bir hissəsinin İrandan Rusiyanın payına düşmüş Adərbedjan (Azərbaycan) mahalı – indiki Zaqafqaziya, əhalisi də türk xalqıdır. Onlar həm şərq yazıçıları, eləcə də Avropa coğrafiyaçıları və etnoqrafları başqa adla yox, ancaq Azərbaycan türkləri adlandırırlar. Gündəlik həyatımızda xalqın adını və dilinin adını iki sözlə ifadə etmək rahat deyil: məsələn, azərbaycanlı türk və yaxud adərbedcanlı türk dili. Ona görə də Zaqafqaziya müsəlmanlarını azərbaycanlı, Zaqafqaziya türk dilini isə tatar dili əvəzinə Azərbaycan dili adlandırmaq məqsədəuyğun olardı" (24).

Göründüyü kimi, görkəmli maarifçi və publisist M.Şahtaxtlı dilimizin bu günkü adını hələ XIX əsrin sonlarında müdrik bir şəkildə müəyyən etmişdir. Ona görə də M.Şahtaxtlının zəngin dilçilik irsinin hərtərəfli şəkildə öyrənilməsi dilçiliyimiz qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir.

"TÜRKİYƏNİ NECƏ XİLAS ETMƏLİ" ƏSƏRİ

M.Şahtaxtlının o zamanın dövrü mətbuatının səhifələrində dərc olunan publisistik məqalələri mühüm ictimai-siyasi fikirlərlə zəngindir. Fars, ərəb, rus, fransız, alman və ingilis dillərini mükəmməl bilən ədib müxtəlif vaxtlarda Peterburqda, Moskvada, Parisdə, Leypsiqdə, Sorbonnada, İstanbulda yaşayarkən şərq və qərb mədəniyyətinin tarixini həvəslə öyrənirdi. Buna görə də onun publisistik irsində şərq və Qərbi Avropa mütəfəkkirlərinin ictimai ideyalarının sintezi özünü hiss etdirir. M.Şahtaxtlının siyasi publisistikası onun "Türkiyəni necə xilas etməli" əsərində, eləcə də Mirzə Melkum xan haqqında (49), "Müsəlmanlar və konstitusiya" (50), "Müsəlman həyat qabiliyyətinin böhranı" (87, s. 97-115) və başqa publisistik məqalələrində şərh olunmuşdur.

M.Şahtaxtlının maarifçilik ideyaları arasında ictimai və mədəni tərəqqi məsələsi əsas yer tutur. O, bütün ömrü boyu bu ideyanı təbliğ etmişdir. Qüdrətli publisist möhkəm əmin idi ki, bütün təbiət kimi, bəşər cəmiyyəti də daim tərəqqi və inkişaf etməlidir, həmin inkişaf prosesi dayandıqda dünyada hər şey tədriclə məhvə, ölümə doğru yoxlaşır. O, ayrı-ayrı xalqların, xüsusilə müsəlman xalqlarının tale-

yinə əsaslı tərəqqi mövqeyindən yanaşırdı. "Əsil maarifpərvər olan M.Şahtaxtlı güman edirdi ki, bəşər cəmiyyətinin tərəqqisi elm və maarifə əsaslanır... Yalnız təcrübəyə və faktların tədqiqinə əsaslanan müsbət bilikləri yaymaq, xalq kütlələrinin maarifə, öz talelərinin həllinə geniş cəlb etmək yolu ilə xalqın ictimai və milli azadlığını təmin etmək, fanatizmi, cəhaləti, xurafatı, mistik təsəvvürləri məhv etmək, ölkənin iqtisadi, siyasi və mədəni geriliyinə son qoymaq, onun tərəqqi və mədəniyyət yoluna çıxmasını təmin etmək mümkün olar" (7).

Bu baxımdan böyük ədibin "Türkiyəni necə xilas etməli" əsəri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu əsər M.Şahtaxtlının Osmanlı imperiyası, onun tarixi, bu günkü problemləri haqqında yazılmış ən qiymətli publisistik əsərlərindən biridir. Əsər fransız dilində yazılıb nəşr edilməsi ilə Avropa şərqşünaslarının, oxucularının məlumat ehtiyacını təmin etmək məqsədi daşımışdır. 45 səhifəlik bu əsər xalqımızın ictimai-fikir tarixinin ən qiymətli nümunələrindən biri olmaqla şərq despotizminin tənqidinə xidmət etmişdir. Əsərdə XIX əsrin sonlarında Osmanlı dövlətinin keçirdiyi böhran, ölkədəki hərc-mərclik, Avropa dövlətlərinin Türkiyəyə münasibəti, feodal-mütləqiyət üsul-idarəsinin çürüklüyü, şərq despotizminin mürtəcə mahiyyəti, qadın azadlığı, maarif və mədəniyyətin inkişafı kimi məsələlərdən bəhs olunur. Eyni zamanda bu əsəri ilə müəllif realist dramaturgiyamızın banisi M.F.Axundzadənin "Kəmalüddövlə məktubları" traktatında ifadə edilən maarifçilik ideyalarını davam etdirir. M.Şahtaxtlı bu əsərində qaranlıq feodalizm mühitində yaşayan şərq xalqlarını öz hüquqlarını dərk etməyə və bu hüquq uğrunda mübarizə aparmağa səsləyirdi. Bu mübarizədə məqsəd, müəllifin düşüncəsinə görə, insan kimi yaşamaq, mədəniyyətə qovuşmaq, tərəqqi edib qonşulara yetişmək üçün ilk növbədə beyinləri idrak pasından təmizləmək, azad, sərbəst fikir və mühakimə yürütmək, qorxmadan rəy söyləmək imkanı əldə etməkdən ibarətdir. "Bu fikirlərlə yaşayan xalqın yaxşı sosioloji ideaları uğrunda mətin mübarizə kimi tanınan M.Şahtaxtlının ideyaları, fəlsəfi-siyasi görüşləri böyük Fransa maarifçilərinin dünyəvi baxışları ilə sıx əlaqədə idi. XIX əsr Azərbaycan maarifçiləri tez-tez feodal qaydalarını, müstəbid dövlət idarəçiliyini, dinin mənəvi hökmranlığını tənqid edir, müsəlman Şərqinin tarixi geriliyinin səbəblərini araşdırır və yaranmış vəziyyətdən yaxa qurtarmaq üçün yollar axtarırdı-

lar. "Türkiyəni necə xilas etməli" əsəri də eyni narahatlıqdan doğan axtarışların bəhrəsi idi (4, s. 148).

Əsərdə konkret olaraq Osmanlı imperiyasında hökm sürən feodal-mütləqiyət üsul-idarəsi timsalında şərq despotizminin spesifik mahiyyəti, eybəcərliyi açıqlıb göstərilir. Görkəmli publisist bu sultanların müstəbid, zülmkar, nadan adamlar olduğunu tarixi faktlar və hadisələrlə sübuta yetirir. Mürtəcə və fanatik bir hökmdar olan sultan Əbdülhəmid saraya hər cür cahil, tərəqqinin düşməni olan vəzirləri toplayır, ağıllı, savadlı adamları isə hakimiyyətdən uzaqlaşdırır. Bunun nəticəsində islahatçı Midhət paşa məhv edildi. Sultan Tunisi Avropaya təslim etməklə Midhət paşa problemindən xilas oldu. Türkiyədə hökmdarlar, sultanlar vətənsəvar insanları məhv edir, məhbəslərdə çürüdürür. Müəllif buna örnək olaraq Namiq Kamalın "Vətən və ya Silistire" pyesinin tamaşısını göstərir. Kırım müharibəsində ölkələrini tərk edən türklərin vəziyyətini təsvir edən və bir neçə dəfə vətən sözünün təkrar edildiyi əsərin elə birinci tamaşası zamanı müəllif həbs edilərək zəncirə vurulub Kiprə sürgün edilmişdir. Səbəb müəllifin dünyada Türkiyə adlı bir ölkənin varlığını cürət edib olduğu kimi türklərə göstərməsindən ibarət olmuşdur.

Müəllif göstərir ki, sultanlar dövlət gəlirlərini göyə sovurur, bu gəlirlərin dördü üç hissəsini saray məsrəf edir, imperiyada əkilən torpaqların yarısını sultan ələ keçirir və onları öz şəxsi mülkü hesab edir. Təbii ki, büdcənin qalan hissəsi Türkiyənin nəinki sərvətlərini inkişaf etdirə bilməz, hətta hökuməti belə əldə saxlaya bilməz. Deməli, əgər belə olarsa Türkiyə təntənəli surətdə öz süqutuna doğru gedir. Sultanlar Türkiyənin süquta getdiyini aydınca dərk etsələr də, öz məhvedici israfçılıqlarını davam etdirirlər, çünki onların həyat tərzii belədir. Onların "məndən sonra hər şeyi qoy sel aparsın" şüarından başqa şüarları yoxdur (15, s. 40).

M.Şahtaxtlının fikrincə, insanlar arasında istismar vasitəsi kimi meydana çıxan din çox keçmədən ruhani despotizmi formasını alır, maddi və mənəvi tərəqqinin buxovuna çevrilir, fikir azadlığını boğur. Əsərdə vurğulanır ki, ruhanilərin xalqı istismar etmək məqsədilə əllərində bir alətə çevirdikləri din yaranandan bəri nəinki kütlələrdə istismara qarşı qəzəb və hiddət oyatmadı, əksinə, istismarın mənəvi dayağına çevrildi. Bundan başqa, əvvəla, dini etiqada görə müsəl-

manların qeyri-müsəlmanlardan üstün tutulması xalqlar arasında ni-
faq salır. İkincisi, ictimai və əxlaqi məsələlər üstündə bütün fəlsəfi mü-
bahisələr, bir sözlə fikir və düşüncə azadlığı din tərəfindən ləğv edil-
mişdir. Üçüncüsü, cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq dinin dəyiş-
məyən adət, qanun və ehkamları xalqı əziz, ətalətin təbii əsasını oldu-
ğu kimi saxlayır. Dördüncü, bəşər cəmiyyətinin özəyi olan ailəni da-
ğıdan və əxlaqsızlaşdırıcı çoxarvadlılığı türklərə din gətirdi. Bunun
nəticəsi olaraq qadınlar kobudlaşır...həmişə dörd divar arasında qal-
mağa məcbur edilən qadınlar ruh düşkünlüyü və sair sifətləri uşaqlarında da tərbiyə edirlər (35, s. 47).

Maarifçilik ideologiyasının digər nümayəndələri kimi M.Şah-
taxtı da müsəlman şərqinin mübtəla olduğu bütün ictimai bələlərin
kökünü orta əsrin dini təsəvvürlərindən miras qalmış avamlıq və cə-
halətdə axtarırdı. Dini xurafatı və cəhaləti cəmiyyətin tərəqqisi yolun-
da başlıca maneə hesab edən ədib çox doğru olaraq qeyd edirdi ki,
istismarçı siniflər xalq kütlələrinin məğribə qovuşmasının zərərini
yaxşı dərk etmişlər. "Elə buna görədir ki, hər bir hökmdar hakimiyyə-
tindən sui-istifadə edərək xalqı avamlıqda saxlamaq və liberal fikir-
lərin, elmin, Avropa mədəniyyətinin ölkəsinə daxil olmasını qadağan
etmək üçün hər cür ölçü götürür. Buna görə də milli mövcudiyətini
dərk etmək, cismani və mənəvi varlığının bu dərəcədə alçalmasının
səbəbini anlamaq üçün ona lazım olan əqli tərbiyəyə hər cür maneçilik
tərədilir, elm və təhsilin yolları bağlanılır, üzünə ağır vergi qo-
yulur, onu döyür, təhqir edirlər...Təhsilə qarşı bu yırtıcı kinin əsas
motivləri, üsul-idarənin bu yazıq türk kəndlisi ilə pis rəftarının səbəbi
budur, zülmkarlığın siyasi səbəbi budur" (35, s. 40).

M.Şahtaxtı belə nəticəyə gəlir ki, despotizmin və ruhani haki-
miyyətinin ikitərəfli zülmünün məhv edilməsi ictimai şüurun yüksəl-
məsinə, dünyəvi elmlərin inkişafına, həmrəylik ideyalarının güclən-
məsinə imkan verir və Avropanın, o cümlədən Fransanın təcrübəsi bu
fikirlərin doğruluğunu əyani şəkildə nümayiş etdirir.

"Türkiyəni necə xilas etməli" əsərində müəllif şərq xalqlarının,
həmçinin türk xalqının azadlıq uğrunda mübarizə hərəkəti taktikasını
işləyib hazırlamağa səy göstərir, bu işlərdə Avropa təcrübəsini nümunə
göstərir. Ona görə də müəllif əsərində Avropa mədəniyyət və ma-
arifinin mədhinə, hətta ideallaşdırılmasına daha çox diqqət göstərmiş-

dir. Təsadüfi deyildir ki, əsərində mövcud vəziyyətinin acınacaqlı
olduğunu tənqidi boyalarla təsvir etdiyi Türkiyənin nicat yolunu
avropalaşmasında görürdü. Avropalaşma dedikdə ədib daha çox dün-
yanın mədəni cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrinin səviyyəsinə çatmağı
nəzərdə tuturdu. Onun fikrincə, Türkiyə əhalisi öz siyasi azadlığını
dərk etmir. Buna səbəb onun maarifdən uzaq olması, mədəni səviyyə-
yə aşağı olmasıdır. Nə qədər ki, həmin vəziyyət davam edir, zülm
və istismar daha kəskin şəkildə alacaq, əməkçi xalqın güzəranı daha
ağır olacaqdır. Vəziyyətdən qurtarmağın yeganə çıxış yolu Avropa
mədəniyyətini təbliğ edərək türk xalqını maarifləndirməkdən ibar-
ətdir. Avropa maarif və mədəniyyətindən təsirlənmiş əhali öz haqqını
dərk edəcək, kimlər tərəfindən əzildiyini görəcək, mədəni səviyyəyə
inkişaf edə-edə özünün siyasi azadlığını da başa düşəcəkdir. Belə
müsbət nəticə xalqda Avropa mədəniyyətinə olan hörməti artıracaq,
real vəziyyəti anlayan, gələcəyi haqqında obyektiv düşüncə xalq
Avropa mədəniyyətinin müdafiəçisinə çevriləcəkdir.

M.Şahtaxtı "müdafiəçisi" sözünü təsadüfi işlətmirdi. XIX
əsrin sonlarında Türkiyədə qabaqcıl ziyalılar Avropa maarif və mədə-
niyyətinə böyük maraq göstərirdilər. Bu dövrdə qərb dillərinin, xü-
susilə fransız dilinin öyrənilməsi mühüm məsələ kimi ortalığa
çıxmışdı. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycanda da bu mey-
l güclənmişdi. Hələ 1850-ci illərdə böyük dramaturq M.F.Axundzadə
"Müsyö Jordan və dərviş Məstəli Şah" dramında Müsyö Jordanın
timsalında fransız mədəniyyətini Azərbaycanda təbliğ edirdi. XX
əsrin əvvəllərində isə Avropa ədəbiyyatı nümunələri birbaşa orijinal-
dan Azərbaycan dilinə tərcümə edilirdi. Görkəmli söz ustası Abbas
Səhhətin bu sahədə göstərdiyi xidmətləri xüsusilə qeyd etmək lazımdır.
Dünya mədəniyyətinin, o cümlədən Avropa ədəbiyyatının ən
yaxşı nümunələrini doğma xalqına çatdırmağı qarşısına məqsəd qo-
yan ədib fransız şairlərinin əsərlərini orijinaldan tərcümə edərək on-
ların nəşrini həyata keçirmişdi. Onun 1912-ci ildə Bakıda nəşr olunmuş
"Məğrib günəşləri" kitabına rus və dünya ədəbiyyatı klassiklərindən
etdiyi tərcümələri toplanmışdır. Kitabda fransız şairlərindən Jan
Ramo, Viktor Hüqo, Alfred Müsse və başqalarının da şeirləri
verilmişdir (4, s. 161).

Beləliklə, maarif və mədəniyyəti inkişafın ən doğru yolu hesab edən müəllif əsərində xalqın başına gələn bəlalərin səbəblərini də həmin məsələ ilə bağlayırdı. Təsadüfi deyildi ki, əsərin müqəddiməsində müəllif osmanlıların maariflənməmiş xalqlar ailəsinə daxil olmasını kitabda qaldırılan ən vacib problemlərdən biri kimi təqdim etmişdi. M.Şahtaxtlının "Türkiyəni necə xilas etməli" əsəri maarifçi publisistikanın ən dəyərli nümunələrindən biri kimi diqqəti cəlb etmişdir (87).

M.Şahtaxtlının maarifçilik fikirlərinin ən ümdə cəhəti budur ki, o müsəlman ölkələrində cəhalət və xürafatın ictimai və mədəni tərəqqiyə mənfi təsir göstərdiyini görmüş, bu mövqedən dini sxolastikanı, habelə panislamizmi cəsarətlə və əsaslı surətdə tənqid etmişdir. Görkəmli publisist müsəlmanların həyat qabiliyyətinin böhranından bəhs edərkən yazırdı: "Müsəlmanlardan bir çoxu bu böhranın səbəbini ümumiyyətlə müsəlmanlar arasında vahid etiqad hissənin zəifləməsi, xüsusən də müsəlman dövlətləri arasında qarşılıqlı köməyin olmaması ilə əlaqələndirirlər. Onlar müsəlman böhranının çarəsini müsəlmanların sıx birliyində görürlər. Panislamizm də məhz bu cür yaranmışdır. Bəziləri müsəlmanların geriliyinin səbəblərini hərbi işin nizamınsızlığında, başqaları isə idarəetmə sisteminin geriliyində görürlər. Lakin müvəffəqiyyətsizliklərimizin başlıca səbəbindən –bizim dünyagörüşümüzün geriliyindən danışanlar isə çox az tapılar (87, s. 104). Məhəmməd ağa Şahtaxtlının düşüncəsinə görə xalqların həyat qabiliyyəti, onların gücü və zəifliyi onların dünyagörüşündən asılıdır. O, Avropa xalqlarının mədəni olmasının səbəbini bunda görürdü ki, avropalılar orta əsrlərdən sonra dini dünyagörüşündən qətiyyətlə üz döndərirdilər. "Tarixin indiki ən yeni dövründə isə avropalılar real, dünyəvi, elmi dünyagörüşünə keçmişlər. İndi onlar şeyləri iki min il bundan qabaq xristianlıq düşmənlərinin gördükləri şəkildə deyil, müasir elmin göstərdiyi şəkildə görürlər. Avropalılar şeylərə real şəkildə baxdıqlarına görə həyatın bütün sahələrində böyük tərəqqiyə çatmış, qüvvətlənmiş, qüdrətli və məğlubedilməz olmuşlar. Onlar öz həyat qabiliyyəti ilə biz müsəlmanlardan üzvi surətdə üstüdürlər. "Biz müsəlmanlar isə hələ də ehkamlardan tutub qalmışıq. Bizim həyatımızın amalı heç də özümüz üçün və nəsilərimiz üçün həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq əzmində deyil, canifəşanlıqla ibadət edib

allaha yalvararaq axirət dünyasında cənnətə göndərilməyimizi diləməkdən ibarətdir" (87, s. 105).

M.Şahtaxtlı ısrarla vurğulayırdı ki, dini qanunlar xalqların həyatını idarə edə bilməz, xalqlar öz müqəddəratlarını özləri həll etməli, özlərinin həyat tərzinə uyğun qanunlar yaratmalıdırlar. Avropalılar özlərini öz taleyinin sahibi və öz həyatının qanunvericisi hesab edirlər. Həyat və qanunlar haqqında onların düzgün anlayışı vardır. Həyat durmadan inkişaf edir və bundan asılı olaraq yeni tələbat irəli sürür. Qanunlar isə həyatın gedişini tənzim edir. Buna görə də avropalılar həyatın gedişinə uyğun olaraq öz qanunlarını daim dəyişdirir və təkmilləşdirirlər. "Vaxt var idi ki, din avropalıların kainat haqqında dini təlimdən başqa ayrı təsəvvürə malik olmasına və dinin nüfuzunu təsbit etməyən qanunları həyatda tətbiq etməsinə imkan vermirdi. Lakin həqiqətə, müstəqil təfəkkürə can atan avropalılar dinin zəncirlərini qırıb cəhalətdən azad olmuşlar. İndi bəşər həyatının bütün sahələrində tamamilə sərbəst surətdə qanunlar tətbiq edirlər" (87, s. 105).

M.Şahtaxtlı şərq xalqlarının gələcəyinə dərin inam bəsləyir və müsəlman xalqlarının ləyaqətini alçaldan, onları öz təbiətinə görə mədəniyyətə qabil olmayan, mədəniyyətdən təsirlənməyən xalqlar hesab edənləri kəskin tənqid edirdi. O, qəti şəkildə inanırdı ki, biz avropalıların real, elmi dünyagörüşünü qəbul edəriksə, həyatımızı şəriətin cəmiyyətə zidd qanunlarından təmizləməkdə çətinlik çəkməyəcəyik... Müsəlmanlar təbiətən sağlam və gənc xalqlardır. Onlar hər cür zehni və fiziki əməyə qadirdirlər (87, s. 109).

M.Şahtaxtlı maarifçi görüşlərində qadın azadlığı məsələsi çoxarvadlılığın və qadını cəmiyyətdən təcrid edib qapalı vəziyyətdə saxlanmasının tənqidi geniş yer tutur. Diqqətəşayandır ki, Azərbaycan maarifçisi qadınların hüquqsuz vəziyyətini də islam dini ilə əlaqələndirir. Böyük ədib şəriətin çoxarvadlılığa yol verməsini pisləyib bunun zərərli olduğunu hiddətlə qeyd edərək yazır ki, "çoxarvadlılıq qadınların insani ləyaqətini təhqir edir. Bir neçə arvadı olan kişini öz arvadı ilə mütəqabil məhəbbət və ehtiram hissləri ilə bağlı olan əsl ər adlandırmaq olmaz. Burada yalnız ər in istibdadı və arvadların öz ərinə ixtiyarsız itaətkarlığı mövcud ola bilər. Analarından nümünə götürən övladlar da öz atalarına itaət edir, öz analarına qarşı isə ataları kimi kobud olur, etinasızlıqla rəftar edirlər. Müxtəlif analardan

bir atanın övladı olan uşaqlar arasında və bir ərın arvadı olan qadınlar arasında düşən kəskin ədavət daim davam edir və nəsil-dən-nəslə keçir (87, s. 110-111).

M.Şahtaxtlının fikrincə, çoxarvadlılığın ən zərərli nəticələrindən biri budur ki, çoxarvadlılıq əhalinin artmasına mane olur, nəsillərin səhhətini pozur, çünki çoxarvadlı kişi zəif, sısqqa, süst uşaqlar törədir, bununla da xalqın cansağlığına və millətin əmək qabiliyyətinə ziyan vurur. M.Şahtaxtlı qadının cəmiyyətdən təcrid edilməsini kəskin tənqid edir. O dərin hiddət hissilə qeyd edir ki, "qadının qapalı vəziyyətdə saxlanması ona qarşı hörmətsizlik nöqtəyi-nəzərindən çoxarvadlılıqdan da bədtərdir. Qadının qapalı vəziyyətdə saxlanması onu köləyə çevirməklə yanaşı cansız bir cisim halına salır. Öz arvadını dörd divar arasında saxlayan müsəlmanlar belə düşünülər: bir halda ki insanlar öz qızılı özgələrinkindən gizlədirlər, bəs mən nə üçün öz arvadımı gizlətməyim?" (87, s. 112).

M.Şahtaxtlı insanın təbii azadlıq hüququ haqqında, xalq hakimiyyəti, parlament haqqında ideyaları, xalq öz ictimai həyatı üçün lazım bildiyi qanunları özü verməlidir və sair ideyalara da publisistikasında geniş yer ayırır.

M.ŞAHTAXTLININ PUBLİSİSTİKASINDA TÜRK ROMANÇISI ƏHMƏD MİDHƏT ƏFƏNDİ VƏ QRAF LEV TOLSTOY ƏLAQƏLƏRİ

XIX əsrdə Azərbaycan və rus ictimai həyatında qabaqcıl Avropa mədəniyyətinin təsiri yavaş-yavaş özünü göstərməyə üz tuturdu. Yuxarı təbəqələrin, ziyalılardan davranış və yaşayış tərzinə nüfuz edən bu proseslər, qərb mövzusu həyatın güzgüsü olan ədəbiyyatda da ilk yansımalarını göstərirdi. Hələ 1850-ci illərdə görkəmli Azərbaycan dramaturqu M.F.Axundzadə "Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah" piyesində Avropa mədəniyyəti mövzusunun gündəmə gətirmişdi. Sonralar M.S.Ordubadi "İki çocuğun Avropaya səyahəti"(1908) və "Rzaçulu xan firəngiməab" romanlarında, eləcə də Üzeyir Hacıbəyli "O olmasın bu olsun" komediyasında bu mövzuya toxunmuşdu. Lev Tolstoy "Hərb və sülh" romanının ilk səhifələrini fransızca qələmə

almışdı. M.Şahtaxtlı da klassiklərimizin bu ənənəsini davam etdirirdi. O, Avropada təhsil görmüş açıq fikirli ziyalı, maarifçi bir şəxsiyyət idi, şərq cəmiyyətinin inkişafını Avropa mədəniyyətinə sahib olmaqda görürdü. Bu baxımdan o dövr türk ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, Avropa mədəniyyətinə önəm verən, bu ictimai rühiyə çox yaxından bələd olan Əhməd Midhət Əfəndinin yaradıcılığı, əsərləri Şahtaxtlının diqqətini xüsusilə cəlb edirdi. Hələ 1882-cü ildə İstanbulda yaşayarkən "Novoe obozrenie" qəzetində nəşr etdirdiyi, Türkiyə dövləti üzrə çox dəyərli təhlillərlə süslənmiş qiymətli publisistik əsəri sayıla bilən "İstanbuldan (Konstantinopol) məktublar" adlı silsilə publisistik məqalədə Osmanlı dövlətinin mədəni-siyasi həyatı, maarif və dil məsələləri şərh olunur, rusdilli oxuculara təqdim olunurdu. Məqalədə Osmanlı dövlətinin tarixində Tənzimat dönəmində özünü göstərən dil, mədəniyyət proseslərindən, bu sahədə baş verən hadisələrdən bəhs olunur, yenilikçilərlə mühafizəkarlar arasında gedən mübahisə və müzakirələr göstərilir. Bu yazıda o eyni zamanda ölkədə yenilikçilərin nümayəndələrindən biri kimi böyük nüfuz sahibi olan bir ziyalı olaraq "Tərcümani-həqiqət" qəzetinin baş redaktoru- Əhməd Midhət Əfəndi haqqında məlumat verirdi (15, s. 301).

"İstanbuldan məktublar" silsilə yazısının üstündən uzun illər keçməsinə baxmayaraq M.Şahtaxtlı Ə.M.Əfəndinin yaradıcılığına yenə böyük maraq göstərirdi. Türk romançısının yaradıcılığı ilə əlaqədar yazdığı məqalələrdə Ə.M.Əfəndinin yaradıcılığına, bəzi əsərlərinin təhlilinə geniş yer ayırır, onu Cənubi Qafqazda, Tiflisdə nəşr olunan "Novoe obozerenie" qəzetinin rusdilli oxucularına tanıdır.

Təsədüfi deyildir ki, M.Şahtaxtlı iki məqaləsini - "Pered anafemoy" və "Tureskiy mislilə o Evropeyskiy sosialnoy jizni i o qr. Tolstom"- məqalələrini Əhməd Midhət Əfəndinin yaradıcılığına həsr etmişdir.

Burada bir haşiyyə çıxaraq qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı ziyalılarının da həyatında həmin dövr qərb mədəniyyətinin təsiri ilə əlamətdar olmuşdur. Tənzimat dövründə qərb mədəniyyəti düşüncəsi Osmanlı dövlətinin ziyalılarını da məşğul edən bir mövzuya çevrilmişdi. Türk ədəbiyyatının ilk roman yaradıcılarından olan Əhməd Midhət Əfəndi də bir sıra roman və pyeslərində Avropa həyat tərzinə, mədəniyyətinə müraciət edir, qərb mədəniyyəti ilə Osmanlı dövləti-

nin mənəvi-ictimai dəyərlərini qarşılaşdırırdı. Ədib bu həyat tərzinin müsbət cəhətlərini təqdir edir, eyni zamanda onun bəzi yanlış cəhətlərinə də türk ictimaiyyətinin diqqətini yönəldirdi. Ədibin əsərlərində Avropa heyranlığının mənsi tərəfləri də geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Belə ki, onun "Selatin bey ile Rakım efendi" əsərində Felatin bey, "Letaife-rivayət" silsiləsindən çıxan "Bekarlık sultanlığını dedin" də Sururi əfəndi, "Parisdə bir türk" əsərində Zeka bey surətləri, obrazlarının qərib mədəniyyətinə maraqları üzdəndir, səhvidir. Onlar "bu sebeple kılık-kıyafət, eglence, görgü bakımından Batıyı kendilerine örnek alırlar. Kendi toplum değerlerini tam olarak bilmezler, dolayısıyla ne tam doğulu, ne de tam batılıdırlar. Çalışıp para kazanma gayretleri yoktur, çünkü mirasiyededirler, az-çok fransızca bilirler, Beyoğlu ve çevresinde yaşarnayı tercih ederler, çapkındırlar" (9).

Əsas mətləbə keçmədən əvvəl türk ədibi Əhməd Mithət Əfəndinin həyatı və yaradıcılığı haqqında oxuculara qısa məlumat vermək istəyirik. Kimdi Əhməd Mithət Əfəndi?

O, 1844-cü ildə İstanbulda doğulmuş, 28 dekabr 1912-ci ildə eyni şəhərdə dünyasını dəyişmişdir. İstanbul Misir Çarşısı tacirlərindən Hacı Süleyman Ağanın oğlu Əhməd kiçik yaşlarında atadan yetim qalır. 1854-cü ildə Vidində xidmət edən böyük qardaşı Hafiz Əli Ağanın yanına göndərildi. Təhsilinə burada başladı. 1857-ci ildə ailəsi ilə birlikdə İstanbula döndü. Misir Çarşısında bir tacirin dükanında satıcı işlədi. Qardaşının tabeliyində çalışdığı Mithəd Paşanın yanında işə girdi. Mithəd Paşa 1861-ci ildə Niş Valisi təyin olunduğu zaman o, qardaşı ilə birlikdə Nişə getdi. Rüşdiyəni orada bitirdi. Rusçuqda Tuna Vilayəti dəftərxanasına məmur olaraq girdi. Çalışqanlılığı ilə Mithəd Paşanın rəğbətini qazandı. Paşa ona öz adını verdi. Bu arada özəl dərslər alaraq Fransızcasını inkişaf etdirdi. 1866-cı ildə tərcüməçi olaraq getdiyi Sofiyada evləndi. "Tuna" qəzetinin baş yazarı oldu. 1869-cu ildə Mithəd paşa ilə birlikdə Bağdada getdi. Vilayət mətbəəsi və rəsmi vilayət qəzeti "Zevran"ın müdiri oldu. İlk kitabı olan "Hecayi- Əvvəl" adlı dərslər kitabını burada yazdı. 1871-ci ildə qardaşı vəfat etdikdən sonra İstanbula döndü. Taxtaqaladakı evinin altına balaca bir mətbəə quraraq yazdığı kitabları nəşr etməyə başladı. Bir yandan da "Bəsirət" qəzetinə yazılar yazdı. 1872-ci ildə Namiq Kamal ilə tanış oldu. "Devir" və "Bedir" adlı iki qəzet çıxardı.

Bu qəzetlər bağlandıqda "Dağarcıq" və "Kırkambar" dərgilərini nəşr etdi. Bu dərgilərdə çıxan yazılar səbəbindən Namiq Kamal, Ebüzziya Tevfik kimi yazarlarla birlikdə Rodos'a sürgünə göndərildi. 3 il qaldığı Rodosda Mədrəseyi- Süleymaniyyə adlı bir məktəb açib dərslər verdi. Sultan V Muradın əfv fərmanının elanı ilə 1876-cı ildə İstanbulla döndü. 1876-cı ildə "İttihat" qəzetini nəşr etməyə başladı. Müxalif tutumunu yumuşaldaraq II Əbdülhəmidə yaxınlaşdı. Dövlətin rəsmi qəzeti "Təkvim-i Vaka"yı və dövlətin nəşriyyatı olan "Matbaai-Amirə"nin müdürü təyin olundu. 1878-ci ildə Osmanlı Sarayının dəstəyi ilə "Tərcümani- həqiqət" qəzetini yaratdı. 1888-ci ildə İsvəcədə toplanan şərqsünaslar Kongresinə qatıldı. 1895-ci ildə "Sabah" qəzetində yayınlanan "Dekadanlar" başlıqlı yazısıyla "Sərvəti- Fünun"u tənqid etdi. Bununla əlaqədar ədəbi çevrələrdə narazılıq meydana gəldi. Yazıçılıqdan əl çəkmək məcburiyyətində qaldı. Ölümünə qədər Darülfünunda "Dünya tarixi" və "Dinlər tarixi" dərsləri dedi, xeyriyyə cəmiyyətlərində çalışdı.

Əhməd Mithət Əfəndi xalq və xidmət adamıdır. Tənzimat dönəmində, yeniləşmə hərəkatını ən geniş anlamda gerçəkləşdirən sə-nətkərdir. Əsərlərini xalqın maarifi, mədəni inkişafı üçün yazmışdır. Bu məqsədlə roman, hekayə, dram kimi çox fərqli janrlarda əsərlər qələmə almışdır (1). Heç bir sənət mənfəəti güdmədən yazmışdır. Xalqı maarifləndirmək məqsədi güddüyündən dönməsinə görə sadə bir dildən istifadə etmişdir. Bu səbəbdəndir ki, kitablarında və qəzet yazılarında çox böyük oxucu kütləsinə malik olmuşdur. O, həyatını qələmi ilə qazanan ilk türk yazıçısıdır. Əyləndirərək öyrətməyi qarşısına məqsəd olaraq qoymuşdur. Əsərlərində oxucularına əxlaqi rəhbərlik edərək yaxşını, pisi, doğrunu, yanlışını ayırd etmiş; qəhrəmanlarının yaxşılarını xoşbəxtliyə qovuşdurmuş, pisləri cəzalandırmışdır. İlk əsərlərində romantik, daha sonrakı əsərlərində naturalist istiqamət qabarıq gözə çarpır. Əhməd Mithət Əfəndi qəzetçi olaraq da diqqəti çəkir; qəzetlərin nəşri, düzəliş və yazarlıq kimi işlərini özü görmüşdür. Onun publisistik məqalələri içərisində M.Şahtaxtının da diqqətini çəkən təxminən yeddi məqaləni əhatə edən "Rus ədəbiyyatı və Avropa, yaxud ədib Tolstoydan bir xülasə" silsiləsi (85) mövzumu baxımından diqqəti cəlb edir.

Onu da qeyd edək ki, Ə.M.Əfəndi dünyanın müxtəlif dillərindən, xüsusilə fransız və rus dilindən türk dilinə bir sıra əsərlər tərcümə etmişdir. Ə.M.Əfəndi ədəbi əsərlərində olduğu kimi digər publisistik yazılarında da müasirləşmə, avropalaşma yolunda önəmli addımlar atmış cəmiyyətləri oxucusuna tanıtmığı bir vəzifə bilmişdir. XIX əsr rus ədəbiyyatının məşhur nümayəndəsi Lev Tolstoyun "Maarifin meyvələri"(plodi prosvesheniya) əsəri də onlardan biridir. Lev Tolstoyun 1889-cu ildə qələmə aldığı həmin əsər müasirləşmə dövrünə qədəm qoyan Rusiyada Avropa həyat tərzinə meyilli, həvəsli alafraq obrazlar, xarakterlər baxımından ustad sənətkarın diqqətini cəlb etmişdir. Müəllif həmin əsəri hətta türk dilinə "Esmarı-fünun" adı ilə çevirmişdir.

Tərcümə üçün Ə.M.Əfəndinin Lev Tolstoyun həmin əsərini məqsədlə seçdiyini də deyə bilərik. Hələ 1884-cü ildə yazıb çap etdirdiyi "Əcayibi-ələm" romanında Əhməd Midhətin Sübhü və Hicabi adlı roman qəhrəmanlarını Rusiya səyahətinə çıxarması da bu baxımdan müəyyən məna ifadə edir. Yazıcının məqsədi Rusiya kimi mədəniləşmiş, müasirləşmiş bir ölkəni oxucuya tanıdaraq oranın tarixi, ictimai həyatı, şəhər quruluşu, əxlaqi dəyərləri haqqında məlumat verməkdir. Bununla əlaqədar ədib göstərirdi ki, bəşəri tərəqqinin bizim məmləkətimizdə görüldüyü dərəcədən ibarət olmadığını anlamaq çətin bir şeydirmi? Bunca yeni ixtiraların hansı tərəfdən gəldiyini düşündüyümüz kimi bizim təməddünə malik ölkələr ilə qeyri mütəməddinə arasında bir "faslı-müştərək" təşkil etməkdə olduğumuz öz-özünə aydın olar. Hər şeydən əvvəl, mədəni ölkələri görməli və mədəni tərəqqinin yetişmiş olduğu mərtəbəni mütləq anlamalıyıq (2, s. 34).

O, "Rus ədəbiyyatı və Avropa, yaxud ədib Tolstoydan bir xülasə" adlı məqalələr silsiləsində (7 məqalə) Avropalaşma haqqında, "Lev Tolstoyun Maarifin meyvələri" adlı pyesi haqqında düşüncə və görüşlərini ifadə etmişdir. Müəllif burada müasirləşən rus cəmiyyətinəki mədəni ziddiyyətlərə, ənənəvi dəyərlərə yadlaşmağa, Avropa məişətini, əxlaqını təqlid etməyə işarə edir: "Eseri-mezkurun Avropa erbabı-mütalaası meyanında naili-rəğbet olmasını asil temin edecek bir şey var ise o da Rusyada kibar aleminin etvari köylü alemine hiç uymamasından dolayı iki hal arasındakı mübayenettir. Rusya kibar-

nin ahvali aynıyla Avropalılık hali olup Avropa karileri bu sureti-maışetebittabi vakıf iseler de Rusya köylülerine mahsus olan hal ve tavra vakıf olmadıklarından birbirine zıt olan bu iki halin bir sahayi-temaşada ictimai ikisini de gayet parlak olarak teecessüm ve tasavvur ettireceği derkardır. İşte eserin hülasasını karilerimize arz etmekte olduğumuzdan bu bapta lazım gelen mukayeseyi kendileri de yürüterek hem eğlenirler, hem müstefit olurlar" (2).

Əsərin dörd pərdəli bir komediya olduğunu göstərən Midhət Əfəndi önəm sırasına görə iştirakçılar haqqında məlumat verir: Aristokrat Leonid Fyodroviç 60 yaşlı istefada olan hərbiçidir, bir çox vilayətlərdə saysız-hesabsız mülkü, torpaqları vardır. Hörmətə layiq bir aristokrat kimi spiritüalizmə maraq göstərən bir şəxsdir. Ona görə də malikanəsində ziyafətlər təşkil edir. Xanımı Anna orta yaşlı bir ev xanımı olmasına baxmayaraq, gənc qalmaq, gənc görünmək həvəsinədir. Ailənin qızı 20 yaşlı Betsi elita nümayəndəsi, kübar bir gəncdir. Ailənin oğlu Vasili 25 yaşında olub hüquq fakültəsi məzunudur, amma işləmir. Velosiped klubunun, Yarış klubunun və ov itləri klubunun üzvüdür. Malikanədə təsərrüfat işlərinə baxan ortayaşlı Fedor İvanoviç təhsilli və tərbiyəlidir. Nökər Qriqori yaraşlıq bir gəncdir ancaq şörgöz və etibarsızdır. Qulluqçu Tanya 19 yaşında iribədənli, enerjili və nəşəli bir qızıdır. Aşpaz köməkçisi Semyon 20 yaşında olub sarışın, gülərlü avam bir kəndli gəncidir. Bunlardan əlavə, Vasilinın eyni klublara üzv olan dostları Petriçef, malikanədə günlərini keçirən Avropa mədəniyyətinə aludə olan Saxatov, evin xanımı Annanın doktoru, ən gənci 45, ən qocası 70 yaşında olan mühafizəkar üç şəxs də pyesin digər iştirakçılarındandır. Tolstoyun əsərini xülasə şəklində oxucuya təqdim edən müəllif pyesin ilk iki pərdəsini uyğun gördüyü yerlərdə bəzi əlavə və ixtisarlar edərək ətraflı bir şəkildə şərh etmişdir. Onun pyesin I və II pərdələrini ətraflı şəkildə məqalədə nəql etməsinin səbəbi rus aristokrat sinifində istər yaşayış, istər davranış, istər münasibətlər baxımından təsadüf edilən rəzilliyi, mədəni dəyərlərdəki aşınmanı göstərməkdən ibarətdir. III və IV pərdələr haqqında qısa məlumatla kifayətlənən müəllif bu hərəkətini belə izah edirdi: "I ve II perdeleri bu derece-i-muvazzahada hülasa eyledikten sonra III ve IV perdelerde sözü hiç de uzatmaya mecbur olmayız. Vakiə muellif bu perdelerde dahi erbabi-temaşanın nazarlarını,

fikirlerini işgal için güzel tuhaflıklar bulup deməyən etmiş isə de bunlar ne kadar olsa oyunun esasına müəlliflik şeylər olmadığından eğer tafsilatın o cihətlərinə de itale-i-kalem edəcək olursak eseri hemen teknil tercümə etmiş oluruz”.

Yenə M.Şahtaxtlı üzərinə qayıtmaq istəyirəm. Böyük ədib Ə.M.Əfəndiyə həsr etdiyi “Lənət öncəsi”(Pered anafemoy) adlı publisistik məqaləsini maraqlı bir ardıcılıqla, oxunaqlı bir şəkildə nəql edir. Onun Tiflisdə yaşayan bir türk dostu jurnalistlə Əhməd Midhət arasında əlaqə yaratmışdı. Müəllifin “Novoe obozrenie” qəzetində 1891-ci ildə çap olunmuş “Poezdka v Baku” məqaləsi türk romançısına çatdırılmışdır. Həmin məqalənin sonunda M.Şahtaxtlı Azərbaycan türklərinin rusların bəzi ailə həyatı xüsusiyyətlərini qəbul etməsini arzu etdiyini qeyd etmişdi (32, s. 320). Amma bu qeydlərin Əhməd Midhət əfəndini təmin etməyəcəyini düşünürdü. Ona görə də bu məqalədə məqam gəldiyi üçün Avropa mədəniyyəti məsələsi haqqında öz mülahizələrini ifadə etməyə çalışmışdır. O göstərir ki, Avropa artıq o qədər maddi və mədəni cəhətdən inkişaf etmişdir ki, bəlkə də qarşıdakı XX əsrdə Afrika və Asiya xalqlarını tamamilə öz təsiri altına alacaqdır. Bununla əlaqədar müəllif Avropa ailəsi ilə müsəlman xalqlarının ailə həyatı, bu ailədə qadının vəziyyəti haqqında mühakimə yürüdür. Onun fikrincə, Avropa ailəsində qadın fəaldır, həyat yoldaşına hər yerdə dəstək olur, işləyir, ailə büdcəsinə yardım edir. Şərqdə isə qadının ailə rolu məhduddur, o çadraya bürünməlidir, üzünü yad adamlardan gizlətməlidir. Müəllif din xadimlərinin bu məsələnin “Quran”dan gəldiyini, şəri qanunlarla bağlı olduğunu göstərməsini inandırıcı hesab etmir. Onun fikrincə, Məhəmməd peyğəmbər bürünmək deyəndə qadının üzünü örtməyi yox, bədənini paltarla örtməyini nəzərdə tutmuşdur. Onun qənaətinə, Şərqdə qadın azadlığına mənfi münasibətin ilahiyyatla, dinlə, şəriətlə heç bir əlaqəsi yoxdur. bu məsələ islamdan əvvəlki İran və Hindistanın köhnə adət-ənənələrinin tör-töküntüləri, qalıqlarıdır.

Bu məsələdə müəllif Əhməd Midhət Əfəndinin də qadın azadlığının tərəfdarı, çoxarvadlılığın əleyhdarı olduğunu, amma saraydan ehtiyat etdiyini eyhamla nəzərə çarpdırır. Fikrini əsaslandırmaq üçün Midhət Əfəndinin ədəbi yaradıcılığına müraciət edir. Bununla əlaqədar onun iki əsəri – “Müşahidat” romanı və “Çərkəs özdənləri” pyesi

üzərində dayanır, həmin əsərləri ətraflı şəkildə təsvir və təhlil edir. Müəllif buraya eyni zamanda özünür. İstanbulda yaşayarkən Osmanlı türklərinin ailə həyatına aid apardığı müşahidələri də əlavə edərək göstərir ki, burada qadınların davranışında Avropanın təsirini görməmək mümkün deyil. İstanbul qadınları küçəyə çıxarkən üzlərinə rübənd örtməyə məcbur olsalar da, azad yaşamağa meyillidirlər. Şeyxül-İslamın təqdimatı ilə hər ilin sonunda Sultan öz fərmanında bu məsələni bir daha polis qüvvələrinə xatırladır. M.Şahtaxtlının fikrincə, bəlkə bunlara görə saraya yaxın adam kimi o bu məsələdə bir o qədər də dərinə getmir. O, bu məsələdə ola bilər ki, bizim mülahizələrimizə əhəmiyyət verməsin. Amma fakt bundan ibarətdir ki, indiki vəziyyətdə qadın azadlığı tək Şərq ailə həyatının müasirləşməsi yox, eyni zamanda islamın qurtuluşu mənasına gəlməkdədir.

Onu da qeyd edək ki, sonralar M.Şahtaxtlı “Müsəlman həyat qabiliyyətinin böhranı” (87, s. 97-115) əsərində Avropa ilə müqayisəli sürətdə şərqdə ictimai həyatın geri qalma səbəbləri üzərində daha geniş dayanacaqdı.

M.Şahtaxtlının “Türk mütəfəkkiri Avropa ictimai həyatı və qraf Tolstoy haqqında” məqaləsində isə bilavasitə Əhməd Midhət Əfəndinin Avropa ictimai həyatının, həyat tərzinin zərərli cəhətləri haqqında fikirləri təsvir və təhlil olunur. Göründüyü kimi, bu məqalənin adı da yazarın məqaləsinin adı ilə səsleşir. Burada M.Şahtaxtlı onun “Tərcümani-həqiqət” qəzetində çap olunmuş “Rus ədəbiyyatı və Avropa, yaxud ədib Tolstoydan bir xülasə” və “Avropanın mənəvi nasazlıqları” (Nravstvennyy neduq Evropı) adlı məqalələrindən istifadə etmiş, sitatlar gətirmişdir. Həmin məqalədə Ə.M.Əfəndinin Avropa insanının sosial həyatı, ailədaxili münasibətlər məsələlərinə baxışları, qərb və şərq sosial həyat tərzinin qarşılıqlı təhlili verilir. Müəllif məqaləsinə belə bir xatırlatma ilə başlayır: “XVI əsrdə Lüdovik zamanında fransızlar ingilislərə qalib gəlmişdilər. Fransanın İstanbuldakı səfiri bu qələbə haqqında Osmanlı sultanına uzun-uzadı məruzə etdikdən sonra sultan soyuqqanlı şəkildə fikrini belə ifadə etmişdi: İt donuz qalib gəldi, ya donuz itə qalib gəldi, Osmanlı imperiyası üçün bunun heç bir fərqi yoxdur”.

M.Şahtaxtlı fikrinə davam edərək yazır ki, indi isə elə bir zaman gəlmişdir ki, türklər sadəcə Avropanın diplomatiyası ilə deyil,

onun daxili məsələləri ilə də maraqlanırlar. Türklər Avropadan yazı yazanda təkcə real faktları obyektiv şəkildə təsvir etməklə qalmır, eyni zamanda həmin predmet haqqında öz münasibət və düşüncələrini də ifadə etməkdən çəkinmirlər. Müəllif burada fransız mütəfəkkiri Monteskyönün “İran məktubları” əsərindən də bəhs edir. Burada o, həmvətənlərinə şərqdə rəsə gəlmiş adamların Avropa, Fransa haqqındakı təəssüratlarına yer vermişdi. M.Şahtaxtlı göstərir ki, indi İstanbulda ziyalılar Avropa cəmiyyətindəki sosial vəziyyəti nəinki öyrənir, sərbəst şəkildə müzakirə edir, bu məsələyə mətbu şəkildə öz münasibətlərini bildirir, qəzetlərdə məqalələr yazırlar. Belə ziyalılardan biri də tarixçi, roman ustası Ə.M.Əfəndidir. M.Şahtaxtlının göstərdiyinə görə yazar öz qəzetinin bundan əvvəlki nömrələrində də Avropa cəmiyyətindən, bu cəmiyyətin sosial həyatındakı çatışmazlıqlardan dəfələrlə bəhs etmişdir. Ona görə də M.Şahtaxtlının həmin qəzetdən gətirdiyi sitatda o göstərir ki, Avropa cəmiyyətinin birinci nöqsanı şöhrətə, dəbdəbəli həyata, bədxərçiliyə uymasındır. Türk romançısı fikrini ifadə etmək üçün bir nümunə göstərir: Şərqdə və Qərbdə insanlar paltar geyinirlər. Bu paltar insanı istidən, soyuqdan saxlayır, təbiət hadisələrindən qoruyur. Avropada isə geyimin bu funksiyasından əlavə ona moda kimi yanaşırlar və əlavə bədxərçiliyə yol verirlər. Modanın tez-tez dəyişməsi əhalinin orta və yoxsul təbəqəsinin maddi vəziyyətini çox ağırlaşdırır.

Ə.Midhət Əfəndi başqa bir misal da gətirir: “Ev, mənzil adamın məişət ehtiyacını təmin etmək üçündür. Avropada ev sanki müxtəlif əşyalarla doldurulmuş maqazinə bənzəyir, nəinki adamın yaşayış məkanına. Avropa cəmiyyətinin bu zərərli həyat təzi Türkiyənin rum və ermənilərinə də sirayət etmişdir. Ümid etmək olar ki, həmyerlilərimiz bu zərərli tendensiyadan ayılacaq, Avropanı kor-koranə meymun kimi təqlid etməkdən əl çəkəcəklər. Biz bu günlərdə qəzetimizdə çap etdirdiyimiz “Avropanın mənəvi naxoşluğu” adlı məqaləmizdə Avropanın bu bəladan qurtarmadığını açıq şəkildə göstərmişik”.

Burada Avropa ilə Lev Tolstoy yaradıcılığı qarşılaşdırılır, onlar arasında orta qütblərdən bəhs edilir, bu məsələdə qraf Lev Tolstoyla fikirlərinin, baxışlarının üst-üstə düşməsi, həmfikir olmaları şərh olunur. Eyni zamanda Tolstoyun “Maarifin meyvələri” (1889) pyesindən bəhs edilir.

Şahtaxtlı xüsusilə ikinci məqaləsində Əhməd Midhət Əfəndinin həmin yazısından ətraflı şəkildə bəhs etmiş, oradan çoxlu sitatlar gətirmişdir. M.Şahtaxtlı həmin məqaləsinin bir yerində Midhət Əfəndinin məqaləsindən aşağıdakı sitatı gətirir: “Avropa sivilizasiyası xeyli maddi müvəffəqiyyətlər qazanmış: paroxodlar, dəmir yolları, silahlar, hər cür maşınlar, nümunəvi şəhər idarəçiliyi. Bütün bunlar Avropada çox parlaq vəziyyətdədir, biza isə Avropanın bu uğurlarından yararlanmaq qalır. Avropa cəmiyyətinin mənəviyyəti isə ürək açan deyildir. Bu cəmiyyətdə mənəviyyətin vəhşiləşməsi sürətlə irəliləyir, ancaq ailə bağları hər gün deyil, hər saat dağılmağa doğru gedir. Tezliklə Avropada nə ata, nə ana, nə övlad qalacaqdır. Hər kəs məşədəki vəhşi heyvanlar kimi tənha yaşayacaqdır”.

Daha sonra M.Şahtaxtlı göstərir ki, Ə. Midhətin Avropanın ictimai vəziyyətinə bu baxışı rus yazıçısı qraf Lev Tolstoyun bir sıra əsərləri, son dövrlərdə qələmə aldığı “Kreyser sonatası” ilə səsləşir və görünür, məhz bu baxımdan onun xoşuna gəlmişdir. Elə belə də oldu. O qəzetin növbəti nömrəsində yenə sözü Avropanın sosial həyatı məsələsinin üzərinə gətirir, türk cəmiyyəti üçün yaxın olan rus cəmiyyətindən, onun tanınmış qələm sahiblərindən biri olan Lev Tolstoydan bəhs edir. O, Lev Tolstoyun bu məsələyə baxışını öyrəndiyini, bu məsələdə fikirlərinin üst-üstə düşdüyünü qeyd edir: “Mən hazırda məşhur rus yazıçısı qraf Lev Tolstoyun əsərlərini oxuyuram. Sevindirici haldır ki, Avropa sosial həyatı haqqında o da mənim kimi düşünür. Qraf Tolstoy Avropa sivilizasiyasının maddi meyvələrinin Rusiyaya gətirilməsini bəyənir, amma rus dvoryanlığının Avropa xasiyyətini, əxlaqını qəbul etməsindən tənə ilə, məzəmmətlə bəhs edir. Tezliklə biz qrafın əsərlərini tərcümə edib türk oxucusuna təqdim edəcəyik. Bu əsərlərdə qraf işin dərin bilicisi kimi cəsarətlə xalqın əxlaqi məziyyətlərini şərh edir, hansı ki, öz varlığını isbat edən hər bir xalq milli rifahın qayğısını çəkərkən onu birinci yerə qoymalıdır. Mən inanıram ki, biz türklər müxtəlif sivilizasiyaların indiki toqquşmasında qraf Tolstoyun ideyalarında həqiqi əxlaq və rifah yolunda milli məişətimiz üçün faydalı cəhətlər tapacağıq” (86).

Nəticə etibarilə demək olar ki, Əhməd Midhət Əfəndinin yaradıcılığı hər şeydən əvvəl, M.Şahtaxtlının diqqətini ona görə cəlb etmişdi ki, burada qərb-şərq problemi var idi. İkincisi, türk ədibi rus

yazıçısı Lev Tolstoyun əsərlərinə ona görə çox önəm verirdi ki, bu məsələdə onların fikirləri üst-üstə düşürdü, səsləşirdi. M.Şahtaxtlı da məqalələrində həmin məsələləri qabardır, ədəbi əlaqələri inkişaf etdirmək istəyirdi.

MƏHƏMMƏD AĞA ŞAHTAXTLI PUBLİSİSTİKASINDA NAXÇIVAN

Məlumdur ki, görkəmli Azərbaycan maarifçi demokrati M.Şahtaxtlı Almanyanın Leypsiq Universitetindəki təhsilindən sonra (1870-1873) bir müddət (1873-1875) Parisdə yaşamış. Sorbon Universitetində təhsilini davam etdirmişdir. Atasının vəfatı ilə əlaqədar alim vətənə qayıtmış, 1875-ci ildən etibarən bir müddət o dövrdə Qafqazın ən böyük mədəniyyət mərkəzi rolunu oynamış Tiflis şəhərində yaşamışdır.

M.Şahtaxtlı irsinin görkəmli tədqiqatçısı və naşiri akademik İ.Həbibbəylinin göstərdiyi kimi bu dövrdə daha çox mətbuat sahəsində çalışan görkəmli publisist Tiflisdə çap olunan "Qafqaz" qəzetinin redaksiyasında işləmiş, eyni zamanda "Tiflisskiy listok", "Tiflisskiy vestnik", "Novoe obozrenie" qəzetləri ilə əməkdaşlıq etmişdir. Bu mətbuat orqanlarındakı aktual mövzulu publisistik məqalələri onu "Qafqaz rus mətbuatının əsas azərbaycanlı müəllifi" kimi tanıtmışdır. Bu məqalələrdəki Balkanlardan tutmuş Hindistana qədərki bir coğrafiyada məskunlaşmış türk-müsəlman dünyasında gedən siyasi-tarixi proseslərin və maarifçi hadisələrin mükəmməl təhlili və təqdimi böyük publisistin kamil bir mütəfəkkir sima olduğunu göstərir (45).

Məhəmməd ağa Şahtaxtlı publisistikasının I dövrünə aid bu məqalələrdə maarifçi ideyaların təbliği və geniş elmi dünyagörüş qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Savadlılıq, elmlilik və informasiya zənginliyi demokratik maarifçinin publisistikasının əsas fərqləndirici əlamətidir. Bu məqalələr bir çox hallarda elmi əsər, siyasi traktat xarakteri daşmışdır (54, s. 58-59).

Onu da qeyd edək ki, XIX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində görkəmli Azərbaycan publisisti Moskvaya getmiş, burada mərkəzi mətbuatdakı sanballı və analitik təhlilə malik olan dəyərli məqalələri

ilə mədəni ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmişdir. Tanınmış jurnalist kimi Məhəmmədəğa Şahtaxtlı "Moskovskie vedomosti" və "Novoe vremya" qəzetlərinin Yaxın Şərqi üzrə müxbiri kimi dəfələrlə Türkiyə və İrana ezam olunmuşdur. Görkəmli mətbuat və maarif xadimi Məhəmməd ağa Şahtaxtlı 1896-cı ildə "Tiflis" adlı qəzetin nəşrinə icazə almaq üçün Peterburqa –Baş mətbuat işlər idarəsinə yazdığı ərizəsində jurnalistlik fəaliyyətini belə xülasə etmişdi: "Mən 70-ci illərin sonundan jurnalistika ilə məşğul oluram. Sonra beynəlxalq ticarət məhkəməsinə Rusiya tərəfindən üzv təyin edildiyimdən İstanbula getmiş, neçə il ərzində oradan mərkəzi "Moskovskiy vedomosti" qəzetinə siyasi məktublar yazmışam. M.N.Katkovun vəfatından sonra S.A.Petrovski və V.A.Qriqmutun dəvətilə üç il Peterburqa –"Moskovskiy vedomosti" qəzetinə məqalələr və teleqram göndərmişəm; bunlardan əlavə Peterburqun bütün böyük qəzetlərində məqalələr çap etdirmişəm. 1891-ci ildə Qafqazda mülki işlər üzrə Baş rəislik məni Bakıda nəşr edilən "Kaspi" qəzetinə müvəqqəti redaktor təyin etmişdir. Mən axırıncı dəfə İstanbulda 1893-cü ildə olmuş, mərkəz qəzetlərindən başqa "Novoe vremya"ya məqalələr yazmışam. O vaxtdan etibarən Qafqazda yaşayırdım və yerli rus qəzetlərinə məqalələr yazırdım... İstanbulda olduğum zaman türk və fransız qəzetlərinə, habelə orada fars dilində nəşr edilən "Əxtər" qəzetinə çoxlu məqalələr yazmışam" (53, s. 231-232). Sitatdan da göründüyü kimi Məhəmmədəğa Şahtaxtlının yaradıcılığında publisistika xüsusi yer tutmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, onun ilk publisistik məqaləsinin mövzusu da anadan olduğu Naxçıvan diyarından alınmışdır. Doğulduğu bölgənin problemləri tanınmış jurnalisti həmişə düşündürmüş, bu mövzu hər zaman onu yaxından maraqlandırmışdır. Ədib tez-tez vətəninə baş çəkirdi. Təsadüfi deyildir ki, görkəmli satira ustası, "Molla Nəsrəddin" jurnalının naşiri görkəmli hekayə ustası Cəlil Məmmədquluzadə "Xatiratım" əsərində M.Şahtaxtlının çox ehtimal ki, XIX əsrin 90-cı illərindəki bir səfəri haqqında belə yazır: "Şərqi-Rus"un naşiri və baş mühərriri Məhəmməd ağa Şahtaxtlı Naxçıvan şəhərinin yavıqlığında Araz kənarında məşhur bir qəsəbəyəndir. Məşhur onunladır ki, bu qəsəbə bir çox sahib-mənsəb və ziyalıların vətəni olubdur..... Məhəmməd ağanı mən cavən vaxtımda bir dəfə də Naxçıvanda görmüşdüm. Min səkkiz yüz doxsan dördüncü, beşdəmi,

bilmədim, Məhəmməd ağa nədən ötrü Naxçıvana gəlmişdi. Mənim o vaxt yazmış olduğum “Məhəmməd Həsən əmi”nin hekayəsi yoldaşlarımda içində danışığa düşmüşdü. Və Məhəmməd ağa təkid etdi və mən hekayəni apardım qoydum onun qabağına. O, da başdan bir neçə vərəq oxudu və bəyəndi” (1, s. 53).

Ədibin 1876-cı ildə “Tiflisskiy vestnik” qəzetində nəşr etdirdiyi ilk məqaləsi Naxçıvan duz mədəninə işindən bəhs edir (45). Məlumdur ki, Naxçıvan duz mədənlərinin tarixi qədim dövrlərə gedib çıxır. XIX əsrin ikinci yarısında da duz istehsalı və ticarəti bölgənin iqtisadiyyatında mühüm yer tuturdu. Məqalədə duz mədənlərindəki ağır əl əməyindən, fəhlələrin acınacaqlı vəziyyətindən, mühəndis Kulminskinin fəaliyyətindən ətraflı şəkildə bədii və axıcı bir dillə bəhs olunmuşdur.

Məhəmməd ağa Şahtaxlı XIX əsrin 80-ci ilində Tiflisdə çıxan “Obzor” qəzetində çap etdirdiyi “Naxçıvanda aclıq” adlı məqaləsi xüsusilə diqqəti cəlb edir (2). Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrlərdə Rusiya imperiyasının bir sıra quberniyalarında, o cümlədən İrəvan quberniyasında quraqlıq olmuş, aclıq quberniyanın bütün yaşayış məntəqələrində, eləcə də Naxçıvan qəzasında hökm sürmüş, ağır fəsadlar törətmişdir. Yoxsul əhali bu quraqlıqda çox əziyyət çəkirdi. Müəllif varlı təbəqənin, mülkədarların xalqın ağır vəziyyətindən sui-istifadə etdiyini, istismarı daha da ağırlaşdırdığını, kəndlilərə əziyyət verdiyini məqalədə kəskin şəkildə tənqid etmiş, rusdilli ictimaiyyətin diqqətini bu problemə yönəltməyə nail olmuşdu. Müəllif məqaləsində yerli varlıların zəhmətkeş kəndliyə qarşı qəddar, bədxah münasibətlərini göstərərək qeyd edir ki, gələcək nəsillər öz əcdadlarının bu əməli qarşısında xəcalət çəkəcəklər. Görkəmli publisist varlıları ittiham edərək onların kənd insanlarının sosial-məişət və mədəni şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün heç bir qayğı göstərmədiklərini qəzəblə pisləyirdi. Təsədüfi deyil ki, aclıq o qədər geniş miqyas almışdı ki, hökumət kəndlilərə kömək etmək üçün komissiya təşkil etməyə məcbur olmuş, bu komissiyaya da Məhəmməd ağa Şahtaxlı katib təyin etmişdi (85, s. 58).

Böyük ədib dövrünün digər maarifçi-demokratları kimi xalqın mənafeyinin müdafiəsinə qalxmışdı. O, yoxsul kəndlilərin hüquqlarını publisistik yazıları, jurnalist qələmi ilə müdafiə etməklə yanaşı,

onların vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün özünə məxsus olan torpaqların bir hissəsini yoxsul kəndlilələrə paylamışdı. “Ziya” qəzetinin yazdığına görə Naxçıvanda aclıq və quraqlıq illərində Məhəmməd ağa Şahtaxlı öz ambarlarındakı taxılını satıb ehtiyacı olan kəndlilələrə maddi yardım göstərmişdi (91).

XIX əsrdə çar Rusiyasında qanunsuzluq, zülm o qədər genişlənmişdi ki, kəndli hərəkatı, qaçaqçılıq Qafqazda böyük vüsət almışdı. Bu baxımdan rus yazıçısı Maksim Qorkinin “Qafqazda qaçaqlar” silsilə məqaləsi də bu problemin nə qədər aktual olduğunu göstərir (9).

Tarixdən XIX əsrin 70-90-cı illərində Qaçaq Nəbi hərəkatının Qarabağ və Naxçıvanda geniş yayılması haqqında məlumatlar, dastanlar məlumdur. Naxçıvan qəzasının Ordubad nahiyəsində dünyaya gəlmiş qaçaq Əkbər də belə xalq hərəkatı qəhrəmanlarından biri idi. Məhəmməd ağa Şahtaxlının verdiyi məlumata görə o əvvəlcə qaçaq Nəbinin dəstəsində fəaliyyət göstərmiş, sonralar Nəbinin yenidən Zəngəzur qəzasına çəkilməsi ilə əlaqədar Naxçıvanda qaçaq dəstəsinə Əkbər başçılıq etmişdir. Qaçaq Əkbər kəndlilərin hüququnu müdafiə edir, varlı mülkədarların zülmünün qarşısını almağa çalışırdı. M.Şahtaxlı göstərir ki, o zamanlı Ordubad nahiyəsinin Baş Dizə kəndinin hakimi Əli Babaoğlunu, Qoşa Dizə kəndinin mülkədarı Hüseyn bəy Kəngərini kəndlilərə zülm etdiyinə görə qaçaq Əkbər cəzalandırılmışdı. Müəllif çar Rusiyasının hakim dairələrinə xidmət edən bir qəzetin tələblərini yerinə yetirməyə məcbur olduğu üçün burada Naxçıvan polis rəisi və kazakların qaçaqlara qarşı apardığı mübarizədən, ordubadlı pristav Mirzə Mehdi bəy Hacıyevin qaçaqların Arazın o tayına keçməsi ilə əlaqədar İran ölkəsinə, Fəbrizə ezam edilməsindən bəhs etsə də qaçaq hərəkatına xalqın rəğbət bəsləməsinə aid bəzi epizodlara da yer vermişdir.

Məhəmməd ağa Şahtaxlı böyük zəhmət bahasına çapına icazə aldığı və ilk nömrəsi 1903-cü ilin 30 mart tarixində işıq üzünə çıxan XX əsrin Azərbaycan dillə ilk mətbu orqanı olan «Şərqi-Rus» qəzetində də Naxçıvan mövzusunda diqqət mərkəzində saxlanmışdı. Belə ki, görkəmli tarixi romanlar ustası Məmməd Səid Ordubadi, Azərbaycanın tanınmış maarifçilərindən Məhəmməd Tağı Sidqi bölgədən qəzet üçün materiallar göndərir, nəşir də həmin yazıları böyük məm-

nuniyyətlə qəzetdə çap edirdi. Hətta redaktor bəzi əməkdaşlarını bölgəyə material gətirmək üçün ezam edirdi. Adı keçən qəzetdə "Müş-təri" imzası ilə verilmiş "Naxçıvanda bir səyahət" adlı məqalənin böyük satira ustası Cəlil Məmmədquluzadənin qələmindən çıxdığı ilk dəfə akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən müəyyən olunmuşdur (42).

Kiçik həcmli bu məqalədə Naxçıvanda abadlıq işlərinin aparılmadığı, Zaviyyə məscidinin xaraba qaldığı, təmir edilmədiyi tənqid olunur (42). Bu publisistik məqalədə çar hökumətinin uçqarlara fikir vermədiyi, abadlıq işlərinin dövlətin hesabına deyil, əhəlidən toplanan vəsait hesabına aparıldığı ehtiyatlı bir şəkildə oxucuya bildirilir. Ona görə də müəllif yazır: "Naxçıvanın həmiyyətliyələri hər il qeyrətli bir yerə cəm olub siyahı edirlər ki, pul yığıb bunu tikdirlərlər. Yəni iş düzəlməyib naqis qalır. Bu cavabı yoldaşımdan eşidəndə söyüd ağacına təkyə edib dərin fikrə piçidə oldum".

III BÖLMƏ

"ŞƏRQİ-RUS" QƏZETİ VƏ PUBLİSİSTİKA MƏSƏLƏLƏRİ

Məhəmməd ağa Şahtaxtlı millətə, vətənə xidmət amalı ilə "Şərqi-Rus"u nəşr etmək kimi ağır bir yükün altına girmişdi. Onun bu qəzet vasitəsilə millətə xidmət etmək yolunda böyük arzu və xəyalları var idi. Böyük sənətkar göstərirdi ki, biz də teleqraf xəbərlərini Peterburqdakı mərkəzi şirkətdən alıb öz dilimizə çevirib oxuculara çatdırırıq. Ancaq gün gələr ki, ingilislərin böyük qəzetləri "Tayms"a hər yerdən öz müxbirlərindən teleqram olduğu kimi "Şərqi-Rus" da böyüyər və hər yerdən məhz özünəməxsus teleqramlar alar (61). "Şərqi-Rus" qəzeti günün aktual məsələlərinə aid publisistik məqalələr çap edirdi. "Şərqi-Rus" qəzetinin əsas məqsədi türk-müsəlman xalqlarını maarif və mədəniyyətə cəlb etməkdən ibarət idi. Qəzetin uğrunda mübarizə apardığı mədəni intibah, ana dili, əlifba islahatı, qadın azadlığı, torpaqların zəhmətkeş xalqın istifadəsinə verilməsi kimi məsələlərin mərkəzində ilk növbədə Azərbaycanın mənafeyi dururdu" (35, s. 15).

Məhəmməd ağa Şahtaxtlı qəzetdə qələmə aldığı "Hər gün bir az" başlıqlı 56 məqalədən ibarət silsilə məqalələri klassik Azərbaycan publisistikasının ən dəyərli nümunələrindəndir. "Qəzetnəvis" imzası ilə çap olunan bu məqalələrdə günün aktual mövzularından bəhs edilir. Bu mövzular maariflənmə, milli mədəniyyətin tərəqqisi, qadın azadlığı, qonşu ölkələrin siyasi problemləri həmin məqalələrin başlıca məsələsini təşkil edirdi. Müəllif dövrün siyasi məsələlərini həmişə diqqət mərkəzində saxlayırdı. Bunlardan biri müsəlmanların Avropa mədəniyyəti istiqamətində inkişafı məsələsidir. Panislamizm mövzusu da Məhəmməd ağa Şahtaxtlı qəzetdəki publisistik məqalələrin əsasında dayanır. Onu da qeyd etmək ki, görkəmli ədib hələ XIX əsrin sonlarında "Qafqaz" və "Novoe obozrenie" qəzetində başladığı mövzunu "Şərqi-Rus"da da davam etdirmişdi. Doğrudur, bu ideologiya ilk yarandığı dövrdə vətənpərvər və mütərəqqi meyllərə malik olmuşdu. Panislamizm ideologiyasının yaradıcısı Seyid Cəmaləddin Əfqaniyə (1838-1898) bir şəxsiyyət kimi ədib böyük rəğbət göstərmişdir.

Ancaq onun bəzi nöqsan cəhətlərini də qeyd etməkdən çəkinməmişdir. Amma o dövrün rus mühalifəkarlarının təsirilə müəllif Əfqaninin islam birliyi ideyasını Rusiyanın mənafeyinə zidd hesab edirdi. Məhz buna görə çox ehtimal ki, bu fikirlər "Moskovskie novosti" kimi mətbuat orqanları ilə əməkdaşlığın M.Şahtaxtılı dünyagörüşünə təsiri ilə bağlı olmuşdur (38, s. 41). Siyasi publisistikanın gözəl nümunəsi olan bu məqaləsində ədib panislamistlərin əməllərində özünü göstərən mənfə cəhətlərə diqqəti cəlb edir. Bu ideologiyanın artıq Osmanlı hökumətinin siyasətinə ziyan gətirdiyini qeyd edir, sünni və şiiələr arasındakı ədavəti daha da qızıqırdığını göstərir. Dini ittifaqın xristianlar tərəfindən də müsbət qarşılanmadığını vurğulayan publisistin son qənaəti bundan ibarətdir ki, əgər panislamizm əfkarı dünyada məhv olsa islamiyyət qazanar, zərər çəkməz.

"Hər gün bir az" adlı silsilə publisistik yazıların bir qismi də ədəbiyyat dil və mədəniyyət məsələlərinə həsr olunmuşdur.

"Şərqi-Rus" qəzetinin materialları göstərir ki, müəllif bu mətbuat orqanında xalqa türklük şüurunun aşılmasını, türkcülük ideyalarının təbliği ilə müntəzəm surətdə məşğul olmuşdur. Qəzetdə nəşir çox zaman "Qəzetnəvis" imzası ilə verdiyi məqalələrdə türkcülük məsələlərinə, xüsusilə, ortaq türk dili, ortaq əlifba problemlərinə geniş yer verir, bu məsələlərdən Avropada dilçilik təhsili almış bir mütəxəssis kimi bəhs edir. O, məqalələrinin birində ortaq türk dili məsələsini elmi şəkildə qoyur, türk ləhcələri, dialekt və şivələri probleminə toxunur. Onun fikrincə, türk dili şərq və qərbi türkcə olmaq üzərə iki yerə ayrılır. Panislamizmi zərərli bir cərəyan hesab edən, ona rəğbət bəsləməyən, bu cərəyanın sünnü müsəlmanlarla şii müsəlmanlar arasında ədavəti qızıqırdıran bir xətt götürdüyünü, yol tutduğunu tənqid edən, onun müsəlmanları Avropadan, mədəniyyətdən, dünyəvi işlərdən ayıracağı (Ş.R.1904,162) düşünən müəllif din birliyinin deyil, dil birliyi məsələsinin mühüm amil olduğunu irəli sürür və bunun Avropada da gündəmə gətirildiyini göstərir. O, panislamizmin zərərli cəhətlərini, bir siyasi ideologiya kimi nöqsanlarını faktlarla izah edir. Panislamizm məfkurəsinin yerinə türkcülük ideologiyasını daha faydalı olduğu görüşünü ifadə edirdi.

Müəllif dini birlik ideologiyasının Avropada artıq köhnəliyini, gündəmdən çıxdığını faktlarla əsaslandırır, bunun müqabilində XIX

əsrin ikinci rübündən başlayaraq etnik birlik ideyasının aktuallaşmağa başladığını irəli sürür. Avropalılar dini birliyin, ittifaqının qohumluq əlaqələrinin inkişafında rol oynamadığını gördülər. Ona görə də avropalılar yeni ideologiya axtarışında milli və linqvistik birliyin üzərində durdular. "Təzə təməli və əsası avropalılar cəmiyyətdə və həmlisanlıqda buldular. Bu dil danışan cəmiyyətin əslisi bir olmalıdır. Əslləri bir olan cəmiyyətdə əxlaq və adət təbiətə labüd qəribət-yaxınlıq, ittihad və ittifaq olur. Bunlar öz qanunlarını dövlətlərinin daxili və xarici siyasətini, məktəb tərbiyələrini, ədəbiyyatlarını öz qövmələrinin əxlaq və adətina uydururlarsa, mədəniyyətlərinin və tərəcələrinin rəvişi, gedişi təbii olur. Bundan sonra avropalılar öz cinslərini aramağa başladılar. Əvvəllər bu nasionluq cünbuşu sırf maarif və kultura aləminə aid idi...siyasət aləminə keçdi. Həmlisan olan qövmələr öz həmlisanları ilə bir dövlət təşkil etmək və qeyri-həmlisanlara təsir etmək həvəsinə düşdülər"(88,s.201-202). Ədib fikrinə davam edərək göstərir ki, bu ideologiya Almaniyada imperatorluğunu vücuda gətirdi. Rus-Osmanlı müharibəsinə Rusiyada pərvəriş verilən slavyan hissiyatının da iştirakı olduğunu inkar etmək olmaz.

Müəllifin gəldiyi nəticə çox düşündürücüdür. Avropalıların milli ideologisi osmanlı hökumətini qorxuya saldı. Onlar fikirləşib panislamizm ideologiyasını yaratdılar ki, hərbi vəziyyət yarandıqda bu imperiyanın xaricində olan qüvvələr onun köməyinə gələ bilsin. Lakin bu birliyin dayaqları çürükdür.

Onu da qeyd edək ki, Osmanlı dövlətində meydana çıxan ittihad və tərəcə partiyası da panislamizm ideologiyasının məhsulu idi. Bu ideologiya özünü həm siyasi, həm ictimai baxımdan doğrultmadığına görə Atatürk ona qarşı milli birlik cəbhəsini, kuvayi-milliyəni yaratdı. Beləliklə, milli əsaslara dayanan Türkiyə cümhuriyyəti meydana çıxdı.

M. Şahtaxtının fikrincə, türklər müasir dövrdə maarif sahəsində gerilik içərisində olmasına baxmayaraq qədim tarixi, mədəniyyəti olan bir xalqdır, dünya siyasət və hərbi tarixinə Əmir Teymur, Çingiz xan, Əkbər şah, Sultan Mehmet Fatih, Yavuz sultan Səlim kimi cəhangirlər bəxş etmişdir(88,s.120). Milli inkişaf üçün isə milli birlik çox zəruridir. Milli birlik, soy birliyi (etnik) və dil birliyi amilinə bağlıdır. Bu baxımdan millət terminin qərbdə və şərqdə fərqli mənə-

lar kəsb etdiyini göstərir: "Biz müsəlmanlar islam dinində olan müvəhhidiniñ ümumi heyətində millət deyirik. Yevropalılarda isə natsiya və ya fransızların yumşaq tələffüzü ilə nasion kəlməsi var ki, həməzəban olan qövmə, cinsə deyilir ki, bu qövmün dini və ya məzhəbi bir və ya mütəəddid olsun"(88, s. 128).

Bütün bunları nəzərə alıb M. Şahtaxtılı nasion məfhumunun üzərində dayanır.

Osmanlılarda da avropalıların nasion kəlməsini millət, bəzən də qövm, cins terminləri ilə tərcümə etdiklərini, amma bunların heç birinin nasion kəlməsinin əsl mənasını ifadə etmədiyini nəzərə çatdıran müəllif daha sonra yazır: "Ona görə bəndəniz lazım görürəm ki, tamam Yevropada müstəməl olan nasion kəlməsini şimdilik cənən istemal edək. Sonradan tibqi nasion mənasına olmaq üzrə öz sözlərimizdən birini onun yerinə qoymaq güc olmaz. Nəsil ki bu qayda hamı mədəni Yevropa lisanlarında caridir"(88, s. 128).

Müəllifin qənaəti bunlardan ibarətdir ki, millət olmağın, milli birliyə sahib olmağın bir şərti dil birliyi yaratmaq, dili məhv olmaqdan qorunmaqdır. Ona görə də müəllif dilin varlığını qorumağı mühüm vəzifə, milli vəzifə hesab edir: "Rusiya mülkündə türk dili ümumi işlərdə, ədəbiyyatda, siyasətdə, fəununda heç işlənmir? Əgər işlənməzsə ancaq insanların heyvani hacətlərinin ifasına xidmət edən bir dil dünyada baqi olub, onu danışan nasionun elm və maarifinə xidmət edə bilərmir? Əgər eləməzsə bir qövm, bir nasion elmsiz, maarifsiz, ədəbi dilsiz nəsil yaşar? Türk nasionunun həyatı türk dilinin vücuduna mütəvəqqifdir"(88, s. 130).

Müəllif bu dil birliyi əsasında slavyan xalqlarının birliyinin meydana gəldiyindən, panslavyanizmdən, onun siyasi cəhət və istiqamətindən bəhs edir: "Keçəri rus və osmanlı müharibəsinə Rusiyada pərvəriş verilən (slav) hissiyatının artıq şirəkəti olduğunu inkar etmək olmaz" deyər yazır. O, nasycn termini ilə bu türk dil birliyini nəzərdə tutur.

Naşir yazır ki, Bağçasarayda nəşr olunub istiqamət və mətanətin ömrünün üçüncü dehesinə (on illiyinə) girməklə felən sabit edən arxadaşımız "Tərcüman"ın və millətin mühəqqər və nov zuhar xadimi olan "Şərqi-Rus"un dili bir dildir ki, ən ortalarına, içlərinə qədər hamı türk və tatarlar oxuyub və söyləyirlər (Ş.R.1904, 148). Beləlik-

lə, ədib ortaq türk dili məfhumunu gündəmə gətirərək sual edir ki, bizə rus müsəlmanları ilə ümumi bir dil lazımdır? Bu dil hanki dil olmalıdır? Müəllif suala özü cavab verərək göstərir ki, bu dil Osmanlı dilidir. Bizim Azərbaycan dilimizin eyni olan Osmanlı ədəbiyyatının sərvəti sayəsində Qazan və cığatay türkcəsi ilə qonuşan həmlisanlarımız arasında da ədəbi dil, kitab dili, maarif və diyanət dili olmuşdur.

Müəllifin fikrincə, dilin geniş yayılması onu danışan insanların ağılından, zəkəsindən, iqtisadi vəziyyətindən, dilə verdiyi əhəmiyyət-dən asılıdır. Bu ideyanı o, Əbdürrəhim Talibova həsr etdiyi publisistik məqalədə də inkişaf etdirmişdir. Cənubi Azərbaycan türkü olan bu ədib öz əsərlərini türk dilində deyil, fars dilində yazır. Nə üçün? Çünkü dili böyük şəxsiyyətlər, dövlət xadimləri qoruyur və yaşadır. Türk böyükləri isə öz dillərinə başqa xalqlardan fərqli olaraq az əhəmiyyət vermişlər. Bununla əlaqədar ədib yazır: "Firdovsi, Sədi, Hafiz ədəbiyyatını meydana qoyub islamiyyət asari-əqliyyəsinə təzə bir şəşə verməzdən əvvəl iranlılar əvayili-islamiyyətdə əsərlərini ərəb dilində yazarlardı. Bu qəbildən olaraq bizim Azərbaycan türkləri şindiye qədər öz dillərində asar deyil, kağız və siyahı yazmağa belə iqdəm etməmişlər. Ona görə Talibov ağa kimi dərin əfkarlı bir mühərrirə mafüz-zəmirin əda üçün farsı dilində yazdığına heç vəchlə biz bəhs və irad etməriz" (88, s. 137).

Milli dilə bağlılıq isə milli hisslərlə, milli tərbiyə ilə olar. Ona görə də Osmanlılardakı Avropa üsullu məktəblər yaxşı olsa da nöqsanlıdır. "Məhaza (bununla belə) deyər bilərəm ki, Yevropa üsulu ilə uşaq nə yolda tərbiyə olacağını, özünün yevropayana məktəbdən çıxmış bir osmanlıdan artıq Əhməd kitabını oxuyan farsşünas anlar" (88, s. 138).

Millət üçün, türk birliyi üçün, dil birliyi ilə yanaşı bir də mənəvi birlik (ruhi-küll) mühüm şərtidir. "Ruhi-küllisi olan nasionlar didirirlər və gələcəkdə də yaşayacaqlar. Ruhi-küllisi olmayan millətlər isə ölüdürlər, meytidirlər. Əgər şimdiki halda dilləri və özgələrdən ayrı qövmiyyətləri görünürsə, az vaxtda məhv olub gedəcək. Yəni nə nasionları qalacaq, nə dilləri və nə dinləri. Çün əsrimiz də dinlər, dillər ilə qaimdir" (88, s. 150).

Müəllif türkçülüyn tarixinə nəzər salır, onun müasir vəziyyəti haqqında mühakimə yürüdü: "Bu əsrin ən səməri (Şinasi) ədəbiyya-

tın rəhəvanları oldular. Şünasi kiçik sinnindən şərq lisanları ilə bərabər Avropa lisanlarına və avropalıların ədəbi əqayidinə aşına olduğundan uzun müddət Parisdə təhsil gördəndən sonra İstanbula gəlib mətbuat aləmində türk dilini və ələlxüsus ədəbi yazılan inşaatda mütəməl olan müğlaq ibarələri asanlaşdırmağa və ədəbiyyatı təbii yola gətirməyə başladı. Nə qədər hüsnü-səliqə və istedad sahibi olan gənc (cahil) əhli-qələm varsa hamısı bunun başına yığışdılar. Muğabillərindəki ədəbi mötərizləri bunlara müqavimətə estedadları olan adamlar olmadığından Şinasi ilə yoldaşları əsrinin ədəbiyyatına yeganə nümayəndə qaldılar. Şinasilər içindən Kamal bəy kimi, Əbdülhəqq Hamid bəy kimi ədiblər çıxdı ki, asarları ilə nəinki türklər, bəlkə ümum əhli-cahanın ədəbiyyatı iftixar etsə, yeri var. Bu türkşünaslıq səliqəsi bu gün belə İstanbulda davam etməkdədir. Bu məsləkin hal-hazırda nüməyəndəsi Asim əfəndidir ki, qələmindən türk dilinə, türk tarixinə, türk işlərinə hər nə çıxarsa fəvran Avropa şərqşünasları Avropa dillərinə tərcümə edirlər (Ş.R.. 1904,154), ...

Yuxarıdakı sitatdan görüldüyü kimi nəşir türkçülük hərəkatının, cərəyanın nümayəndələrindən türkşünaslıq termini ilə bəhs etmişdir. Digər tərəfdən də müəllifin türkologiyanın atası sayılan V. Radlovun lüğətindən bəhs etməsi onun türkologiya elminə dərin bələd olduğunu göstərməkdədir. Həqiqətən, V.Radlov “Şərqi-Rus” əməkdəşləri üçün tanınmış bir şəxsiyyət kimi məşhur idi. Belə ki, C.Məmmədquluzadə də “Xatiratım”da M. Şahtaxtının 1894 və ya 1895-ci ildə Naxçıvana gəlməsi və burada onunla ilk tanışlığından bəhs edərkən “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestinin I səhifəsini, özü qeyd etdiyi kimi, V.Radlovun azərbaycanlılar üçün düzəltdiyi kiril qrafikalı əlifba ilə yazmasını da göstərir. O yazır: “Hətta bunu qeyd eləmək istəyirəm ki, haman hekayənin I səhifəsi rus hərfləri ilə yazılmışdı. O zaman şərqşünas və misyonerlərdən qazanlı Radlov azərbaycanlılar üçün bir yeni əlifba təklif eləyirdi. Bu ibarət idi rus hərflərindən. Ancaq rus hərfləri içində olmayan bir neçə sövt üçün yeni bir neçə hərflər icad etmişdi. Bu hürufatın nümunəsi o vaxtlar Qafqaz maarif idarəsi tərəfindən nəşr olunan “Qafqazı öyrənmə materialı” məcmuəsində hərdən bir çap olunardı. Mən çün o vaxtlar cavan və rus siyasətindən bixəbər, Radlovun türklər üçün yeni əlifba-

sını təsdiq etdim. Və hətta məndən savayı Naxçıvanda bir neçə türk maarifçiləri də təsdiq edirdilər (60, s. 53).

Digər tərəfdən, türkçülüyn tanınmış nümayəndələrindən Şinasi və Nəcib Asimi bu sahədə böyük iş gördüklərini vəsf etməsi alimin türkçülük sahəsində nə qədər geniş biliyə malik olduğunu və xalqın bu istiqamətdə maarifləndirilməsi üçün fədakarlıqla, bir qabaqcıl ziyalı qeyrəti ilə çalışdığını açıqca göstərməkdədir.

Kimdir Şinasi? XIX əsr Tənzimat ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən olan Şinasi əsərlərində demək olar ki, ilk ədəbi simalardan biri olaraq türkçülük şüurunun aşılamağa çalışmışdır. Təsədüfi deyildir ki, onun türkçülük fəaliyyətlərinə Yusuf Akçura çox sərrast qiymət vermişdir: “Bu mütəfəkkir yazarı, dil və ədəbiyyat sahəsində türkçülüynü ilk sezmiş Osmanlı türkü deyə qəbul edə bilərik görüşündəyəm. Və bu görüşümüzə yanılmırıqsa, batı türklüyünün dil ədəbiyyatında ilk türkçülük bəliirtisi, XIX yüzilliyin otalarında ortaya çıxmış olur – deməkdir (7, s. 38).

Nəcib Asım bəy isə müəllifin də işarə etdiyi kimi, elmi türkçülüynü təmsil edirdi. Təsədüfi deyildir ki, Nəcib Asım bəy uzun müddət həmvətənləri ilə Avropa elm aləmi arasında əlaqəni təmin edən yeganə Osmanlı alimi olmuşdur. Türkçülük baxımından ən dəyərli əsərləri “Ural və Altay lisanları”, “Ən əski türk yazısı”, “Orhun abidələri” və “Türk tarixi” adlı kitablarıdır.

“Şərqi-Rus”da nəşir türk xalqları üçün ortaq ədəbi dil olaraq Türkiyə türkcəsini təklif edir. Bu fikrini əsaslandırmaq üçün Osmanlı imperiyasının dünyada böyük şöhrət tapmasına və çox qüdrətli bir siyasi qüvvə olmasına işarə edir və göstərir ki, ona görə də Osmanlı dili bütün türk dünyasında geniş yayılmaq imkanı əldə etmişdir. Onun fikrinə, “Bizim Azərbaycan dilimizin eyni olan Osmanlı dili ədəbiyyatının sərvəti sayəsində Qazan və Cığatay türkcəsi ilə qonuşan həmlisanlarımız arasında da ədəbi dili, kitab dili, maarif və dəyanət dili olmuşdur. O tərəflərdə üləmə silki-cəlilindən və ya sadə maarifməndəndən olsun kamallı və təbiiyəli müsəlman mütləq osmanlıca oxur, yazar. Əsasına baxılırsa, Qazan və İstanbul türkcələri də bir dildir, iki deyildir ki, bu xüsusda Avropa şərqşünaslarının hamısı mötəqiddirlər (60). Amma o, ortaq dil üçün qəliz yazı dili kimi işlənən Osmanlı türkcəsinin yaramayacağını düşünür. Onun

ərəb və fars sözləri ilə ağırlaşdırıldığından süni, anlaşılmaz şəkli düşdüyündən şikayət edirdi.

Müəllif türk dünyasında ortaqlıq ünsiyyət vasitəsi, ortaqlıq dil üçün çıxış yolunu Osmanlı yazı dilini sadələşdirməkdə, islah etməkdə görərək yazır ki, "Bu türkcəni bir az intizamla işlətsək az vaxtda gözəl ümumi bir dil olur ki, rusca, ingiliscə, ərəbcə kimi insanların fikir alveri üçün mükəmməl bir alət olur" (60). Ortaqlıq türk dilinin istifadə dairəsinin genişlənməsi, türk xalqlarının ən mühüm ümumi ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi üçün bəzi təkliflər də irəli sürür. Bu məqsədlə yazır:

1. Ən vacib şey fellərin və isimlərin siqəllərini səhih bir qayda ilə həmişə bilatəğyir bir şəkil və surətdə istemal etməkdir. Dili bir eyləyən bu siqəllərin ittihadıdır. Bu siqəlləri mütləq Osmanlı məktəblərində dərslər verilən şəkildə yazmalıyıq.

2. Yazılan dildə gərəklər damılsın da...ədəbi dilimizdə teatr inşaatı yazmalıyıq ki, yazdıqlarımızı müsəlman olan hamı rus şəhərlərində oynaya bilsinlər ki, ancaqlıq bu surətdə öz əməyi ilə yaşaya bilən teatr müsənniflərimiz və artistlərimiz ola bilər ki, ...bu da teatr ədəbiyyatımızın və ömürlərini teatra sərf edəcəklər artistlərimizin vücudunda gəlib icra-i-sənət etmələri üçün lazımdır" (60).

3. Osmanlı kitablarında hal siqəllərində r-dan əvvəl yo-dan ibarət bir heca artırılır. Yəni mirəvəd mənasında bizim kimi sadə gədir deyəcəklərinə gədir deyirlər ki, burası iki tərəfdən tələffüzü ağır və çox nahəmvar edir. Hanki yo-daki hərəkəsi maqəblin hərəkəsinə tabe olmayıb səğilliyində qalır ki, bu ümum türklərin tələffüzünə müğayirdir. Amma həmd olsun bu yo istisnası ancaqlıq İstanbul şəhərində müstəməldir. Ondən başqa yerlərdə yo işlətməzlər. Lihaza (bununla belə) hal siqəllərindən bu yo-nu atıb gədir yerinə sadə gədir, qaçıyır yerinə sadə qaçır yazıb və söyləməliyiz (60).

MƏHƏMMƏD TAĞI SİDQİ VƏ "ŞƏRQİ-RUS"

Azərbaycan maarifçiliyinin görkəmli nümayəndələrindən Məhəmməd Tağı Sidqi (1854-1903) pedaqoji fikir tariximizdə özünəməxsus yer tutur. Onun yaradıcılığında vətən, millət və dil anlayışları

xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qüdrətli pedaqoqlıq, şair və publisist Naxçıvan maarifində elə bir xidmət göstərmişdir ki, yaratdığı xariqələrin əks-sədası hələ sağlığında bütün Qafqaza yayılmışdı. Maarif və mədəniyyət meydanına Ordubadda təşkil olunmuş "Əncüməni-şüəra" şairlər məclisində atılan bu işıqlı Azərbaycan ziyalısı Naxçıvan şəhərində təşkil etdiyi "Məktəbi-tərbiyyə"də fəaliyyətini davam etdirmiş, yazıb-yaratmışdır. Ustad sənətkar Cəlil Məmmədquluzadənin təkidli xahişi ilə Naxçıvan şəhər mühitinə daxil olan Sidqi burada ədəbi-teatr həyatının inkişafında da müstəsna xidmət göstərmişdir (40).

M. Sidqi burada təşkil etdiyi məktəbdə yeni üsulla tədrisi həyata keçirmiş, ana dilində tədrisə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Təsədüfi deyil ki, görkəmli maarifçi 1896-cı ildəki Naxçıvan şəhərində təşkil olunmuş ziyalıların yığıncağında bu məktəb haqqında belə demişdir: «Bu məktəbi bitirənlər həm öz ana dilimizi gözəl biləcəklər, həm də əcnəbi dilləri tez və asanlıqla öyrənəcəklər, cəmiyyətimiz, millətimiz üçün xeyirli insanlar olacaqlar». Görkəmli şair və dramaturqlıq H. Cavid, görkəmli aktyor, professor. R. Təhməsisib, Molla Nəsrəddinçi şair Əliqulu Qəmküsar, professor Əziz Şərif və digər böyük şəxsiyyətlər bu məktəbin məzunları olmuşlar (18, s. 6).

Sovet dövründə böyük maarif xadiminin əsərlərindən az bir qismi öyrənilmiş və nəşr edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Sidqinin ədəbi-pedaqoji irsi müstəqillik illərində daha geniş şəkildə öyrənilməyə başlanmışdır. Ümummillət lider H. Əliyev göstərmişdir ki, Naxçıvanda elm və təhsilin inkişafında M. Sidqinin böyük rolu olmuşdur. Eyni zamanda 2004-cü ildə böyük pedaqoqlıq 150 illiyinin qeyd olunması haqqında, eləcə də 20 avqust 2014-cü ildə Naxçıvan MR Ali Məclisi sədrinin imzaladığı sərəncamlar bu sahədə mühüm bir addım olmuşdur. Belə ki, məhz göstərilən dövrdə Sidqinin ədəbi yaradıcılığı müstəqillik işığında dərindən öyrənilməyə başlanmış, bir sıra əsərləri ilk dəfə işıqlı üzü görmüşdür (18; 827; 20).

Bu baxımdan müəllifin bir sıra məktublarının da elmi və ədəbi ictimai dövriyyəyə daxil edilməsi təsadüfi deyildir. Sidqi vətən və millətin tərəqqisində ana dilinin inkişafına böyük önəm verirdi. Məktublarının birində böyük sevinc hissi ilə göstərirdi ki, mən türk dilində ilk "Coğrafiya" dərsliyi yazmışam və onun nəşrinə çalışıram. Onun qəti inamına görə millət dil, mədəniyyət və maarifin inkişafında

teatr kimi, mətbuatın da mühüm rolu vardır. Ona görə də qəzet nəşr etdirmək təşəbbüsündə bulunmuş, ancaq bu məqsədinə nail ola bilməmişdir.

1880-ci illərin sonunda "Kəşkül" və "Ziya"nın nəşri dayandırıldıqdan sonra uzun müddət bütün Rusiya imperiyasında Azərbaycan türklərinin dilində bir dənə də olsun mətbuat orqanı olmamışdır. Nəhayət, XX əsrin ilk illərində görkəmli nəşir və publisist Məhəmməd ağa Şahtaxtılı böyük çətinliklər bahasına hökumət dairələrindən qəzet nəşrinə icazə ala bilmişdi. 1902-ci ildə o, artıq qəzetin nəşri üçün mətbəə avadanlıqlarını Avropadan Tiflisə gətirmiş və mətbəə quruculuğu ilə məşğul olmağa başlamışdı. Bu məsələdən xəbər tutan Sidqi çox sevinmişdi. Çünki o, görkəmli ictimai xadim, vətənsəvər ziyalı Şahtaxtılıni yaxşı tanıyırdı. M.Şahtaxtılı hələ XIX əsrin 90-cı illərində "Tiflis" qəzetini nəşr etdirmək fikrinə düşərkən ata mülkünü satmaq üçün Naxçıvana gəlmiş, bu işdə Sidqi ona yaxından kömək göstərmişdi. Onu da qeyd edək ki, C.Məmmədquluzadə də "Xatirətim"də M. Şahtaxtılının 1894 və ya 1895-ci ildə Naxçıvana gəlməsi və burada onunla ilk tanışlığından bəhs edərkən "Danabaş kəndinin əhvalatları" povestinin birinci səhifəsini, özü qeyd etdiyi kimi, Radlovun azərbaycanlılar üçün düzəltdiyi kirit qrafikalı əlifba ilə yazmasını da göstərir. O yazır: "Hətta bunu qeyd etmək istəyirəm ki, haman hekayənin birinci səhifəsi rus hərfləri ilə yazılmışdı. O zaman şərqşünas və misyonerlərdən qazanlı Radlov azərbaycanlılar üçün yeni əlifba təklif eləyirdi. Bu ibarət idi rus hərflərindən. Ancaq rus hərfləri içində olmayan bir neçə sövt üçün yeni bir neçə hərflər icad etmişdi. Bu hürufatın nümunəsi o vaxtlar Qafqaz maarif idarəsi tərəfindən nəşr olunan "Qafqazı öyrənmə materialı" məcmuəsində hərdən bir çap olunardı. Mən çün o vaxtlar cavan və rus siyasətindən bixəbər, Radlovun türklər üçün yeni əlifbasını təsdiq etdim. Və hətta məndən savayı Naxçıvanda bir neçə türk maarifçiləri də təsdiq edirdilər (26, s. 53). Böyük demokrat C.Məmmədquluzadə sonralar bu hadisələri xatırlayaraq yazırdı: "...mənə, Məhəmməd ağanın vətəninin övladına bu məlumdur ki, o vaxtlar ədibimiz qəzet məşqinə düşəndə, mən eşitdim ki, Məhəmməd ağa atadan qalma mülkünün öz hissəsini satıb on səkkiz min manata və bu pulu alıb gedib Tiflisdə qəzet nəşr etsin. Mən Tiflisdə Məhəmməd ağanın qəzetinin idarəsinə daxil

olanda bildim ki, Naxçıvanda danışılan bu söhbət əsl həqiqətdir. Və o vaxt mən görürdüm ki, bu on səkkiz min manat qəzet üçün xüsusi bir mətbəə sazlamağa sərf olunur. Və bir az vaxtda mətbəə də düzəldi" (26, s. 62).

Pedaqoji fəaliyyətlə yanaşı publisistika, jurnalistik fəaliyyətlə də məşğul olan M.T.Sidqi Baxçasarayda nəşr olunan "Tərcüman", Kəlkəttədə nəşr olunan "Həblülmətin", Qahirədə nəşr olunan "Sürəyə", Bakıda nəşr olunan "Kaspi" qəzetləri ilə yaxından əlaqə saxlamış, həmin mətbuat orqanlarında çıxış etmiş, əsl mənada qəzetçi kimi tanınmışdı (27, s. 82). Ona görə də ana dilində "Şərqi-Rus" qəzetinin nəşri xəbəri böyük maarif xadimini ürəkdən sevindirmişdi. Qəzetin nəşrə başlamasından əvvəl Şahtaxtılı ona rəsmi məktub yazmış, redaksiyada daimi işləmək üçün Tiflisə dəvət etmişdi. M.Sidqi qəzetin nə vaxt işiq üzü görəcəyini, bunun milli tərəqqi yolunda mühüm bir hadisə olacağını "Şərqi-Rus"un redaktoruna yazdığı məktubda önəmlə vurğulayırdı: "Az müddətdən sonra "Şərqi-Rus" qəzeti millətin gənclərinin qaranlıq ürəklərində nur saçacaq və bilik və mərifət ıraqı cəhalət çölündən səadət-xoşbəxtlik sarayına aparacaqdır. Sizin adınız da tarixdə əbədi olaraq həkk olunacaqdır" (33, s. 228).

Görkəmli publisist milli dildə, ana dilində qəzetin nəşri xəbərini böyük sevinclə qarşıladığını bəyan edərək göstərirdi ki, həqiqətən bu xoş xəbər bütün elm və mədəniyyət xadimlərinə, xüsusilə bu vilayətin bütün elm sahiblərinə yeni bir ruh və sevinc bəxş etmişdir. İnsana elə gəlirdi ki, guya Şərqdə yeni günəş doğdu və ulduzlar parladi.

M.Sidqi əziz dostunun Tiflisə qəzet redaksiyasında işləməyə dəvətini ailə vəziyyəti ilə əlaqədar qəbul etməmiş, ancaq Naxçıvanda yaşayıb qəzetin abunə işlərinə kömək etmiş, qəzetdə sanballı məqalələrlə iştirak etmişdir. Bunu Sidqinin M.Şahtaxtılıya yazdığı məktublarda da müşahidə edirik.

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Şahtaxtılının böyük zəhmət bahasına əsasını qoyduğu məşhur "Şərqi-Rus" qəzeti XX əsrin ilk anadilli mətbuat orqanı idi. Uzun çalışmalardan sonra 1903-cü il 30 martda qəzetin birinci nömrəsi işiq üzü görmüşdü. Bu qəzet o zaman mütərəqqi Azərbaycan ziyalılarının arzu etdiyi mühüm bir tribuna idi. Qəzetdə M.Ə.Rəsulzadə, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, F.Köçərli, M.S.Orudubi, Abdulla Sur kimi qabaqcıl ziyalılar çıxış edirdilər. M.Sidqi

də həmin mətbuat orqanında məqalələrlə fəal iştirak edir, Avropa mühitindən gəlib Qafqaz mühitinə düşmüş bir nəşirə qəzetin nəşri ilə bağlı kömək göstərir, faydalı məsləhətlər verirdi. Məsələ bundadır ki, qəzetin ilk nömrəsində başqa materiallarla yanaşı milyon, xeyriyyəçi, mesenat Hacı Zeynalabidin Tağıyev haqqında bir tənqidi yazı verilmişdi. Bu yazı hacının tərəfdarlarının böyük narazılığına səbəb olmuşdu. Onlar, xüsusilə hacının vəsaiti ilə nəşr olunan "Kaspi" qəzetinin əməkdaşları Əlimərdan bəy Topçubaşov və Əhməd bəy Ağaoğlu "Şərqi-Rus" əleyhinə geniş kampaniyaya başlamışdılar. M.T.Sidqi redaktorun bu hərəkətinin faktlar əsasında açıq səhv və zərərli olduğunu ona məhrəməmə şəklində açıq göstərirdi. O, bu münasibətlə Məhəmməd ağaya ünvanladığı məktubda qeyd edirdi ki, Hacı Zeynalabidin Tağıyev nəinki Qafqazda, bütün Şərqi aləmində, Şərqi mətbuatında hörmətlə yad edilir, onun maarifə yardımları ağız dolusu tərif edilir. Tağıyevin tərəfdarı və xeyirxahı hər şəhərdə və küçədə vardır. Bu surətdə həm səninin özünü camaatın nəzərində naməğbul və həm də cəridənizin tərvic və iştirakını məmnun edirlər. Nə lazım olubdu ki, əvvəl mərhələdə o günə nüfuz və sərvət sahibi şəxsə bu məqamə gəlmək?...Yenə öz fəhmi-qəsiranəmə belə məsləhət görürəm ki, bir vasitə tapıb Tağıyev ilə sülh edəsiniz. Məgər inki yenə ruznamə vasitəsilə ola bilər. Bunu da demirəm ki, əvvəlcə yazdıqlarınızı təkzib edəsiniz. Bəlkə bir növ ilə səhv və nisyani, qüsur və nöqsanı məktəbə isnad edəsiniz" (34, s. 192).

"Şərqi-Rus"un nəşri bu maarif fədasini çox sevindirmişdi. O, redaktoru bu münasibətlə ürəkdən təbrik etmiş, bundan sonra Azərbaycan dilində milli qəzetin nəşrinin millətin alim və ədibləri ilə avam və cahilləri arasında vasitə olub nəşri-maarifə davam edəcəyini ümidvar olduğunu bildirmişdi. Amma qəzetin nəşrinin gec həyata keçirilməsi, elə birinci nömrədə yersiz bir məqalə nəşr olunması onu çox narazı salmış və narahat etmişdi. Bu fikirləri o, dostu Sultan Məcid Qənizadəyə yazdığı məktubda belə ifadə etmişdi: "Bir neçə vaxt da bu şadlıq ilə ümidvar və bu ümidvarlıq ilə şad ola-ola gözlədik. Gəlmədi, intizarını çəkdik, çıxmadı, nigaran olduq. Mətbuat ələminə qədəm qoymadı, ancaq-ancaq çıxdı. Axırda çıxdı nə çıxdı? Bir yekə mücəllətə, bir böyük iğtişaş" (33, s. 235).

Maarifçi ədibin "Şərqi-Rus" qəzetində nəşr olunan "Təəssüf, yenə də təəssüf" məqaləsində də həmin mövzu davam etdirilmişdir. Bu məqalədə müəllif üç Azərbaycan mütəfəkkiri (M.Şahtaxılı, Ə.Topçubaşov, Ə.Ağaoğlu) arasında baş verən münaqişəni pisləyirdi. Sidqi onların üçündən də xahiş edirdi ki, millətin çar Rusiyasının əsarəti altında olduğu bir vaxtda bir-birlərinə qarşı cəbhə açmasınlar, əksinə, birləşib onun milli oyanışına və tərəqqisinə xidmət etsinlər. Bu mənada yalnız millətin sevən insan bu sözləri yazı bilərdi: "Məni lənət və söyüşə layiq bilib nə qədər ki, dilxahımızdır söyün. Çünki mən dostların islahı və millətin səlahi üçün hər bir nifrini və narəvə sözləri kəndi canıma nuş və guvara bilirəm. Mənim də qabaqca qəlbi nifrini budur" (33, s. 174).

Sidqinin bu üç Azərbaycan mütəfəkkirinə son sözü belə olmuşdur: "Bundan sonra nə "Kaspi"də, nə "Şərqi-Rus"da bu günə mələl gətirən və küdrət artıran bəndlər nəşr olunmasın, qonşularımızın hərəkətlərindən ibrət alayım. Qəzet yazan və qəzet oxuyan, xüsusən "Kaspi"də və "Şərqi-Rus"da nəşr olunan bəndləri oxuyan sair millətlərdən xələt çəkəlim. Dostları məhzun və düşmənləri məmnun etməyəlim" (33, s. 177-178).

Bu fikirləri yüksək qiymətləndirən tədqiqatçı F.Ələkbərov, bizcə, aşağıdakı fikrində tamamilə haqlıdır: "Hər halda o, bir türk və müsəlman mütəfəkkiri kimi öz rolunu çox doğru oynamışdır. Sidqi bir tərəfdən, müsəlman ölkələrində müasirləşməyin vacibliyini görməklə yanaşı, digər tərəfdən, bunun təqlidi xarakter daşımaması üçün milli və dini keyfiyyətlərdən çıxış edilməsinin vacibliyini də dərk etmişdir. Ən önəmli də odur ki, Sidqi bütün bunları əldə etmək üçün milli birliyin vacibliyini görmüşdür. Sidqinin yalnız bu örnək hərəkəti belə onun adının tariximizin qızıl səhifələrinə yazılması üçün yer tərlidir".

M.Sidqinin "Şərqi-Rus"da çap edilən ən sanballı məqalələrindən biri də "Qazetə, yaxud qəzet nədir" əsəridir. Xalqın maariflənməsi işində mətbuatın mühüm əhəmiyyət daşdığını yaxşı başa düşən müəllif bu məqalədə yazırdı ki, bütün dünya qəzetin əhəmiyyətini və mahiyyətini dərk etdiyi halda, İran və Qafqaz müsəlmanlarının əksəriyyəti hələ də onu şeytan əməli sayır: "Xülasə, uzun bir mərəkə...və illa yerdə qalan əhalinin hamısı qəzetdən rüğədan olub və bəlkə

qazet kəlməsindən tənəffür edirlər. Bu günə müsəlmanlar arasında ərəbi olsun, farsı olsun, türki olsun, adına ki, qazet dedin iş tamamdır. Ondan sonra hər nə desən məhəlli-etina və layiqi-təvəccöh deyildir" (33, s. 164).

Qüdrətli maarifçi ürək ağrısı ilə yazırdı ki, din alimlərinin nəzərində qəzet almaq və oxumaq küfrdür. Din alimlərinin təsiri altında da varlılar, tacirlər, əsnaflar, avamlar və başqaları da qəzet alıb oxumağı günah, yaxud ümumiyyətlə, müsəlmanları yoldan çıxartmaq kimi başa düşürlər: "Qazetə almaq, qəzetə oxumaq üləma mülahizəsində küfrdür. Tüllab nəzərində günah, tüccar içində təzyini-ovqat, əsnaf arasında ləğviyyat və avam yanında lap heç zaddır. Özgə yerləri bilmirəm, hələ bu tərəflərdə bir para alimnüma nadan tələbələr in nəzərində türki dilində hər nə yazılmış olsun şayani-etina deyildir. Qəzetə ki olsa pənah bər xuda! Həmçinin onun əqidəsinə görə fars dilində yazılan ruznamələrə də baxmaq günahdır. Bunu da mübaliğəsiz deyirəm. Hərgah eşitsə ki, ərəb lisanında qəzetə nəşr olunur, günahi-kəbirə hesab edib və onun mühərririni kafiri-mütləq bilir. Ondan ötrü ki, ərəb lisanı Allah və peyğəmbər lisanıdır ki, onunla Qurani-məcidi nazil olub. O dildə qəzet yazmaq, əlbəttə, cürmi-əzimidir. Odur ki, bir para maarifpərəst binəvalar və millətdust bışarələr labüd qalib, qəzet kəlməsini zikr etməyi dillərində adət verməyiblər" (33, s. 164).

Daha sonra müəllif böyük təsüf hissilə sual edirdi ki, ilahi, görəsən, bizlər qəzetin qədr və qiymətini, onun fayda və mənfəətini nə vaxtsa biləcəyikmi? Başqa sözlə, nə vaxta qədər müsəlmanlar onun üçün zərərli olanları faydalı, faydalı olanları isə şeytan əməli sayacaqdır? Azərbaycan mütəfəkkirini ən çox üzən isə, müsəlmanların əksəriyyətinin başqalarının sözləri ilə oturub-durması, öz ağılı və dərakəsi ilə hərəkət etməyə çalışmaması idi. Onun fikrincə, müsəlmanlar dərinədən ağıl etsələr görürlər ki, nə qəzet, nə məktəb, nə teleqraf, nə təyyarələr, nə də başqa yeni texnologiyalar şeytan əməli deyil və onları günah hesab etmək nadanların işidir. Ona görə də, müsəlmanlar əcnəbi millətlərin inkişafını doğru dəyərləndirməli və öz həyatlarında bundan istifadə etməlidirlər: «Xüsusən məişət əmlərində hər bir cəhətdən onların elmi və istinbatı və hər bir kəşfiyyat və məlumatı bizlərdən artıqdır. Əgər belə deyilsə, bəs nə üçün onlar bizləri hər bir işdə ötürüb keçiblər? Məişət ləvazimatlarının hər bir cüzü-

yatında bizləri özlərinə möhtac ediblər? Hətta iynədən tutmuş pambıq və əmammədən kəfəne kimi onlara ehtiyacımız vardır» (33, s. 168).

Böyük təsüf hissilə qeyd etməliyik ki, dövrünün açıqfikirli maarif fədaisi, görkəmli pedaqoq və publisist Məhəmməd Tağı Sidqi cəmi 49 il ömür sürmüşdür. Onun qəfil ölümünün səbəbləri də indiyədək açılmamışdır. Sidqinin qəflətən vəfat etməsi bütün Qafqaz və İran maarif xadimlərini yasa boğduğu kimi "Şərqi-Rus"un əməkdaşlarını da dərinədən kədərləndirmişdi. Təsədüfi deyildir ki, burada Sidqinin ölümü ilə əlaqədar bir sıra yazılar, vida məqalələri çap olunmuşdu. Bunlar arasında Sidqinin "qardaşım"-deyə müraciət etdiyi böyük satira ustası Cəlil Məmmədquluzadənin qəzetin 30 yanvar 1904-cü ildə çap olunmuş məqaləsi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Müəllif "Getdi cahandan həzrəti-Sidqi" adlandırdığı bu məqalədə böyük maarif fədaisinin Ordubadda, eləcə də Naxçıvan şəhərində təhsilin, yeni tədris üsulunun, üsuli-cədid məktəblərinin yayılması üçün, xalq arasında qəbul edilməsi üçün göstərdiyi fədakarlıqları ürək yanğısı ilə təsvir edir: "Naxçıvan şəhərində hamın məktəbi həzrəti-Sidqi təsis edən zaman belə qaydalı müsəlman mədrəsəsi nəinki İrəvanda, bəlkə Qafqazın böyük müsəlman şəhərlərinin çoxunda yox idi. Həzrəti Sidqinin getməyinə etdiyimiz ah-naləminizin əsl səbəbi budur" (65).

Böyük satira ustası Sidqinin Ordubadda fəaliyyəti üzərində geniş şəkildə dayanır, onun Naxçıvan ziyalılarının ısrarlı dəvətini qəbul etməsindən bəhs edərək yazırdı: "Allah şahiddir ki, Sidqinin vətənimizə varid olmaqlığı şəhərimizin mədəniyyət və maarif tarixi üçün bir mühüm fəqərə oldu" (65).

C.Məmmədquluzadə yazır ki, mərhum nəşri-maarif və təməddün, dini-islama rəvac vermək, insaniyyət aləminə məhəbbət yolunda çalışırdı. Maarifin inkişafı baxımından M.Sidqinin dövrü ilə ondan on il əvvəl arasında yer ilə göy qədər fərq var idi.

"C.Məmmədquluzadənin ölçülü-biçilərə yüksək sənətkarlıqla yazılmış və nəinki təkcə özünün, həm də Sidqini tanıyanların ürəklərinin dərinliyindən gələn sevgini və təsəüf hissələrini düşündürücü və yangılı sözlərlə ifadə etdiyi bu məqalə ədəbiyyat tariximizdə dostu həsr olunmuş ən təsirli, ibrətli və yeni tipli bir nekroloqdur" (43, s. 8).

Qeyd etmək lazımdır ki, o zaman Ordubadda yaşamış tarixi romanlar ustası M.S.Ordubadı də qiymətli dostunun, əqidə yoldaşının

vəfatından çox kədərənmişdi. "Şərqi-Rus"da nəşr etdirdiyi bir mədəyi-tarixdə qüdrətli ədib Sidqi ilə dostluğunu dilə gətirir (34, s. 38-40) və yazır:

Əcəb xoş vaxt imiş, dünyada Sidqiylə keçən günlər
Necə Sidqi sədaqət kanıdır, dəryayi-hikmətdir (34, s. 38).

Müəllif böyük təəssüf və kədər hissələrlə Sidqinin vəfatının ümümxalq matəminə çevrildiyini göstərir:

Çıxıbdır şəhərdən dişarə, cəmaat izdihamla,
Könül bir ləhzə fikr et, gör nə qeyrətli camaatdır.
Qılıb pişvaz nəşin xalq o dəm və möhnətə guyan
Görən söylərdi bilqət yəqin ruzi-qiyamətdir (34, s. 40).

Sidqinin yaxın dostlarından Əsəd ağa Kəngərlinin də bu ağır itki barədə qəzetdə məqaləsi çap olunmuşdu. "Sidqi mərhumun tərcümeyi-halı" başlığı ilə çap olunan həmin məqalədə müxbir dəfn mərasiminin ümümxalq matəminə çevrildiyini, dövlət adamlarının, ziyalılardan, məktəb şagirdlərinin, xalq kütlələrinin bu izdihamda fəal iştirak etdiyini təsirli bir dillə belə təsvir edir: "Cənazənin qabağınca "Məktəbi-tərbiyə" şagirdləri 120-dən ziyadə barmaq boyda balalar əllərində siparə nəhayət xunavər və mələləngiz sövt ilə kəlami-şərif oxuyar-ç növhə edəndə məktəb balaları və camaat səs-səsə verib şövlə ağılayıb məscidə bir şur, qülqülə saldılar indiyədək bir kəsin vəfatı əhaliyə belə təsir etməmişdi. İştə belə bir vücudi-alimiqdarı biz qeyb etdik. Əgərçi özü bu aləmdən getdi, lakin mərifət və qeyrat toxumunu insanıyyət bağında əkib səmərəsi ələddavam yetişməkdədir və asari-ədəbiyyəsi ilə cərideyi-ələm səhifəsində adını səbt edib özünə bir mənəvi heykəl ucaldı (57).

Sidqinin vəfatı münasibətilə yazılan və hələlik geniş oxucu kütləsinə məlum olmayan bir məktub da elmi baxımdan mühüm əhəmiyyətə malikdir. 1904-cü ildə Q.Şərifov tərəfindən yazılmış həmin məktubda Sidqinin xatirəsini əziz tutmaq üçün bir neçə vacib məqama toxunulur. Əvvəla, Sidqinin "Şərqi-Rus" və "Tərcüman" qəzetlərində dərc olunan əsərlərinin toplanılıb çap etdirilməsinin zəruriliyi vurğulanır. Buradan aydın olur ki, Sidqinin əsərlərinin oxuculara çatdırılmasında "Şərqi-Rus"un özünəxsus rolu olmuşdur. Onun əsərləri çapa hazırlanarkən bu qəzetdə çap olunan materiallardan hökmən istifadə olunmalıdır. İkincisi, Sidqinin başsız qalmış dörd oğlunun hi-

mayəyə götürülməsinin vacibliyi qeyd olunur. Nəhayət, bu işləri həyata keçirmək üçün Naxçıvanda "İanə dəftəri"nin açılması xəbər verilir və həmin xeyirxah təşəbbüsə qoşulanların sayını artırmaqdan ötrü say göstərilməsi xahiş olunur. Məktubun tam mətni belədir: "Ədibi-möhtərəm Mirzə Məcid əfəndim və şəfiqi-mükərrəm Mirzə Məhəmməd Hüseyn əfəndim həzrətləri!

Cənabınıza "Şərqi-Rus" vasitəsilə cənab Sidqi mərhumun vəhşətsar rehlət xəbəri yəqin ki, yetişibdir və əlbəttə mütəəssir olub nəhayət mərtəbədə məhzun və məlul olmanız və o mərhumun müərrif və tovsifində acizəm və əxlaqi-həsənəvə himməti mərdanənizi bəyan etməyə mənim lisanım qasirdir və heyhat... vücudu əsrimiuzdə zühur etsin, inşaallah o alicənabın səvayi-ömrünü və vəfatını və asari-həmidəsini "Şərqi-Rus"da və ya "Tərcüman"da oxursuz. İndi ərzim odur ki, mərhumun dörd nəfər səğir oğlu ki, birisi on beş yaşında və bir nəfər səğiri dörd yaşında yetim qaldılar...

Naxçıvanda ianə dəftəri açıldı. Neçə nəfər dostlardan və qədr-danlardan ianə yazdım və bəndədən xahiş etdilər ki, cənabınıza və cənab Xəlilova yazıb təvəqqe edirəm ki, əgər mümkün olsa... inşaniyyətədən ianə dəftərinə dəvət edəsiniz və həmçinin və cənab Tağıyevə məlum edəsiniz".

Sidqinin mənalı həyat yolu və ədəbi irsi demək olar ki, onu tanıyan bütün müasirləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Görkəmli maarif xadimi, ədib və publisist Məhəmməd Tağı Sidqinin ədəbi və elmi irsi Azərbaycan ictimai fikriinin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADİ VƏ "ŞƏRQİ-RUS"

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, görkəmli maarif fədasinin ölümü Naxçıvanda uzun müddət xatirələrdə yaşamışdır. Belə ki, bu işıqlı insanın vəfatı maarif işlərinin də geri qalmasına öz mənfi təsirini göstərmişdir. Təsədüfi deyildir ki, "Şərqi-Rus" qəzetində 1904-cü ilin fevralında Naxçıvandakı vəziyyət haqqında məlumat verən bir məqalədə (Mirzə Nəsrullah Əmirov) ictimai məclislərdə söylənən bəlağətli nitqlərdən bəhs edilir. Amma burada imperatorun sağlığına

dua və minacat oxunmur. Müəllif bunu məktəb müdirlərinə irad tutaraq qəzetdə yazır: "Cənab Məhəmməd ağa! Cənabınızdan xahiş-acizənə edirəm ki, bəndənin bu bəndinə öz mübarək ruznamənizdə yer verəsiniz: Həman fevral ayının 4-cü günü cənab qazi hacı molla Əli Axundzadə üləma tüccar və əyan ilə məscid cameinə cəm olub dövləti-Rusiyənin əsakəri mənsur və müzəffər olmağı barəsində duada bulundular. Cənab qazi əvvəl bir uzun uzadı xütbə buyurub sonra qoy şövkətli imperator əzim həzrətlərinin biz cəmiyyətimüsəlmana olan məhəbbət və inayətini və onun sayeyi-mərhəmətində bizlərin kəmal asudəliklə təyisətmələrimizi bəyan edib duaya şuruu etdi. Camaat dərunlərdən və səmim qəlbədən amin deyib havanı göy gurultusu kimi məmməlu eylədilər. Və sonra cənab əlahəzrət imperatore-əzimin və cəmi imperator nəjad xanəvadəsinin ömür və dövlət və şövkətlərinə duaxan oldu. Və sərdar Valanbar qnyaz. Qalitsinin sui-qəsdçilərinin yetirdiyi zəxmlərdən səhhət və afiyət tapdıqları barəsində xudavəndi ələmin dərgahına şükrü səna etdi. Duadan fəriğ olandan sonra cənab qazi üzün müsəlman və rus məktəbinin rəisinə tutub hansı ki cəmi məktəb şagirdləri və müəllimləri ilə orada hazır idi, xahiş etdi ki, məktəb şagirdləri də dua və münacat oxusunlar. Necə ki mərhum Məşədi Tağı Sidqinin vaxtında oxuyurdular. Rəis: şagirdlərə dua və minacat təlim etməmişik,- dedikdə cənab qazi caamatın hüzurunda rəis və müəllimləri məzəmmət etməyə başladı. "Səd hezar əfsus ki Məşədi Tağı Sidqi vəfat etdi. Bu günkü günlərdə o mərhumun vücudu qənimət idi. Ondan sonra güman etmirəm ki, siz o tövür məktəbi yola apara bilərsiniz. Məktəbin qapısını bağlasanız, yeyrağdı, Siz ancaq ayın yinnisini gözləyirsiniz ki, məvacib alasınız. Amma o mərhum gecə və gündüz millət balalarını qabağa aparmağa səy və təlaş edir idi. Nə olurdu ki, siz də bir neçə saat zəhmət çəkib bir neçə söz dua və münacat qəbiləndən şagirdlərə təlim edəydiniz ki, bu günkü günlərdə uşaqlar dua və münacat etməklə camaatı şad edəydilər" (55).

Burada haşiyə çıxaraq qeyd edək ki, ilk əsərini "Şərqi-Rus"da çap etdirən görkəmli roman ustası Məmməd Səid Ordubadinin yetişməsində də Ordubaddakı "Əxtər" məktəbinin yaradıcısı böyük maarif xadimi M.Sidqinin böyük rolu olmuşdur. Bu məktəbdə görkəmli ədibin təhsil alması da geniş mənada onun ədəbi dünyagörüşünün inki-

şafında böyük rol oynadığı kimi cavan ədəbiyyat maraqlısının şeir yaradıcılığına istiqamətləndirilməsinə də ciddi təkan vermişdir. Ordubadinin atası Hacığa Fəqir Ordubadi ilə Sidqi yaxın dost olmuş, Ordubaddakı "Əncüməni-şüəra" adlı şairlər məclisində birlikdə iştirak etmişlər. Hacığa Fəqir varlılar və mollalar tərəfindən təqib edildiyindən vətəninə tərk etməyə, səyahətə çıxmağa məcbur qalmışdı. Səyahətdən döndükdən sonra onun gözləri tutulmuşdu. Onun sədaqətli dostu Sidqi şairin diktə etdiklərini yazıya köçürür, dağınıq şeirlərini bir yerə toplayır (30, s. 327).

Onu da qeyd edək ki, İsmayıl bəy Qaspiralının türk dünyası maarifində tətbiqinə başladığı "üsuli-cədid" tədris üsulu az bir zamanda Qafqazda da geniş əks-səda vermişdi. Bu hərəkət Ordubada da gəlib çıxmışdı. M.Sidqinin də bu işdə böyük əməyi olmuşdur. O, böyük türkçü İsmayıl Qaspiralının nəşr etdiyi "Tərcüman" qəzetində fəal iştirak edir, qəzetin sahibi ilə yaxın dostluq əlaqələri yaratmışdı. İ.Qaspiralı "üsuli-cədid" məktəbi açmaqda ona məsləhətlər verir, onu bu işə təşviq edir, bu mövzuda onlar müzakirələr aparırdılar. Ordubadi bu barədə yazır: "İsmayıl bəy bu mövzuda Sidqiyə ürək verir və hər dürlü mümanietlərə qarşı mübarizə edəcəyini söyləyirdi. Məktəbi bina etmək işlərində Sidqiyə mane olan cəhətlərdən birisi də məktəbə lazım olacaq kitabların olmaması idi. "Tərcüman" müdiri məktəbin kitabları xususunda yardımda bulunub, əski movhumatı yeni məktəbə daxil etməmək üçün yeni əsərlər təb edib göndərirdi" (30, s. 331).

Məmməd Səidin özü də Sidqinin ən fəal və sevimli şagirdlərindən olmuşdur. Məmməd Səid "Həyatım və mühitim" əsərində bu atadan qalma dostluğun "Əxtər" məktəbində necə davam etdiyi haqqında çox səmimi fikirlər söyləmişdir. Əsərdə müəllif Ordubad mühiti, ədəbi məclisləri, bölgənin iqtisadi vəziyyəti, həyat tərzi, maarifi haqqında yaddaqalan hadisə və məsələləri qələmə almışdır. O, Sidqinin tərcümeyi-halı ilə bağlı yazırdı ki, o vaxtlar Ordubad şairlərindən M.Sidqinin çayçı dükkkanı var idi. O, gənc vaxtından İran səyahətində olduğundan, hətta Səbzəvar şəhərində yaşadığından farsca, ərəbcə, türkcə, savadı var idi. Bütün şairlər onun dükkana toplaşır. M.Sidqi məktəbə müəllim təyin edildi. O, Misirdə çıxan "Pərvəriş" və sair qəzetləri İran təriqi ilə gətirirdi. Ordubadi həmin məktəbdə

oxuduğu illəri belə xatırlayır: "İbrahim Əbilov yoldaş ilə mən ən birinci sırada otururdum. Sidqi bizə çox əhəmiyyət verirdi. İmtahanalarda, yaxud, məktəbi görməyə gələnlərin yanında oxumaq üçün əvvəlcə bizə söz verirdi... Birinci olaraq Ordubadda bu məktəbin uşaqları şərq oxuyurdular. Şərqilərdən birisini Sidqi özü yazmışdı:

Əcəb xoşbəxt olur hər kəs, tuta məva bu məktəbdən
Bir az vaxtda kamallana, olur dara bu məktəbdə"(31, s. 42-43).

"Şərqi-Rus" qəzetinin 1903-cü ildə Tiflisdə nəşrə başlaması bütün qabaqcıl Azərbaycan ziyalıları kimi Ordubadinin də böyük sevincinə səbəb oldu. Qəzet öz səhifələrində Naxçıvan hadisələrinə geniş yer verdiyi kimi, ədəbi mühitə də qayğı göstərir, nəzm və nəsr yazanları həvəsləndirirdi. Təsədüfi deyildir ki, görkəmli tarixi roman ustası M.S.Ordubadinin ilk şeiri də bu mətbuat orqanında nəşr olunmuşdur.

"Ədəbiyyat" rubrikası ilə verilən həmin şeir qəzətdə Məhəmməd Hacıağazadə, təxəllüs Səid Ordubadi imzası ilə nəşr olunmuşdur. Ordubadi sonralar elə bu təxəllüslə də məşhurlaşmışdır.

Gözüm, dur, xabi-qəflətdən çıxıb gün aşkar oldu.

Behəmdulla şəbi-yelda gedib nisf-nahar oldu.

Dolupdur səfheyi-ələm şüayi Şərqi-Rus ilə

Qaranlıq könlümün zülmətsərəsi zərnigar oldu.

Eşitdim tazə güldür, baş verib bağ nəmədindən

Keçib əbnayi islamin xəzali novbahar oldu.

Tapıb bir nömrəsin qıldım qiraət çox sürür ilə

Dedim bari xuda bəxtim nə xoş saatda yar oldu.

Ümidim var çıxmaq ruyi-zəminə çahə-zülmətdən

Olur məlum çox qafil bu işdən huşyar oldu.

Yəqinimdir qoyarlar bizləri də selk irfana

Nəçünki ronəğ ətvarımız hər yerdə car oldu.

Dağıldı bağımız əğyar içində ərs əlaya?

Bizim də adımız millətlər içrə yadigar oldu.

Dəqiq olsam olan hərgiz götürməz əl təşəkkürdən

Həqiqət bu qəzet insan üçün çox iftixar oldu.

Bu söz məşhurdur etməz tərəqqi elmsiz millət

Hamı elm əhli rahat, elmsizlər xar zar oldu.

Əzizim mümkün olduqca oxu türkü qəzətlərdən

Bunun ilə cümlə cəhlin binası tarimar oldu.

Yolun var yaz götür, yoxdur mənim tək özgədən al bax
Xoşa ol kəslərə bu kar xeyrə can nisar oldu.

Alıb şəhnameyi hər yerdə ruznamədən dəm vur

Bu lazımdır sənə onlar təməmən xaksar oldu.

Bu bir şöhrət deyil, İsgəndərə bax aldı dəryadən

Necə bəs xəlx üçün dəryalarında və kənar oldu.

Deyin ey binəva getdi İsgəndər dari zülmətə

İl..... ol zülmət sərəsər rahvar oldu.

Səmər yoxdur, əzizim, nari həqqən köhnə işlərdən?

Desə dərviş inanmaz Rüstəm ağ divə süvar oldu.

Səida hər qədər vardır qələm yaz bu məqaləni

Sənə bu "Şərqi-Rus"un nömrəsi bir etibar oldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu təbrik şeirindən sonra elə həmin ilin son nömrələrindən birində şairin geniş həcmli şeiri qəzətdə öz əksini tapmışdı (58). "Xabi-qəflət" adlanan bu şeir aşağıdakı bəndlə başlayır:

Dur, ey qafil yatan könlüm, oyan bu xabi-qəflətdən

Sənə yoxdur səmər hərgiz bu bica istirahətdən.

Tamamən xalq olub bidar avazi-müəzzindən

Dur ey aludeyi- qəflət, göz aç bir dəm kəsələtdən.

Bu şeirin qəzətdə nəşr olunması Ordubadinin bədxahlarını daha da qəzəbləndirdi. Artıq onu bəhayi dinini qəbul etmiş ordubadlı deyə qələmə verirdilər, onu dinsiz adlandırırdılar. Özünün qeyd etdiyi kimi, şeir qəzətdə çap olunduqdan sonra fabrikanın sahibi Rzayev qəzeti gətirib fabrikada şairin özünə göstərmiş: "Çox şadam ki, Ordubaddan da bu qəzətə yazan vardır" – demişdi (31, s. 45). Amma buna baxmayaraq bir müddət keçəndən sonra onu fabrikdəki işindən qovmuşlar. Qeyd etmək lazımdır ki, şairin "Şərqi-Rus" qəzeti ilə əməkdaşlığı onun yaradıcılığına müsbət təsir göstərmişdi. Səid bu illərdə mütaliyəyə böyük həvəs göstərirdi, özünün göstərdiyi kimi, şeirə və yazıçılığa marağı gündən-günə artırdı, 1904-cü ildə "Qəflət" əsərini yazıb bitirmişdi.

Şeirdəki xabi-qəflətdən qurtuluşa çağırış sədaları, "etməz tərəqqi elmsiz millət" nidası M.Səidin artıq təcridən yeni əsrin şeir ənənələrini üstündə kökləndiyini nümayiş etdirir. Az sonra müəllif qəzətdə çap etdirdiyi həmin şeiri genişləndirmiş, poemaya çevirmiş

və bu əsər "Qəflət" adı ilə Məhəmməd ağa Şahtaxtının C.Məmməd-quluzadəyə satdığı "Qeyrət" nəşriyyatında işıq üzü görmüşdür. 1906-cı ilin yanvar ayında nəşr olunan həmin kitaba görkəmli maarifçi Ö.F.Nemanzadə "Bir-iki söz" adlı qısa bir ön söz yazmışdır. Müəllif göstərir ki, millətin maariflənməsinin əsas yolu kitabdır, oxumaqdır. Kitab oxumaq, savadlanmaq tərəqqi deməkdir. "Qəflət" nəşri-savad qəsdilə çıxardığımız əsərlərin əvvəlincisidir.

Bu mətndəki "əvvəlinci" ifadəsi "Qəflət" şeir toplusunun Məmməd Səid Ordubadinin çap edilən birinci kitabı, hətta "Qeyrət" nəşriyyatının ilk çap məhsullarından biri olmasını bildirməkdən başqa, həm də həmin kitabdakı şeirlərin ideya-bədii dəyərlərinə verilmiş qiymətin ifadəsi idi. Həqiqətən, "Qəflət" kitabı bütün orta əsrlər boyu da nəzərə çarpan, fəqət XIX əsrdən başlanıb XX əsrin əvvəllərinə qədər daha da qüvvətlənən "dadi-qəflət" motivinin yeni ədəbi-ictimai mərhələyə keçid səviyyəsində təqdimatı idi. Əvvəlki əsrlərdəki cəhəldən didaktik şikayət motivi qəflətdən qurtuluşun zərurəti notları ilə əvəz olunmuşdur. M.S.Ordubadi "Qəflət" kitabında geniş mənada artıq qəflət fəlakətindən qurtuluşun açarının hürriyyətdə olduğu barədəki düşüncələrini gündəmə gətirmişdir. Bu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında qəflət əleyhinə yönəlmiş cəsarətli kitablardan biri idi" (17, s. 8) 32 səhifədən ibarət olan bu kitabda 362 misralıq mənzum və bitkin bir poema öz əksini tapmışdır. Kitabın əvvəlində 18 misradan ibarət "Bismillaha-taala" müqəddiməsi yer almışdır. Sabirənə bir əda ilə elmsizlikdən, cəhəldən şikayət edən şair müqəddimənin sonunda müasirlərinə belə səslənir:

Yaxşıdır taxteyi-tabuta süvar olsa kişi,
Töhməti-xalqa mənəlməmiş fərəs olmaqdansa.
Sirrini söyləmə məxlüqə, apar qəbirə Səid,
Dağ başından yoxa yox gəlmə səs olmaqdansa.

Beş hissədən ibarət olan "Qəflət" poeməsindəki başlıca məqsəd, əsas qayə qəflət məfhumunun mahiyyətini dərindən açmaqdan, qəflətin meydana çıxardığı ictimai-mədəni əsarətin meydana gətirdiyi nəticələri aşkara çıxarmaqdan ibarətdir. Əsərin 84 misradan ibarət olan birinci, 60 misradan ibarət olan ikinci, 90 misradan ibarət olan üçüncü hissəsində elmsizlik və maarifdən uzaq düşmək qəfləti yarıdan mühüm cəhətlər kimi gözdən keçirilmiş, Avropa maarifçilərindən

dərs götürmək məsləhət görülmüşdür. M.S.Ordubadi "Qəflət" poemasının sonrakı bölümlərində qəflətdən xilas üçün düşünülmüş çarələri, bəslənilən ümidləri diqqət mərkəzinə çəkmişdir:

Hər kəs edə öz fikrinə təmkin ilə xidmət,
Ağıl onda yəqin verməyəcək qəflətə fürsət.
Hər kəsdə ki, ağıl etdiyinə olmasa talib
Ondan sora ağına olur qəflətən qalib.
Vay ol kəsə kim, ağıl olur qəflətə məğlub
Daim görəcək zilləti zilləti öz boynuna mırkub.
...Ağıl indiyədək eylədi çox evləri abad,
Qəflətdi edən xanəyi-milliyəni bərbad.
Ağıl istəyir olsun kişi hər anda rahat
Qəflət də xəyalında qoyub verməyə zillət.
Ağıl ilə verilmişdi bu beş qitəyə vüsət
Qəflətdə qoyub çoxları bu ölkəyə həsrət.

"M.S.Ordubadinin "Qəflət" poemasında əsərin adında ifadə edilən ictimai-mədəni geriliyin səbəbləri, acı təzahürləri, yaratdığı böyük çətinliklərin doğurduğu kədərli vəziyyətlər və müəyyən qurtuluş yolları poetik baxımdan olduğu kimi, ictimai cəhətdən də əsaslı şəkildə ifadə olunmuşdur" (13, s. 10).

XX əsr Azərbaycanının ilk anadilli mətbuat orqanı olan "Şərqi-Rus" qəzetinin nəşrə başlaması bütün Qafqaz və Rusiya müsəlmanları arasında böyük əks-səda verdiyi kimi Naxçıvan, İrəvan, Təbriz müsəlmanlarının da sevincinə səbəb olmuşdu.

M.Sidqi və M.Ordubadi kimi Əliqulu Nəcəfov(Qəmküsar), Əyyub ağa Kəngərinski və başqa ziyalılar da qəzetə təbriknamə göndərir, onunla əməkdaşlıq edirdi. Səbur təxəllüsü ilə şeirlər yazan Ə.Kəngərinski qəzetə şeiri ilə yanaşı göndərdiyi təbriknaməsində bildirirdi: "Müddətlərcə intizarını çəkdiyimiz "Şərqi-Rus" qəzetəsi şükr olsun ki, mətbuat aləminə qədəm qoydu və bu səadətli gündə bizim ana dilimizdə və milli lisanımızda nəşr olunan ruznaməyə həsrət olan gözlərimiz onun mütaliəsi ilə işıqlandı. Şad ol göztüm həmişə ki, şad eylədin mənə! Ümidvarəm ki inşəallah-təala bu qəzetə illərcə davam edib bizim əfkarımızın vüsətinə və türk qövmünün maarif və mədəniyyətinə və bəlkə ümum müsəlmanların tərəqqi və tərbiyətinə xeyir vasitəsi və mənfəət rəhnüması olacaqdır" (59).

MİRZƏ CƏLİL VƏ “ŞƏRQİ-RUS”

Böyük publisistin 1903-cü ilin dekabr ayında Tiflisdə Mirzə Cəlil ilə təsadüfən görüşməsi həm C.Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılıq fəaliyyəti tarixində, həm də Azərbaycan mətbuatı tarixində mühüm bir hadisə oldu. Ədibin 1926-cı ildə qələmə aldığı “Xatiratım” əsərində bu dövrdə İrəvanda yaşayıb vəkil işləməsi, arvadını xəstəliyi ilə əlaqədar Tiflisə müalicəyə aparması, burada Məhəmmədəğa Şahtaxtılı ilə görüşməsi, nəşirin gənc ədibi təkidlə faytona əyləşdirib öz mənzilinə aparması və ona həmişəlik olaraq Tiflisdə qalmasını, “Şərqi-Rus”da çalışıb hekayə-nəvis, felyetonçu olmasını təklif etməsi epizodları təfəsilatı ilə təsvir olunmuşdur. Bu əsərdə C.Məmmədquluzadənin bir cümləsi daha çox diqqəti çəkir: “..Şərqi-Rus”un “Molla Nəsrəddin”in tarixinə çox yaxın rəbti var... Möhtərəm ədibimiz Məhəmmədəğa Şahtaxtılı məni öz qəzetə idarəsinə cəlb etməklə məni qəzetə dünyasına daxil etdi”.

Doğrudan da, XX əsrin ilk anadilli mətbuat orqanı olan «Şərqi-rus» Azərbaycan mətbuatının və ədəbi fikrinin tarixində çox böyük rol oynamışdır. Burada tək Cəlil Məmmədquluzadənin ilk mətbu əsəri nəşr olunmamışdı. Eyni zamanda ədəbiyyatımızın görkəmli simaları olan M.S.Ordubadinin (80), Mirzə Ələkbər Sabirin ilk mətbu şeirləri (81) yenə bu qəzetdə işıq üzü görmüşdü.

Cəlil Məmmədquluzadə redaksiyada işə başlayandan az sonra qəzetdə “Felyeton” rubrikası altında Məhəmməd ağa Şahtaxtılının da çox bəyəndiyi “Poçt qutusu” hekayəsi (62) nəşr olundu. Akademik İ.Həbibbəylinin qeyd etdiyi kimi, «Şərqi-Rus» qəzeti “Molla Nəsrəddin” jurnalının baş məşqinə çevrildi (80).

Bizcə, görkəmli mirzəcəlisünas Əziz Şərif «Şərqi-Rus» qəzetinin böyük ədibimizin həyat və yaradıcılığında rolu haqqında söylədiyi mülahizələr daha əsaslıdır: “Söz yox ki, Cəlil Məmmədquluzadənin “Şərqi-Rus” redaksiyasındakı fəaliyyəti müəyyən dərəcədə onun bədii yaradıcılığına və dünyagörüşünə təsir etməmiş olmazdı, lakin ona təsir edən qüvvə yalnız “Şərqi-Rus” qəzetinin səhifələrində təbliğ edilən qayələrdən və hər cürə ruhani ataların nüfuzuna tabe olan müsəlman fanatik mühitinin əhvali-ruhiyyəindən ibarət deyildi; “Danabaş kəndinin əhvalatları” və “Poçt qutusu” kimi əsərlərin müəl-

lifinə öz qayə və məqsədləri ilə daha yaxın olan geniş beynəlmiləl Tiflis cəmiyyəti, qabaqcıl, mütərəqqi demokrat cəmiyyəti heç şübhəsiz daha güclü təsir bağışlayırdı” (64).

Bir başqa mühüm cəhət də ondan ibarət idi ki, tək Mirzə Cəlil deyil, ümumiyyətlə molla nəsrəddinçilərin dil məsələsində xətti-hərəkətinin müəyyənləşməsində “Şərqi-Rus”un dil siyasəti, Azərbaycan dilinin müstəqilliyi və saflığı uğrunda mübarizəsi xüsusilə əhəmiyyətli idi. Bu bərdə qənaətlərini Məhəmmədəğa Şahtaxtılı hələ qəzetinin ilk nömrəsində izah edib aydınlaşdırmışdı(65).

Cəlil Məmmədquluzadə bu redaksiyada böyük jurnalistlik məktəbi keçmişdir və bu peşə sirlərini ona öyrətməkdə qəzetin sahibi Məhəmmədəğa Şahtaxtılı heç də xəsislik etməmişdir. Hətta onun istəyi ilə 1904-cü ilin noyabr ayının 26-dan ta qəzetin nəşri dayanana qədər onun müvəqqəti redaktoru Mirzə Cəlil olmuşdur. Qəzetdə nəşr olunmuş az bir qisim yazıların Mirzə Cəlilin qələminə məxsus olduğu artıq müəyyən olunmuşdur. Ancaq Cəlil Məmmədquluzadənin “Xatiratım”da dediyi “Mən idarəyə daxil olduqdan sonra qəzetdə məqalələr və felyetonlar yazmaqla məşğul oldum” fikri həqiqətdirsə, demək, bu orqanda gedən imzasız yazılardakı Cəlil Məmmədquluzadə payının təsbit olunması istiqamətində axtarış və araşdırmalar davam etdirilməlidir.

Böyük ədibin qəzetdə fəaliyyəti və imzası “Poçt qutusu”nun nəşri ilə görünməyə başladı. Bu hekayə oxucuların geniş marağına səbəb olduğuna görə müəllif onu rusçaya çevirib “Novoye obozreniye” qəzetinə göndərmiş və bu əsər həmin mətbuat orqanının 1904-cü il 26 iyun tarixli nömrəsində işıq üzü görmüşdü. Qəzetin bundan sonrakı nömrəsində yenə Cəlil Məmmədquluzadə məşhur rus yazıçısı L.N.Tolstoydan tərcümə etdiyi “Zəhmət, ölüm və naxoşluq” adlı hekayə (64) çap olunmuşdur. Onu da qeyd edək ki, bu əsər böyük ədibin ilk bədii tərcüməsidir. Tərcümədən əvvəl belə bir qeyd verilmişdir: “Məşhur rus filosofu və moralisti L.N.Tolstoyun “Zəhmət, ölüm və naxoşluq” adında təzə yazılmış hekayəsi (legenda) Parisdə çıxan “Tan” qəzetində dərc olunandan sonra “Kazbek” qəzeti məşhur legendaların məzmununu bu tövr rəvayət edir.

“Şərqi-Rus”da M.T.Sidqinin vəfatı ilə əlaqədar ürək yanğısı ilə yazılmış və çap olunmuş böyük məqalə də (65) Cəlil Məmmədqulu-

zadə qələminə məxsusdur. Müəllif məqaləsini Hüseyn Cavidin bir beyti ilə başlayır. Bundan sonra onun qəzetdə “Ədəbiyyat” adlı kiçik həcmli məqaləsi (66) çıxmışdır. Amma 1904-cü il 14 fevralda istəklili həyat yoldaşı Zeynəbağa xanım Kəngərlinin vəfatı ilə əlaqədar ədib bir müddət yazı-pozu ilə məşğul ola bilməmişdir. “Şərqi-Rus”un 20 fevral nömrəsində Zeynəbağa xanımın ölümü ilə bağlı yazı verilmişdir. Bu yazıda mərhumə ilə yanaşı, onun qardaşı Məmmədqulu bəy Kəngərli və həyat yoldaşı C.Məmmədquluzadə haqqında da geniş məlumatlara rast gəlirik. Qəzet redaksiyası “Mirzə Cəlil ağanın” ədəbi məharətindən, qəzetin son nömrələrində çap edilmiş əsərləri, o cümlədən “Poçt qutusu” hekayəsindən, onun məharətinin bütün oxuculara məlum olduğundan yazır və böyük demokrat yazığının yaradıcılığı haqqında diqqətəlayiq məlumatlar verir. Yazığının ölkədə “rusi olsun, müsəlman olsun” bütün “mümtaz”, “maarifmənd” adamlarından olduğunu qeyd edərək, redaksiya onun “əhli-qələmlər” arasında öz “hekayələri və romanları” ilə məşhur olduğunu göstərir və hələ çap edilməmiş bir çox əsərinin yavaş-yavaş qəzetdə çap ediləcəyini, sonradan isə kitab şəklində buraxılacağını xəbər verir.

Zeynəbağa xanımın dəfninə həsr edilmiş məlumatın sonunda redaksiya mərhuməyə hörmət edib onun dəfn mərasimində iştirak edənlərə öz təşəkkürünü bildirir. “Cəlil Məmmədquluzadəyə qarşı olduğca səmimi və mehriban ruhda tərtib edilmiş bu məlumat onun redaksiyada qısa müddətdə birgə işlədiyi öz qələm dostlarının hörmət və rəğbətini qazandığına şəhadət edir. Buna yəqin ki, öz orijinal əsərləri və tərcümələri ilə qəzetdə fəal iştirak etdiyi də səbəb olmuşdu” (5, s. 258).

M.Şahtaxtlının qələmindən çıxan həmin məqalədən iki gün sonra, yəni qəzetin 22 fevral tarixli nömrəsində Məmmədqulu bəy Kəngərlinin İrəvandan göndərdiyi teleqramın mətni də yer almışdır: “Zeynəb xanımın qardaşı Məmmədqulu bəy Kəngərliński İrəvandan bu məzmununda Qafqaz Şeyxülislamına teleqraf göndərmişdir: “Qərrib vilayətdə vəfat edən bacım Zeynəbağa xanımın təziyyəsinə müşərrəf buyurduğunuz üçün həməzət islamiyan pənahınızdan və həm sair üləməi-geramdan artıq rizaməndlik edirəm”.

Bu kədarli hadisədən sonra ancaq həmin ilin may ayının sonlarında qəzetdə Cəlil Məmmədquluzadənin imzasına rast gəlirik. Belə

ki, bu zaman ədibin rus dilindən tərcümə etdiyi “Arvad” hekayəsi (67) və “4 iyun, Tiflis” məqaləsi (68) çap olunmuşdur. “Arvad” hekayəsinin müəllifi “Xanzadə” imzasından istifadə edən və o dövrdə Qafqaz Mətrbuat komitəsində Şərqi dilləri senzoru işləyən A.Kişmişov idi. Bundan sonra ədibin iyun ayının beş nömrəsində dəlbədal çap olunan “Kişmiş oyunu” hekayəsi (69) nəşr olundu. Onu da qeyd edək ki, qəzetin üç nömrəsində hekayə imzasız getmiş, yalnız iki nömrəsində yazının altında C.M. imzası verilmişdir. Bu hekayə əvvəllər müəllif tərəfindən bərpərdəli nəşrlə yazılmış pyes şəklində olmuşdur. Yazığının dostu Məhəmmədağa Sidqinin xətt ilə yazılmış bu pyesin 1892-ci ildə qələmə alındığı qeyd edilmişdir. Amma “əsərin Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən yazıldığı bu günədək heç kəs şübhə altına almamışdır, alə da bilməz, çünki dili də, üslubu da yazığının o biri əsərlərinin dili və üslubuna mütabiqdir” (6, s. 114). Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Kişmiş oyunu” hekayəsinin əsasını təşkil edən bu pyes satirik yazığımızın sağlığında nəşr edilməmiş, onun ölmündən sonra nəşr edilmişdir. Həmin komediya, pyesdəki iki erməni obrazı hekayədə iki iranlı seyid obrazı ilə əvəz olunmuşdur ki, bu da hekayəni daha oxunaqlı etmişdir.

Bunlardan əlavə, böyük demokratin qəzetdə “Diqqət etməli” (70) “Müşəri” imzası ilə “Naxçıvanda bir səyahət” adlı bir oçerki (71) çap olunmuşdur.

Bu geniş siyahını oxuculara ona görə təqdim edirik ki, gələcəyin böyük söz ustasının XX əsrin ilk Azərbaycanlı möhtəşəm mətbuat orqanındakı fəaliyyəti haqqında müəyyən təsəvvür yaransın. Məlumdur ki, M.Şahtaxtlı Peteburqa getməsi ilə əlaqədar 1904-cü ilin noyabr ayının sonlarında rəsmi şəkildə qəzetə müvəqqəti redaktor vəzifəsini C.Məmmədquluzadəyə həvalə etmişdi. M.Şahtaxtlı “Kaspi” qəzetinin əməkdaşı Ə.Ağayevlə barışmış, onunla əməkdaşlıq etmək məcburiyyətində qalmışdı. Ə.Ağayev “Kaspi” qəzetində çap etdirdiyi M.Şahtaxtlı haqqında giley-güzarla dolu məqaləsində bu fəaliyyətini belə dilə gətirmişdi: “Qəzetin Bakıya köçürülməsinə icazə almaq üçün Şahtaxtlının Peterburqa getdiyinə görə mən təqribən ay yarım Bakıdan cənab Şahtaxtlının müavini C.Məmmədquliyevə material göndərib qəzetin səhifələrini doldurdum”.

1905-ci ilin 14 yanvar tarixində “Şərqi-Rus” qəzetinin son nömrəsi işıq üzü görmüş, nəşri dayanmışdı. Qəzetin gözlənilmədən nəşrini dayandırmasının səbəbini C.Məmmədquluzadə də dərinlən bilmirdi. Ona görə də “Xatiratım” əsərində bu barədə belə yazırdı: “Dünyada hikmətə inanan adam olsa idim, mən deyə bilərdim ki, “Şərqi-Rus” qəzetinin yox olmağında bir hikmət var. Məlum şeydir, cəridənin dalı kəsilməyinə ya onun maliyyəsinin zəifliyi, ya da hökumətin qərarıdır, yaxud nadir vaxtlarda cəridənin sahibinin özünün fəvriyyəti ola bilər. “Şərqi-Rus”un bağlanmasında bu üç maneələrin heç biri üz vermədi... Yuxarıda söylədiyim hikmət bu idi ki, nə “Şərqi-Rus” qəzeti Bakıya köçdü və nə Məhəmməd ağa Bakıya getdi. Axırda yüzlərcə əbunə sahiblərinin əbunə pulları sahiblərinə geri göndərildi və onlara bildirildi ki, “Şərqi-Rus” qəzeti müvəqqəti olaraq dayanıbdır. Həmin müvəqqəti dayanmaq axırda əbədi oldu. Bu növ ilə “Şərqi-Rus” qəzeti öldü və Məhəmməd ağa da elə yadıma gəlir ki, Tiflisdən çıxıb getmək fikrinə düşdü. Elə yadıma gəlir ki, Bakıya getmək istəyirdi. Amma qəzet dayanandan sonra qəzetin o vaxta görə mükəmməl mətbəəsi də qaldı və bəzi mətbəəçiləri də işsiz qaldılar”.

Əziz Şərifin qeyd etdiyi kimi, yazığımız fürsətdən istifadə edib mətbəəni almaq və müstəqil işə başlamaq qərarına gəldi. İki ayın ərzində qəzetin müvəqqəti redaktoru vəzifəsində gördüyü işlər onu mətbuat sahəsində fəaliyyətə möhkəm cəlb etmişdi (5, s. 277).

Beləliklə, 1905-ci ilin yazında bir tərəfdən M.Şahtaxlı, digər tərəfdən C.Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə və Məşədi Ələsgər Bağirovun notarius vasitəsilə bağladığı müqavilənamə ilə onlar redaksiyanın iki min manat borcunu ödəyib və mətbəəni satın aldılar. Onu da qeyd etmək ki, böyük satirik yazığımız M.Şahtaxlının yaxşılıqlarını unutmamış, xatirələrində onun əməyinə, xidmətlərinə yüksək qiymət verərək yazmışdı: “Məhəmməd ağa çoxdanın adamıdır. İndi möhtərəm ədibimiz Bakıda yaşayır və Şura hökumətindən təqaüd alır. Qoca yazığımız Şahtaxlının ayanındandır. Amma cavanlıqdan özünü təhsilə verdi və Şərq dillərini təhsil etməklə bərabər, Avropa lisanlarını da öyrəndi və xeyli vaxt Avropada qaldı. Eşitdiyimə görə həvəsi və məşğələsi həmişə vaxt yazıcılıq olubdur və necə ki, Avropada oranın qəzetlərində, habelə Rusiyada rus qəzetlərində həmişə iştirakı olubdur”.

Yeri gəlmişkən bir məsələni də qeyd etmək ki, bu məqalələrin bəzində müasir Türkiyə türkcəsində təsadüf edilən leksik vahidlər də gözə çarpır. Bu üslubu redaksiya əməkdaşları demək olar ki, çapa gedən bütün yazılara tətbiq edirdilər. “Şərqi-Rus” qəzeti Balkanlardan Hindistana qədər çox geniş ərazidəki türk ellərində yayılıb oxunduğundan nəşir ortaq ünsiyyət vasitəsi kimi ortaq türk dili səciyyəli sadəcə Osmanlı yazı dilindən istifadə etməyi məqsəduyğun sayırdı. XX əsrin ilk Azərbaycan qəzetinin nəşri qeyd edirdi ki, kəlmələr bir şəkildə yazılmasa oxunması güc olar. Qəsdimiz oxuyanlar üçün işi asanlaşdırmaqdır (72).

Bir il müddətində mətbuat aləmində çalışıb xeyli püxtələşən, qəzetçilik məktəbi keçən, yaxşı təcrübə əldə edən C.Məmmədquluzadənin “Molla Nəsrəddin” jurnalı ərəfəsində hazırlıq mərhələsi başa çatmışdı. Artıq “Molla Nəsrəddin”in ictimai mübarizə meydanına atılması üçün “Şərqi-Rus” mətbəəsindən ibarət baza və Mirzə Cəlil kimi vətənpərvər istedadlar yetişmişdi (29).

ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏ VƏ “ŞƏRQİ-RUS”

Qəzetin ən fəal əməkdaşlarından biri də görkəmli jurnalist, “Molla Nəsrəddin” jurnalının yaradıcılarından biri Ö.Faiq Nemanzadə idi. C.Məmmədquluzadənin əqidə dostu olan Ömər Faiq də onun kimi 1903-cü ildə xəstə bacısını müalicə üçün Tiflisə gətirmiş, burada Şahtaxlı ilə qarşılaşmış, onun qalıb işləmək təklifini qəbul etmiş, beləliklə, “Şərqi-Rus”un fəaliyyətində lazımı qədər xidmət göstərmiş, öz alovlu publisistik məqalələrini bu mətbuat orqanında nəşr etdirmişdir. Qəzetdə çap olunan “Dərdimiz və dərmanımız” (73), “Dilimiz və imlamız” (74), “Nə üçün haqqımızı istəmiriz” (75), “Əhməd bəy Ağayev” (76), “Qəbirdən xortlayan adam” (77), “Günah kimdə” (78), “Biz də vaxta görə çalışaq” (79) kimi publisistik məqalələrində Ö.F.Nemanzadə cəhalət və xurafatın inkişafa mənfi təsirindən, maarif və mədəniyyətin tərəqqiyə ehtiyacından, dilimizin inkişaf etdirilməsindən və s. problemlərdən bəhs edir.

Müəllif “Dərdimiz və dərmanımız” adlı publisistik məqaləsində “Şərqi-Rus” qəzetinin nəşrə başlamasını alqışlayaraq, cəhalətdən,

xurafatdan xilas olmağın yolunun tərəqqidə olduğunu bəyan edir, Şərq ətəlatindən qurtarmaq, maarif yolunu tutmaq, elm yolu ilə getmək, dünyanın mədəni millətlərinə qoşulmağın çoxdan vaxtı çatması haqqında həyəcan signalı verir: "Hər millət mərifət ilə yaşar, cəhalət ilə məhv olar".

"Dilimiz və imlamız" məqaləsində də müəllif millət sevgisi, milli birlik, dil birliyi sevgisindən bəhs edir. Millətimizi, birliyimizi qorumaq, inkişaf etdirmək istəyiriksə, dilimizi qorumaq, inkişaf etdirməliyik, onu lazımsız, gərəksiz ərəb, fars ibarələrindən təmizləməliyik -deyə oxuculara səslənir. "Nə üçün haqqımızı istəmiriz" məqaləsində də maarif, məktəb, təhsilin cəhalətdən silkinib çıxmağın yeganə yolu olduğu bəyan edilir: "Biz müsəlmanlar ki, iki-üç yüz ildən bəri hər cəhətlə məğlub ola-ola gəlməkdəyiz, itirdiyimiz qazanmaq və yenidən maariflə qüvvətlənmək üçün gündüz deyil, gecə belə, çalışmaq fərz olunduğunu yazmaq belə artıqdır" (75).

"Biz də vaxta görə çalışsaq" məqaləsində də eyni problem publisistik bir dillə şərh olunur. Zəmanə ilə ayaqlaşmaq, tərəqqi etmək, maarifin ziyası ilə zənginləşmək, bəhrəbərdar olmaq bu məqalənin əsas qayəsini təşkil edir. Xurafatın, cəhalətin, nadanlığın girdabından yaxa qurtarmaq, geriliyin, şəriətin köhnə əhkamlarından uzaqlaşmaq, zəmanənin tələblərinə cavab vermək bizdən tələb olunur. Ö.F.Nemanzadə bu silsilə məqalədə milli dərdlərdən, milli ehtiyaclardan ürək ağrısı ilə danışır və yazırdı ki, zaman dəyişir, dünya dəyişir, hər şey dəyişir, hər millət dəyişir, hər zərrə dəyişir. O, doğma millətinin nümayəndələrinə də dəyişməkdə olan zəmanəyə uymağın vacibliyini göstərirdi. Lakin hər kəsin getməkdə olduğu təzə üsulun, təzə yolun müsəlmanlara təsir etmədiyini görəndə bunu "cigər parçalayacaq hal", "tənbəlliyimizin və qeyrətsizliyimizin birinci əlaməti hesab edir, ürək ağrısı ilə deyirdi ki, qiyamətə qədər kor gəlib kor gedəcəyik, qafil doğulub qafil ölcələyik? Boynumuzdakı bu ağır cəhalət zəncirlərini, qəflət yüklərini məhşərə qədərmi sürükləyib götürəcəyik?

"Buna baxmayaraq o, hələ o zaman cəhalət zəncirindən çıxış yolunu varlıların, din rəhbərlərinin mərhəmətinə, sədəqəsinə bağlayır, "ey şeyxül-islamlarımız, müftilərimiz, qazılarımız, mollalarımız, oxumuşlarımız, qulluqçularımız, sövdəgərlərimiz" deyərək onları millət qeyrəti çəkməyə, camaatımızın dərdinə qalmağa çağırırdı (21, s. 10).

Müəllifin bu dəyərli əsərinin sonunda gəldiyi fikir bundan ibarətdir: "Xülasə, bizi adam edəcək, bugünkü qəflətdən, səfalətdən qurtaracaq, bar-bar bağırdığımız mədəniyyətə daxil edəcək bir vasitə, bir səbəb varsa, o da ancaq-ancaq məktəblər, mədrəsələr və mətbuatdır, bir sözlə, maarifdir. Özgə hər dürlü say və fikir boşdur, əsassızdır" (83). Məlumdur ki, qadın azadlığı "Şərqi-Rus" qəzetinin əsas mövzularından, problemlərindən biri idi. Qəzetdə bu mövzuda tez-tez məqalələr dərc edilirdi. Ö.F.Nemanzadənin "Günah kimdə?" publisistik məqaləsi də bu mövzuda yazılmışdır. Məqalədə qız və qadınların hüquqsuzluğundan, azad məhəbbətin tərənnümündən, qızların arzusunu nəzərə almadan onların valideyni tərəfindən mal kimi satılmasından bəhs edilir. Bədii publisistikanın gözəl nümunələrindən olan bu məqalə qəzet oxucularının böyük marağına səbəb olmuşdu.

Ö.F.Nemanzadənin gələcəkdə görkəmli bir ədib və publisist kimi formalaşmasında "Şərqi-Rus" qəzeti mühüm rol oynamışdır.

HÜSEYN CAVİD VƏ "ŞƏRQİ-RUS"

Naxçıvan ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndələrindən biri kimi şair-dramturq Hüseyn Cavid də XX əsrin ilk qəzetinin nəşrini alqışlayanlardan biri olmuşdur. Qəzetin nəşr olunduğu illərdə Cənubi Azərbaycanda-Urmiyədə səfərdə olan görkəmli sənətkar Tiflisdən uzaqlarda olmasına baxmayaraq qəzetin ən fəal oxucularından biri idi və bu mətbuat orqanında üç publisistik məqalə ilə çıxış etmişdir. Qəzetin 23.01.1904-cü il tarixdə çap olunan nömrəsində şairin "Urmiyədən məktub" adlı bir yazısı çap olunmuşdur. M.T.Sidqinin vəfatı ilə əlaqədar qələmə alınmış bu yazıda şair ustadı, ona əlifbanı öyrədən, elm yolunu göstərən, Gülçin təxəllüsünü verən əziz müəlliminin vəfatından dərinliklə kədərləndiyini qəzet vasitəsilə oxuculara çatdırmağa çalışır. Sidqinin bir maarif xadimi kimi islam dünyasında bir işıq olduğunu qeyd edir və "filhəqiqə o günə ərbabi-kəmal və əshabi-məqal şəxslərə Qafqaz toprağı bu az zamanda çətin pərvəriş vermiş olur"- deyərək yazırdı. Nəsrilə başlayan yazını şair fars dilində yazdığı hüznü bir şeirlə bitirir:

Həyat verdi xalqına, qaranlıqdan çıxartdı.

Xalq inkişafı üçün o çox çalışdı, can atdı.

Heç ağla sığmaz ki, o bunca imkan yaratdı.
Gözəl nəğmələr qoşan bülbül artıq oldu lal,
Həyatdan məhrum olub fəna həbsində yatdı.
Onun vəfatı ilə yenə cəhalət artdı.
Həsret ilə hamının ürəyi doldu qana
Fəraqlə onların həyat ümidi itdi.

Cavid əfəndinin ikinci publisistik məqaləsi də "Ürmiyədən" başlığı ilə qəzetin 21.05.1904-cü il tarixdə çıxan nömrəsində çap edilmişdir.

O kəs ki, elmdən mərhum cəhlilə fanatıkdir
Demə insan o nadanə ki, heyvani-natiqdir.

Mətləli 4 beytlik qəzəllə başladığı publisistik məqalədə böyük ustad islam dünyasının maarif məsələlərindən bəhs edir. Urmiyə şəhərinin vəziyyətindən, təbiətindən, buradakı məktəblərdən xəbər verir. Burada rus, ingilis, fransız məktəbləri fəaliyyət göstərir, amma dünyəvi təhsil verən o məktəblərdə bir neçə varlı müsəlman balasından, "xanzadə"dən başqa oxuyan yoxdur. Müəllif elmdən, maarifdən uzaq olan müsəlman dünyasının qəflət və cəhalət içərisində olduğunu göstərərək acı istehza ilə sual edir: "Fihəqiqə mülahizə edəndə beş günlük dünyadır, heç bu zəhmət və məşəqqətə dəyməz ki, müsəlman qaruaşlar firəngiməab – "yevropeyski" olub öz dininə vəfa qılmayıb bilmərrə bidin və laməzhəb olsunlar?!"

Cavid əfəndinin "Naxçıvandan təbsirə" başlığı altında üçüncü publisistik məqaləsi qəzetin 27.VIII.1904-cü il tarixli nömrəsində dərc olunmuşdur. Müəllif əvvəlki məqaləsindəki fikirləri burada davam etdirir, islam tarixinə nəzər salır. Son dövrlərdə elmi və texniki inkişaf sahəsində Avropanın Şərqdən xeyli irəli getdiyini göstərir. Bu inkişaf oxumaq və maarif sayəsində həyata keçirilmişdir deyər yazır. Bu sahədə gənclərə dil öyrənməyin vacibliyini tövsiyyə edir. Hər kəs birinci, ana dilinə vəqif olmalıdır, ondan sonra dövlətin dili olan rus dilinə üstünlük verməlidir. Bisavad mollaların minbərdən nəql etdiyi zəif rəvayətlərin adamda istehza doğurduğunu qeyd edir.

ƏLİQULU QƏMKÜSAR VƏ "ŞƏRQİ-RUS"

Görkəmli satirik şair və jurnalist Əliqulu Qəmküsar məşhur Molla Nəsrəddinçilərdən biri kimi tanınır. Anıma onun ilk mətbu əsərləri hələ 1903-cü ildə XX əsrin ilk azərbaycandilli mətbuat orqanında – "Şərqi-Rus"da işıq üzü görmüşdü.

Naxçıvanda yaşadığı dövrdə o, "Şərqi-Rus" qəzeti ilə sıx əlaqə saxlayırdı. Yaşadığı bölgədə rast gəldiyi hadisələri, təsadüf etdiyi problemləri qəzetdə işıqlandırır. Onun "Culfadan" sərlövhəli publisistik yazılarında qəflət yuxusu, cəhalət, mövhumat, fanatizm qətiyyətlə tənqid olunurdu. "Şərqi-Rus"un təsiri ilə artıq qəflət əleyhinə mübarizə kütləvi və kəskin xarakter almış, qələm əhlinin mənəvi borcuna çevrilmişdi. Ə.Nəcəfovun "Culfadan" adlı sisilə publisistik məqalələrinin birində əpiqraf kimi verilmiş "Dinəndə yandı dilim, dinməyəndə dil yandı; nə dərdi gizlədə bildim, nə aşikar elədim" (84) beyti təkə bir müəllifin deyil, bütövlükdə qəzetin, ziyalıların ədəbi mövqeyini ifadə edirdi (10, s. 249).

Həmin məqaləsində Ə.Nəcəfov yazır: "Həmin dekabrın 14-cü gecəsi bir dəstə zəvvar etibati- Aliyədən qayıdıb biletsiz olduqları cəhətinə gecədən iki saat gedəndə (Ərəs) çayından gizlin keçdikləri zaman sərhəd qarovullarına düşər olub ikisi suda qorq və qalan 8 nəfəri də atları ilə giriftar olmuşlar. Əgərçi bu vücudu- mübarəklərin yollarda çəkdikləri zəhmət və əziyyətlərdən başqa bu axırıncı mərhələdə bu minval ilə xar və zəlil olub gözlərinin qabağında atlarının satılmasının təfsili özgələyə şayani- ibrətdir. Əmma çün bu ruznamə işrə ümum müsəlmanın nəfinə çox danışqlar olub kimsəyə təsir bağışlayıb bağışlamamağı da həntüz müəyyən deyil. Mən dəxi istəmirəm həmiyyət və qeyrət sahiblərinin dərdlərini artıram. Bu cür vəqəələr azından ildə 20 dəfə ittifaq düşür. Əgər ruhani alimlərimiz bu bibəsirət və nadan tayfanın Məşhədi-müqəddəs ziyarətinin savabından qabaq hifzi-bədən və hifzi-namus qaydalarını düşünsələr bu fəlakətli hallar, bir sürü oğul-uşağı qanlı göz yaşlarına buraxan bu ağır müsibətlər meydana gəlməz".

Ə.Qəmküsar qəzetdə nəşr olunmuş digər publisistik yazılarında da cəhalət və mövhumatı tənqid edir, mədəni tərəqqinin yayılması üçün qələmi ilə xalqa xidmət göstərirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmet M.E.Eserleri, 6 cildə. Ankara: TDK yay, 2000.
2. Ahmet M.E.Acayib-i-alem. Ankara: TDK yay, 2000.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, II c. Bakı: 1960.
4. Əliyev Ə. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərb-Fransa ədəbi əlaqələri (M.Şahtaxtlı yaradıcılığında), nam.dis.. Bakı: 1998.
5. Əziz Şərif. Molla Nəsrəddin necə yarandı. Bakı: 1986
6. Əziz Şərif. "Molla Nəsrəddin" necə yarandı. (Tərtib edən və ön sözün müəllifi akad.İsa Həbibbəyli). Naxçıvan: Əcəmi, 2009.
7. Göyüşov Z. .M.Ş.-nin maarifçilik fikirlərinə dair, Bakı, 1 fevral, 1967
8. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, II c. Bakı: 1988
9. Harika Durgun. Modernləşmənin bir problemi olaraq alafraqalığ – Ahmet Mithat Efendi və Tolstoy. -VIII. Milletlerarası türkoloji kongresi bildiri kitabı, III, İstanbul. 2014, 893 s.
10. Həbibbəyli İ. C.Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı: Azərəşr, 1997.
11. Həbibbəyli İ. Məhəmmədəğa Şahtaxtlı: tale yolları və xidmətləri. Məhəmmədəğa Şahtaxtlı: taleyi və sənəti. Bakı: 2008.
12. Həbibbəyli İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan, 20012
13. Həbibbəyli İ. M.S.Ordubadinin "Həyatım və mühitim" kitabına ön söz, s.10
14. Həbibbəyli İ. Böyük ədəbiyyat nəhəngi. M.S.Ordubadinin "Həyatım və mühitim" kitabına ön söz, Naxçıvan, 2012
15. Həbibbəyli İsa. M.Şahtaxtlının Seçilmiş əsərlərinə ön söz, s.40
16. Həbibbəyli İ. Məhəmmədəğa Şahtaxtlı: Tale yolları və xidmətləri/Məhəmmədəğa Şahtaxtlı: taleyi və sənəti, B., Nurlan, 2008, s.3-55
17. Həbibbəyli İsa. Böyük ədəbiyyat nəhəngi. M.S.Ordubadinin "Həyatım və mühitim" kitabına ön söz, s.8
18. Hüseynzadə R. M.Sidqi dilimiz və məktəbimiz haqqında, Bakı: Müəllim, 2005, 88 s.
19. M.İbrahimov. Böyük demokrat, Bakı, 1957
19. Qədimov Ə. Məhəmməd Tağı Sidqinin həyatı və yaradıcılığı, Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 152 s.
20. Qurbanov Ş. Ö.F.Nemanzadənin. Seç. əsərlərinə ön söz. Bakı: Yazıçı, 1992.
21. Mehdi F. Bədii publisistika. Bakı: Yazıçı, 1982.
22. Məmmədov X. Əkinçidən Molla Nəsrəddinə qədər. Bakı: Yazıçı, 1987
23. Məhəmməd ağa Şahtaxtlı. Seçilmiş əsərləri. (Tərtib edən akad.İsa Həbibbəyli). Bakı: Çarşıoğlu, 2006.
24. Quliyev Ə.A. Məhəmməd ağa Şahtaxtlı publisistikasında Naxçıvan

25. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, 4 c., IV cild. Tərtib edən və izahların müəllifi akademik İsa Həbibbəyli, B., Öndər, 2004, 472 s.
26. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan "Molla Nəsrəddin", Bakı: 1980, 560 s.
27. Müsəlmanlarda məktəb həyatı-M.Şahtaxtlının seçilmiş əsərləri.
28. Novruzov Ş.H. "Şərqi-Rus"un çağırışı. Bakı: Yazıçı, 1988.
29. Ordubadi. Əsərləri, 8 cildə, VIII cild, B., 1967, s.327
30. Ordubadi M.S.. Həyatım və mühitim. Naxçıvan, 2012, 336 s.
31. Poezdka v Baku. M.Şahtaxtlının Seçilmiş əsərləri.
32. a. PiriyeV. Naxçıvan tarixindən səhifələr. Bakı: 2003.
32. Sidqi. M. T. Əsərləri. Tərtib edən və ön sözün müəllifi İsa Həbibbəyli, Bakı: Öndər, 2004, 280 s.
33. Sidqi M.T.. Məktəb hekayətləri. Tərtib və ön sözün müəllifi, İ. Həbibbəyli, Bakı: Sabah, 1994, 92 s.
34. Şahtaxtlı M. Seçilmiş əsərləri, s.207
35. Zeynalova K.. Muxammed aqa .Şaxtaxtinskiy v russkoy periodičeskoy peçati, Seda, B., 1995, s.41
36. Zeynalzadə Ağarəfi. Azərbaycan mətbuatı və çar senzurası (1850-1905). Elm, 2006, 290 s.
37. Зейналова К. М. Шахтагинский в русской периодической печати. Баку, Сед, 1995, 186 s.

Jurnal, qəzetlər

38. Ahmet Mithat Efendi. Rus edebiyatı ve Avrupa, yahut edip Tolstoydan bir hülase. "Tercümani- hakikat" gazetesi NO:37382-3788 24 fevral -3 mart 1891
39. Əliyev A.. Məmmədəğa Sidqi: amal və əməllərin işığı. 525-ci qəzet, 2010, 10 iyun.
40. Əmsali-Loğman yaxud qırx iki nağıl və hekayə-Kəşkül, 1889.
41. Həbibbəyli İsa. Müştəri- C. Məmmədquluzadənin ilk gizli imzalarından biri. "Ədəbiyyat" q. 7.V.2004, NO:18
42. Xəlilov F. On illik dosatluğun tarixçəsi: Məmmədəğa Sidqi və Cəlil Məmmədquluzadə, "525-ci qəzet", 2014, 2 may
43. Kavkaz 1882, №:47
44. M.Şaxtaxtinskiy. Kulminskiy i Naxicevanskiy solyanie promishl.- Tiflisskiy vestnik, 1876, №:260
45. Горкий М. Разбойники на Кавказе. Нижнегородский листок. 1896, NO:309, 314, 324, 325, 327
46. Müştəri. Naxçıvanda bir səyahət. Şərqi-Rus. 4 iyun 1904, NO:65
47. Məktub-Ziyayi Qafqaziyyə, 1883, 10 iyun
48. Novoe obozrenie, 1891, NO:2492, 2509, 2511, 2515
49. Novoe obozrenie, 1905, NO:234
50. Obzor, 1880, NO:446
51. Obzor, 1880, NO:422

52. Şaxtaxtinskiy M.. Tureskiy mislitol o Evropeyskoy sosialnoy jizni i o qr. Tolstom. Kavkaz, 1892
53. Şaxtaxtinskiy M.. -"Pered anafemoy. "Novoe obozrenie", 1891
54. Ş-R, 1904, 13 fevral, NO: 17
55. "Şərqi-Rus" qəzeti, 1904, 30 yanvar
56. Ş.R. 1903, 13 iyun, NO: 31
57. Ş-R, 1903, 14, XII, NO: 109
58. Ş.-R.-1903, 18 aprel, NO: 8
59. "Şərqi-Rus" qəzeti,
60. Ş.R, 2, VII, 1904, NO: 86
61. «Şərqi-Rus» 1904. NO: 5.6
62. Ş.R. 1904, 15-16 yanvar, NO: 5,6
63. Şərqi-Rus» 1904, 17 yanvar, NO: 7
64. Şərqi-Rus", 1904, 30 yanvar, NO: 11
65. Şərqi-Rus", 1904, 4 fevral, NO: 13
66. «Şərqi-Rus» 1904, 30 may, 2 iyun, NO: 63, 64
67. "Şərqi-Rus", 1904, 4 iyun, NO: 65
68. Şərqi-Rus» 1904. 10, 11, 12, 13, 15 iyun, NO: 69, 70, 71, 72, 74
69. Ş.R. 1904, 18 iyun, NO: 77
70. «Şərqi-Rus» 1904, 27 iyun, 13 iyul, NO: 86, 101
71. Ş.R. 1904, 7 oktyabr, NO: 186
72. Ş-R. 4, 6, 11 aprel 1903, NO: 3, 4, 5
73. Ş-R, 7 aprel, 1904, NO: 40
74. Ş.R, 5 may, 1904, NO: 52
75. Ş.R, 23 may 1904, NO: 60
76. Ş.R-20, 22 iyun, 1904, NO: 79, 81
77. Ş-R, 29 iyun, 3 iyul 1904, NO: 88, 91
78. Ş.R, 1904, 28, 29 avqust, 2 sentyabr, NO: 147, 148, 152
79. "Şərqi-Rus" 1903, 14 dekabr, NO: 109
80. "Şərqi-Rus" 1903, 27 iyun, NO: 37
81. Ş-R, 5 may, 1904, NO: 52
82. Ş.R. 2 sentyabr, 1904, NO: 152
83. Ş-R.-28. XII, 1904 NO: 260
84. Tərcümanı- həqiqət 37382-3788 24 fevral -3 mart 1891
85. Tureckiy mislitol...
86. Turetski sbornik, İ.M. Bikermanın redaksiyası ilə S. Peterburq, 1909, s. 97-115
87. Zadəi musulmanskoy intiliqensiyii, "Baku" qəzeti, 1902, 13 yanvar
88. Зейналова К.. Начало публицистической деятельности Мухаммеда ага Шахтагинского (по материалам газеты «Кавказ»), АМЕА «Хəbərлər»i, dil, ədəbiyyat və incəsənət seriyası, B., 1978, NO: 2, s. 54-64
89. Zərdabi H. Məktub, Ziya 8 may, 1880
90. Ziya, 1880, NO: 21, 77

MÜNDƏRİCAT

Ön söz 3

I BÖLMƏ

Məhəmməd ağa Şaxtaxtının həyatı və yaradıcılığının öyrənilməsi tarixi 6

M. Şaxtaxtının elmi tərcümeyi-halının əsas dövrləri 6

M. Şaxtaxtının elmi irsinin öyrənilməsi tarixi 30

II BÖLMƏ

Məhəmməd ağa Şaxtaxtının publisistikası 45

Maarifçi ədibin XIX əsrin sonlarındakı publisistik fəaliyyəti 46

"Türkiyəni necə xilas etməli" əsəri 69

Məhəmməd ağa Şaxtaxtının publisistikasında türk romançısı Əhməd Midhət Əfəndi və Qraf Lev Tolstoy əlaqələri 76

Məhəmməd ağa Şaxtaxtılı publisistikasında Naxçıvan 86

III BÖLMƏ

"Şərqi-rus" qəzeti və publisistika məsələləri 91

Məhəmməd Taği Sidqi və "Şərqi-Rus" 98

Məmməd Səid Ordubadi və "Şərqi-Rus" 107

Mirzə Cəlil və "Şərqi-Rus" 114

Ömər Faiq Nemanzadə və "Şərqi-Rus" 119

Hüseyn Cavid və "Şərqi-Rus" 121

Əliqulu Qəmküsar və "Şərqi-Rus" 123

Ədəbiyyat..... 124

Em.

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: Zəhid Məmmədov
Tərtibatçı: Tünzalə Vahabova

Çapa imzalanmış 22.10.2016.
Şərti çap vərəqi 8. Sifariş № 402.
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 300.

Kitab «Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

708228

Ar 2016
1892

Dur, ey qafil yatan könlüm, oyan bu xabi-qəflətdən
Sənə yoxdur səmər hərgiz bu bica istirahətdən.
Tamamən xalq olub bidar avazi-müəzzindən
Dur ey aludeyi-qəflət, göz aç bir dəm kəsalətdən.

Məmməd Səid Ordubadi

Həyat verdi xalqına, qaranlıqdan çıxartdı.
Xalq inkişafı üçün o çox çalışdı, can atdı.
Heç ağla sığmaz ki, o bunca imkan yaratdı.
Gözəl nəğmələr qoşan bülbül artıq oldu lal,
Həyatdan məhrum olub fəna həbsində yatdı.
Onun vəfatı ilə yenə cəhalət artdı.
Həsrət ilə hamının ürəyi doldu qana
Fəraqilə onların həyat ümidi itdi.

Hüseyn Cavid

